

STRUKTURNI I DELATNI POTENCIJAL LOKALNOG RAZVOJA

Priredila: Mina Petrović

Sociološko udruženje Srbije i Crne Gore
Institut za sociološka istraživanja
Filozofski fakultet
Univerzitet u Beogradu

STRUKTURNI I DELATNI POTENCIJAL LOKALNOG RAZVOJA
Priredila Mina Petrović

Autori:

Petrović Mina, Vujošević Miodrag, Todorović Marija, Kristović Josip,
Zeković Slavka, Petovar Ksenija, Vujović Sreten, Backović Vera, Spasić Ivana,
Stanojević Milena, Mirkov Anđelka, Vesković Milica

Izdavači:

Sociološko udruženje Srbije i Crne Gore
Institut za sociološka istraživanja
Filozofski fakultet u Beogradu
Čika Ljubina 18 – 20

Za izdavača:

Prof. dr Mirjana Bobić

Recezeni:

Prof. dr Slobodan Cvejić
Prof. dr Dušan Mojić

Lektura i korektura:

Dr Dragana Sabovljević

Tiraž:

100

Priprema i štampa:

Čigoja
S T A M P A

office@cigoja.com
www.chigoja.co.rs

Ova knjiga rezultat je rada na projektu 179035 koji finansira
Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije

STRUKTURNI I DELATNI POTENCIJAL LOKALNOG RAZVOJA

Priredila:
MINA PETROVIĆ

Beograd,
2014.

Sadržaj

Uvodna reč	7
------------------	---

I

KLJUČNI KONCEPTI, MEHANIZMI I RESURSI LOKALNOG RAZVOJA

Mina Petrović Pojam teritorijalnog kapitala kao okosnica istraživanja lokalnog – urbanog razvoja.....	11
Miodrag Vujošević Kriza strateškog istraživanja, mišljenja i upravljanja u Srbiji: otvorena pitanja upravljanja teritorijalnim kapitalom na lokalnom i regionalnom nivou. Kako je Beograd potčinio periferiju Srbije?	27
Marija Todorović Koncept „pametnog“ grada u razvoju gradova srednje veličine: neki teorijski i metodološki aspekti	49
Josip Kristović Političari kao urbani akteri i ideja preduzetničkog grada u Južnoj i Istočnoj Srbiji	67
Slavka Zeković Evaluacija građevinskog zemljišta: preporuke za lokalni razvoj	83
Ksenija Petovar Mehanizmi zaštite imovinskih prava i drugih interesa građana u lokalnim zajednicama sa deficitom humanog kapitala	105

II

POTENCIJALI LOKALNOG RAZVOJA: IDENTITETSKA I AKTERSKA DIMENZIJA

Sreten Vujović Socioprostorni identitet Beograda u kontekstu urbanog i regionalnog razvoja Srbije	127
---	-----

Vera Backović Ivana Spasić Identitet grada: Mišljenje lokalnih aktera u četiri urbane sredine	153
Milena Stanojević Potencijali lokalnog razvoja gradova: kreativna upotreba lokalne tradicije	181
Andelka Mirkov Aktivnosti građana u cilju poboljšanja kvaliteta života u gradovima Šumadije i Zapadne Srbije.....	217
Milica Vesković Karakteristike i stavovi potencijalnih prekograničnih migranata iz Centralne Srbije	233

UVODNA REČ

Unutar korica ove knjige nalaze se radovi saopšteni na konferenciji *Strukturni i delatni potencijal lokalnog razvoja*, održane 13. decembra, 2013. godine, u organizaciji Instituta za sociološka istraživanja (ISI) Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, a u sklopu projekta *Teritorijalni kapital u Srbiji: strukturni i delatni potencijal lokalnog razvoja*, finansiranog od Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije (u okviru projekta 179035 – *Izazovi nove društvene integracije u Srbiji: koncepti i akteri*).

U okviru empirijskog istraživanja koje je ISI realizovao 2013. godine, u nekoliko gradova Centralne i Zapadne Srbije (Kragujevac, Šabac, Užice, Novi Pazar), ispitivana je percepcija različitih razvojnih potencijala i prepreka razvoju istraživanih gradova od strane lokalnih aktera, polazeći od činjenice da je akterska dimenzija specifični aspekt teritorijalnog kapitala, a u skladu sa očekivanjem da razvojne strategije i trajektorije gradova treba sve više da se okreću lokalnim resursima. Posebna pažnja data je identitetskim dimenzijama teritorijalnog kapitala, kao i pitanjima o informisanosti i posvećenosti lokalnih aktera pitanjima razvoja grada, prepoznavanju zajedničkih interesa i spremnosti na saradnju. Značajan segment istraživanja obuhvatio je i percepciju odnosa lokalnih aktera u upravljanju gradom: integritet i autonomnost autora različitih sektora u međusobnim odnosima kao i u odnosima sa spoljnim akterima. Informacije su prikupljane od građana putem ankete (na reprezentativnim uzorcima stanovništva starog 18 do 65 godina u odabranim gradovima) i na osnovu intervjua (15-20 u svakom gradu) sa predstavnicima lokalne samouprave – za ekonomski razvoj, kulturu i socijalnu zaštitu, sa predstavnicima značajnijih institucija kulture (muzej, pozorište, kulturni centar), privatnih firmi (lokalna mala/srednja preduzeća, privredne komore) i civilnog sektora (u domenu lokalnog ekonomskog razvoja, kulture, socijalnih usluga). Izbor intervjuisanih iz više delatnosti (ekonomija, kultura i socijalna politika) u skladu je sa argumentom da sve delatnosti treba da budu stavljene u funkciju lokalnog razvoja (ekonomskog rasta, profilisanja identiteta i posebnosti mesta, ostvarivanja socijalne uključenosti, itd.), kao i da na tome treba da rade akteri svih sektora. I anketom i intervjuiima su prikupljeni podaci o ključnim dimenzijama teritorijalnog identiteta i identiteta mesta, kao i razvojnim potencijalima i očekivanjima od ključnih aktera. Podaci o saradnji (kohezivnosti), integritetu, autonomiji i sinergiji delanja lokalnih aktera prikupljeni su na

osnovu intervjua. Ovim pionirskim istraživanjem strukturnih i delatnih potencijala lokalnog razvoja u urbanim sredinama, ISI se opredelio, nadamo se, za sistematsko praćenje „mekih dimenzija“ teritorijalnog kapitala i u narednim projektnim ciklusima. To je istraživačko područje u kome sociološki pristup, i u teorijskom i u metodološkom smislu, može dati značajan doprinos analizi nove socio-prostorne integracije društva Srbije, u skladu sa principima teritorijalne kohezije koje afirmišu Evropska Unija.

Konferencija *Strukturni i delatni potencijal lokalnog razvoja* imala je za cilj da široj akademskoj zajednici predstavi koncept i preliminarne rezultate sprovedenog istraživanja. Pored toga, želja nam je bila da okupimo stručnjake koji se bave sociološkim, socio-prostornim, socio-ekonomskim, kulturološkim, politikološkim i ekološkim aspektima lokalnog razvoja i podstaknemo komunikaciju između različitih pristupa ovoj oblasti istraživanja, sa posebnim naglaskom na konceptu teritorijalnog kapitala kao mogućem zajedničkom imenitelju.

U ovom zborniku nalaze se radovi učesnika koji su se odazvali pozivu organizatora i svoje saopštenje na Konferenciji priredili za objavljivanje. U prvom delu knjige su prilozi koji se bave ključnim konceptima (teritorijalni kapital, pametni gradovi, preduzetnički grad), mehanizmima (strateško planiranje, procena vrednosti lokalnih resursa, zaštita prava na mirno uživanje imovine, prava na zdravu životnu sredinu i sl.) i resursima (građevinsko zemljište, humani kapital i sl.) lokalnog razvoja. Oslanjajući se na različite izvore podataka, radovi u ovom delu knjige višestruko se dotiču navedenih tema, što ih na specifičan način povezuje. U drugom delu knjige su grupisani radovi koji se u potpunosti ili delimično oslanjaju na rezultate istraživanja koje je sproveo ISI.¹ Fokus je na identitetskoj dimenziji kao potencijalu lokalnog razvoja, kao i na aktivnostima građana, bilo na poboljšanju kvaliteta života u gradu u kome žive ili, pak, u domenu napuštanja grada u potrazi za boljim uslovima života.

Na kraju, zahvaljujemo se svim autorima koji su doprineli objavljivanju ove knjige. Nadamo se da će priređeni materijal povećati akademsku vidljivost tema kojima se bavi i podstaći traganje za što adekvatnijim teorijskim i metodološkim rešenjima njihovog istraživanja u Srbiji.

Beograd, decembar 2014.

Mina Petrović

¹ Osim radova objavljenih u ovoj knjizi, do sada su objavljena još dva rada koja se zasnivaju na analizi pomenutog istraživanja. To su: tekst Vere Backović i Ivane Spasić „Vezanost za mesto i lokalni identiteti: studije slučaja četiri grada u Srbiji“, objavljen u časopisu *Teme* br.1 (2014), i knjiga Mine Petrović „Društvo i gradovi: između lokalnog i globalnog“, u izdanju Čigoje i ISI Filozofskog fakulteta (2014).

I

KLJUČNI KONCEPTI, MEHANIZMI
I RESURSI LOKALNOG RAZVOJA

Mina Petrović

Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu

e-mail: mipetrov@sbb.rs

Pojam teritorijalnog kapitala kao okosnica istraživanja lokalnog – urbanog razvoja

Apstrakt

Ideja lokalno zasnovanog razvoja pojavljuje se u polju praktične politike nakon perioda od nekoliko decenija ubrzane industrijalizacije i modernizacije evropskih društava, kada su mehanizmi socijalne države (i u kapitalističkom i u socijalističkom sistemu) prednost davali standardizovanim pristupima socioprostornog razvoja, pa time i razvoja gradova. U radu se, oslanjanjem na postavke regulacione teorije, najpre ukazuje na promenu makro logike (kapitala) koja nalaže nova rešenja u politici upravljanja i razvoja gradova, ponovo afirmišući lokalne resurse manje ili više zapostavljene u prethodnom periodu (standardizovane urbanizacije). Potom se uvodi pojam teritorijalnog kapitala koji se bavi analizom lokalnih razvojnih resursa sa posebnim naglaskom na značaju lokalne socijalne strukture, institucionalne i akterske dimenzije. Treći, najobimniji deo rada ima za cilj da ovo gledište poveže sa Lefevrovim i Burdijeovim sociološkim pristupima i sugeriše dodatnu sociologizaciju pojma teritorijalnog kapitala u istraživanjima urbanog razvoja.

Ključne reči: teritorijalni kapital, razvoj, gradovi, Lefevr, Burdije

Territorial capital as a core concept to analyse local-urban development

Abstract

The concept of locally based development entered into policy field after a few decades of intensive urbanization and modernization of European societies, during which social regimes in both capitalist and socialist systems were marked by standardized approach to socio-spatial and city development. The paper, relying on regime theory, firstly discusses macro logic (of the capital) that dictates new approaches to city governance and new principles in space production, which (re)affirm local developmental resources more or less neglected in the previous period. Secondly, the concept of territorial capital is defined, with special emphasis on the importance given to the role of social structure, institutional and

actors dimension in local development. Finally, the concept of territorial capital is connected to Lefebvre's and Bourdieu's thoughts in search for more sociologically defined approach in urban development research.

Key words: territorial capital, development, city, Lefebvre, Bourdieu

I Novi model razvoja i upravljanja gradovima: reafirmisanje značaja lokalnih potencijala¹

Prema osnovnim postavkama regulacione teorije, teritorijalnost društvenog života je u konstantnim promenama, što se povezuje sa dinamikom političke ekonomije kapitalizma i postulira teza da svaki režim akumulacije kapitala zahteva specifičan model regulacije prostora.² Savremeni trenutak čita se kao proces reskaliranja društvene moći kojim se uspostavlja novi multiskalarni, multisektorski i multiakterski model razvoja i upravljanja gradovima. Time se ukazuje na porast značaja koji na model razvoja i upravljanja gradovima imaju kako unutrašnji razvojni kapaciteti, tako i globalno indukovani uticaji.

Teorijsko uporište regulaciona teorija nalazi u Harviјеvoj interpretaciji Marksove teze da je kapitalizam inherentno orijentisan ka uklanjanju prostornih barijera sve brže cirkulacije kapitala, što Harvi naziva „vremensko-prostornom kompresijom“, želeći da ukaže na stalnu produkciju novih, relativno fiksnih prostornih konfiguracija (*new spatial fixes*) (saobraćajne infrastrukture, komunikacija, regulativno-institucionalne infrastrukture), neophodnih da bi se prostor savladao, odnosno cirkulacija kapitala u prostoru ubrzala (Harvey 1985: 145). U skladu sa time, državne strategije prostora vide se kao istorijski specifične prakse kojima državne institucije teže da se prilagode stalno promenljivim geoekonomskim i geopolitičkim uslovima u kojima delaju (Brenner et al. 2003).

¹ Ovaj tekst rezultat je rada na projektu 179035 (*Izazovi nove društvene integracije u Srbiji: koncepti i akteri*, odnosno potprojekta: „Teritorijalni kapital u Srbiji: strukturni i delatni potencijal lokalnog razvoja“), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

² Prema regulacionoj teoriji, održiva kompatibilnost proizvodnje i potrošnje nije automatska karakteristika kapitalizma, a socijalne i političke institucije, kulturne norme, nisu ustanovljene sa primarnim ciljem održanja režima akumulacije, ali mogu produkovati takav efekat. Kada se to dogodi, oni čine režim regulacije. Tokom prošlog veka, do sredine sedamdesetih, odnosno do početka osamdesetih godina (zavisno od konkretnog iskustva pojedinih zemalja) dominirao je fordistički režim regulacije, koji je karakterisala dominacija nacionalne države i relativno stabilnih nacionalnih ekonomija baziranih na proizvodnji standardizovanih roba, ekonomiji obima, masovnoj potrošnji, uz jaku podršku socijalne države i veliki značaj kolektivne potrošnje. Potonji period ekonomske liberalizacije predstavlja jedan od izazova pred kojima se nalaze regulativni mehanizmi na svim nivoima, a naziva se postfordističkim režimom u nastajanju (šire u Petrović 2009: 20-21, 32-35).

Potražnju za novim kompromisom između teritorijalnog uređenja i ubrzane cirkulacije kapitala obeležava intenziviranje promocije globalne konkurentnosti gradova i regiona, na čemu zajednički rade svi teritorijalni nivoi regulacije, od lokalnog i regionalnog do nacionalnog, odnosno supranacionalnog (EU, Međunarodni monetarni fond – MMF, Svetska Banka – SB) (Swynghedouw 2004, Brenner 1998, 2004). Posledično, gradovi – regioni više nisu primarno oslonjeni na nacionalne programe kolektivne potrošnje, kao do osamdesetih, već postaju preduzetnički agenti,³ orijentisani ka unapređenju i afirmaciji resursa unutar svojih teritorijalnih nadležnosti, te se, tako, naglasak pomera sa standardizovanih nacionalnih strategija na specifična lokalna, urbana i regionalna pitanja, koja zahtevaju posebna rešenja kroz mreže i partnerstva između aktera različitih sektora (javni, privatni i civilni) na lokalnom nivou, kao i između lokalnih i aktera koji delaju na različitim teritorijalnim nivoima (Lovering 1999, Jones and Merriman 2012). Pomeranjem naglasaka na unutrašnje razvojne kapacitete (gradova – regiona), takođe, očekuje se da lokalni modeli razvoja postanu diversifikovaniji, ali i više globalno (u odnosu na okvire nacionalne države – eksterno) indukovani nego ranije.

Takve promene zahtevaju transformaciju rada državnih institucija, od komandnog modela vladanja ka kooperativnom modelu upravljanja, te se osnovna funkcija države pomera ka obezbeđenju regulativnog poretka u kojem partneri (akteri različitih sektora i teritorijalnih nivoa) ostvaruju svoje ciljeve „u senci hijerarhije“ (Jessop 2011, šire u Petrović 2014).⁴ To nagoveštava činjenicu da novi model razvoja i upravljanja gradovima karakteriše niz tenzija na relaciji: lokalno – globalno, endogeno – egzogeno, rast – razvoj, saradnja – konkurencija.

II Pojam teritorijalnog kapitala

Konkretizaciju promenjene logike razvoja i upravljanja gradovima kroz razmatranje ukupnih razvojnih resursa određenog grada odnosno teritorije nalazimo u konceptu teritorijalnog kapitala, koji se javlja kao krovni pojam za

³ Harvi (Harvey 1989) opisuje promene urbane politike tranzicijom od menadžerske (menadžeri socijalne države) ka preduzetničkoj lokalnoj vlasti, koja radi na pronalaženju novih formi kompetitivnog kapitalizma. Šire o pojmu preduzetnički grad u Petrović (2008, 2009) i Vujović (2012).

⁴ Državni akteri su sve zavisniji od zajedničke mobilizacije resursa sa nedržavnim akterima, koji su van hijerarhijske kontrole. Time privatni akteri dobijaju značajan uticaj na politiku, jer državni akteri ne mogu da usvajaju i primenjuju politike protivne interesima aktera od čijih resursa zavise a, s druge strane, uključivanje nedržavnih aktera u oblikovanje politike obavezuje ih na njeno poštovanje čak i kada nisu potpuno prilagođeni njihovim interesima (Borzell and Buzogany 2010)

lokalno specifične razvojne resurse. Budući da je ovaj pojam izveden iz razumevanja teritorije kao kompleksnog socijalnog fenomena, on označava razvojni potencijal inherentan mestu (ukorenjen u mestu) a ne proces lokalizovanog razvoja (koji se događa u određenom mestu, a globalno je indukovan). Otuda se ovaj pojam prevashodno odnosi na sposobnost gradova (teritorije) da kao kolektivni akteri eksploatišu i *kreiraju vrednosti* iz svojih resursa, odnosno da unutrašnje resurse upotrebe na najbolji način, te je fokus ovog pristupa zapravo na doprinosu koji lokalna socijalna struktura ima po ekonomski razvoj.⁵ Tendencija diferencijacije prostora vezuje se za određene veštine, organizaciju, pouzdanost, specifične forme menadžerske kontrole, koje su ukorenjene u dugotrajnim institucionalnim oblicima socijalnog života, odnosno sedimentirane u određenim prostorima. Usled toga se ističe da isti sektori ekonomije imaju različitu uspešnost u zavisnosti od lokalnog poslovnog okruženja, kapaciteta za inovacije i učenja (Storper 1997, Giffinger 2009).

U određenju pojma teritorijalnog kapitala Storper razlikuje dva ključna tipa lokalnih resursa: „tvrde“ – infrastruktura, rad, tehnologija, prirodna sredina, spomenička baština i sl. i „meke“ – institucije, razumevanja pojava i procesa, informacije, relaciono specifična umeća, konvencije, interakcije, zajedničke strategije i praktične politike i sl. (Storper 1997: 20). Koncepti socijalnog kapitala, relacionog dobra, institucionalnog kapaciteta i lokalnog miljea pripadaju arsenalu pojmova društvenih nauka, koji se koriste za interpretaciju mekih dimenzija teritorijalnog kapitala (Corrado et al. 2006).⁶ Ove dimenzije posebno su značajne jer iz promenjene uloge javnog sektora u upravljanju gradom ishodi i novi koncept liderstva. Njime se napušta ideja o jednom super lideru karakterističnom za model komandnog upravljanja, koji rešava sve probleme i zadovoljava sve interese. U skladu sa načelima kooperativnog modela upravljanja, liderstvo se predstavlja kao zajednički napor, proces koji je urođen u relacione dimenzije mesta, odvija se kroz poverenje i saradnju između aktera koji obavlja lidersku funkciju i drugih lokalnih aktera, čime se stimulišu kreativnost i učenje. Uspešno liderstvo, takođe, pretpostavlja kapacitet da se spoljni stimulansi prevedu u interne akcije povezivanjem nosilaca različitih resursa i olakšavanjem dijaloga među njima, kao i da se lokalno znanje i ideje učine vidljivim na višim nivoima (globalne – nacionalne politike) (Horlings 2012). Drugim rečima, liderstvo treba da bude posvećeno izgradnji socijalnog

⁵ Koncept teritorijalnog kapitala je razvijen u domenu institucionalne ekonomije, sa oslanjanjem na teorije drugih društvenih nauka, pre svega sociologije, politikologije i ekološke psihologije.

⁶ Teritorijalni kapital se predstavlja i kao kombinacija intelektualnog kapitala, socijalnog kapitala (poverenje, reciprocitet, kooperativni duh) i političkog kapitala (sposobnost za kolektivnu akciju).

kapitala i institucionalne infrastrukture, jačanju mreža koje povezuju aktere i po horizontalnoj i po vertikalnoj osi.

III Povezivanje teritorijalnog kapitala sa drugim sociološkim pristupima

U definiciji koncepta teritorijalnog kapitala sociološku pažnju svakako najviše privlače njegove „meke“ dimenzije, koje predstavljaju razvojni potencijal u meri u kojoj doprinose identifikaciji i aktivaciji „tvrdih“ resursa. Činjenica da se meke dimenzije teritorijalnog kapitala odnose na dobra akumulirana tokom vremena, odnosno da njihova originalna funkcija nije direktno vezana za ekonomske ciljeve, doprinosi da se ove dimenzije/resursi svrstaju u sferu potencijala (za razliku od materijalnih ili tvrdih dimenzija, koje spadaju u tradicionalne faktore ponude – *supply factors*) (Camagni and Capello 2008). Dakle, relaciona dobra ne smatraju se *a priori* pogodnošću za promene, jer istovremeno i reprodukuju postojeće društvene konstelacije. U tom smislu zagovornici koncepta teritorijalnog kapitala prepoznaju takozvani „ekološki paradoks“ (Lipeitz 2003), to jest činjenicu da prethodno razvijene strukture mogu biti od malog značaja za nove razvojne projekte, jer nepovoljno utiču na oblikovanje sposobnosti da se prihvate nove aktivnosti, onemogućuju proces učenja van okvira postojeće institucionalne rutine, a mogu, čak, i da generišu specifičan tip otpora prema inovacijama (Storper 2011).

S druge strane, strateško ponašanje gradova kao kolektivnih aktera jedna je od ključnih odrednica koncepta teritorijalnog kapitala koja pretpostavlja da akteri stalno dovode u pitanje postojeće strukture (Storper 1997: 265), što podrazumeva i dovoljnu autonomiju lokalnih aktera u često konfliktnom procesu predstavljanja teritorijalnog identiteta grada spoljnim akterima, te jasnu stratešku viziju šta lokalni akteri mogu ili hoće sa lokalnim resursima, odnosno jasnu poruku ko su, šta žele da budu i kako žele da ih drugi vide (Horlings 2012). Brendiranje mesta tako postaje kritični element razvojnih strategija, a mogućnost kategorizacije identiteta značajna pretpostavka uspešne kompeticije na polju imidža – simboličke vrednosti (Storper 1997).

Sa sociološke pozicije, fokusiranje na aktersku dimenziju nije moguće bez dubljeg razumevanja distribucije moći u produkciji prostora, značenja i značaja koji se pridaju bilo kojoj dimenziji teritorijalnog kapitala. U skladu sa time, i teritorijalne celine treba posmatrati kao institucionalne⁷ i diskursivne

⁷ Kao ilustracija značaja institucija treba se podsetiti da „one nisu rezultat savršene koordinacije aktera čiji se interesi poklapaju već rezultat dogovaranja i sukoba sličnih ili potpuno različitih interesa – one su društvena konstrukcija sačinjena aktivnošću realnih

konstrukte, a strategije aktera i kao strukturno oblikovane (*path shaped*), ali i kao oruđa redefinisanja struktura (*path breaking*).

Iako zagovornici koncepta teritorijalnog kapitala naglašavaju da se njime pomera analitički akcenat sa struktura na procese i aktere, sledbenici regulacione teorije koji se kreću na opštijem makroanalitičkom nivou zameraju im da se ne bavi kritički efektima neoliberalizma, te da je koncept vođen potrebama praktične politike (Bristow 2010).⁸ Lefevr i Burdije su sociolozi čije se ideje i pristup najčešće pominju kao sazajno korisni da se model endogenog teritorijalnog razvoja dekonstruiše iz perspektive relacija moći, odnosno da se ponudi objašnjenje kako konstrukcija teritorijalnog modela endogenog razvoja može biti sredstvo maskiranja relacija moći implicitnih u ovom procesu (a koji se prikazuje kao mrežni i inkluzivan), odnosno tendencija jačanja onih koji su moćni da određuju ko su legitimni članovi lokalnog partnerstva, čiji se interesi predstavljaju kao interesi zajednice (Schucksmith 2000).

Na tragu ovih sugestija, u daljem tekstu akcenat je najpre na prepoznavanju Lefevrovog koncepta življenog prostora koji doprinosi uočavanju značaja i potencijala svih (svakodnevnih) praksi (re)produkcije društvenog života u gradu, ne samo kao okosnice mekih dimenzija teritorijalnog kapitala, već i kao pretpostavke da se izbegnu neoliberalne strategije upravljanja gradovima koje se svode na logiku ekonomskog rasta i svođenje urbanih resursa na robu. Potom su Burdijeovi koncepti habitusa i polja stavljeni u funkciju istraživanja neposredne povezanosti kooperativnog modela upravljanja (relacije moći) i generisanja teritorijalnog kapitala kao kapitala vrednog borbe za lokalne aktere. Analiza ima za cilj, dakle, da ukaže da su gledišta ovih autora kompatibilna izučavanju teritorijalnog kapitala, što otvara mogućnost da se pristup lokalnom razvoju koji je dominantno zasnovan na načelima političke ekonomije dopuni konstruktivističkim (interpretativnim) pristupom.

aktera, i to ne uvek vođena racionalnim izborom nego često kroz proces pokušaja i pogrešaka“ (Cvejić 2011: 68).

⁸ Teoritičari teritorijalnog kapitala koji eksplicitno prihvataju pristup regulacione teorije (Storper, na primer), ne dovode u pitanje Harvijevu tezu o tendenciji kapitala ka vremensko-prostornoj kompresiji, stavljajući naglasak na naizmeničnost procesa *standardizacije* (u skladu sa neophodnim infrastrukturnim i tehnološkim zahtevima) i *diferencijacije* prostora u definisanju lokalnih kapaciteta kako bi svojom specifičnošću privukli investicije. Ipak, fokus ovog pristupa je na doprinosu koji lokalna socijalna struktura ima za ekonomski razvoj, a ne na kontradikcijama kapitalističkog sistema, te je naglasak na strategiji teritorijalizacije kapitala u pozitivnom smislu, sa ciljem da se ponudi operativni koncept mera konkretne politike.

Lefevrove ideje o produkciji prostora

Ideje o multiskalarnosti moći i o uzajamnoj determinisanosti struktura i aktera nalazimo i u Lefevrovim radovima. Najeksplicitniju integraciju materijalnih (strukturnih) i socijalnih (relaciono-aktersko-značenjskih) aspekata Lefevr je izrazio konceptualizujući proces društvene proizvodnje prostora na tri nivoa (Lefebvre 1991). Prvi nivo je nivo *reprezentacije prostora*, i odnosi se na koncepcije uređenja prostora, definisanje njegovih granica, sadržaja, funkcija kroz mape, planove, projekte kojima se racionalizuje prostor (grada) u skladu sa dominantnim normama i vrednostima, odnosno modelom distribucije društvene moći. Drugi nivo je *nivo prostornih praksi*, koji uključuje konkretne odnose i rutinske oblike društvene kompetentnosti i delanja društvenih aktera u datim strukturnim okvirima (reprezentacije prostora). Treći nivo je nivo *prostora reprezentacije* i odnosi se na domen imaginacije, otelovljenja, želje, kojima akteri iskušavaju zadate strukture dajući im specifična značenja u procesu prisvajanja (Ibid: 38-39). Na sličan način Lefevr pravi razliku između *koncipiranog, zamišljenog i življenog prostora*, pri čemu se treći zasniva na dinamičkoj dvostrukosti. S jedne strane, vođen je nesvesnim, nenameravanim principima (prostornim praksama), koje su akteri usvojili kroz proces socijalizacije u datim strukturnim okvirima (reprezentacije prostora odnosno plana/projekta, sadržaja, funkcija), a s druge, ima asocijativan i transformišući potencijal (prostora reprezentacije), te nije svodiv na mehaničku reakciju sadržanu unutar datog prostornog koncepta (reprezentacije prostora). U tom smislu, koncept življenog prostora ima saznajnu vrednost u proučavanju dinamičkog odnosa između struktura i aktera, te značaja (svakodnevnih) praksi (re)produkcije društvenog života u gradu, veština i umeća u raspolaganju resursima, koji čine okosnicu mekih dimenzija teritorijalnog kapitala.

Iako Lefevrove ideje o produkciji prostora ekspliciraju klasnu dimenziju ovog procesa, odnosno razlike među društvenim klasama u pogledu aktivne participacije u produkciji prostora (kroz kreiranje reprezentacije prostora), predstavljena analitička trijada ne samo da omogućuje da se uvidi aktivizam pripadnika svih klasa u produkciji prostora – teritorija, već i činjenica da se među društvenim klasama u domenu življenog prostora akumulira zajedničko značenje, čak i među akterima čije svakodnevne (prostorne) prakse suštinski pokazuju malo zajedničkog,⁹ što je jedan od preduslova da o gradu razmišlja-

⁹ Eskobar, takođe, podvlači da je značenje življenog prostora u činjenici da ljudi u nekom mestu, ma kako heterogeni po svojim karakteristikama, dele „ovde i sada“ konkretnih uslova života i praksi, čija rutina produkuje kohezivnost (Escobar 2000). Slično, i Harvi smatra da je proučavanje prostora nesvodivo samo na pristup političke ekonomije (Harvey 1993).

mo kao o kolektivnom akteru, koja može imati specifičan „kod“, što jeste jedna od bitnih pretpostavki teritorijalnog kapitala.¹⁰

Imajući u vidu kritičke opaske regulacione teorije da neoliberalizam ograničava strategije upravljanja gradovima na logiku ekonomskog rasta,¹¹ važno je ukazati i na Lefevrov stav da je u okvirima kapitalističkog oblika proizvodnje urbani prostor postao apsolutno društveni proizvod, jer je uz pomoć najnaprednijih tehnoloških sredstava u potpunosti sveden na robu, odnosno razdvojen od prirodnog prostora (Lefebvre 1991: 329). Podsećanjem na činjenicu da je prostor istovremeno i proizvod i refleksija društvenih odnosa, te nikada ne može biti u potpunosti sveden na koncipirani prostor (reprezentacije prostora), odnosno apstraktni prostor,¹² Lefevr ukazuje i na značaj dekonstruisanja diskursa koji teže reprodukciji hegemonije (reprezentacije prostora), kao i artikulisanja alternativa (prostora reprezentacije) koje su utemeljene u svakodnevnom prostornim praksama, odnosno življenom prostoru (Lefebvre 2008). Ove ideje mogu biti veoma stimulatívne i instruktívne za problematizovanje realnih dometa kooperativnog modela upravljanja gradovima, koji načelno afirmiše principe inkluzivnosti svih aktera. U ovom pogledu Burdijeovi koncepti, takođe, mogu imati značajan heuristički potencijal.

Burdijeovi koncepti: habitus i polje

Iako Burdijeove ideje imaju značajan opseg primene u različitim oblastima društvenih nauka, one se u domenu sociologije prostora pojavljuju tek odnedavno, sa afirmacijom relacionog shvatanja prostora i teritorijalnosti (Painter 2000). Tome svakako doprinosi i činjenica na koju ukazuju Sevidž i saradnici, da uprkos tome što je čitava Burdijeova perspektiva uronjena u prostornu metaforu (koncepti: polja i habitusa) njegova sociologija prostora je

¹⁰ Podsetimo da koncept teritorijalnog kapitala posmatra lokalni (ekonomski) razvoj kao strateški projekt lokalne zajednice, koju lokalni akteri stvaraju (*invent*) kroz borbu za svoju teritoriju. Teritorija se, dakle, shvata kao skup lokalnih mogućnosti i ograničenja, kao socijalna struktura koja i osnažuje i ograničava aktere (Cox 1997), čime se ističe interna razvojna dinamika teritorije shvaćena kao specifični „kod“ (šifra) određene zajednice (Molert and Sekai 2003).

¹¹ Takav stav ishodi iz uverenja ove teorije o neophodnosti konstituisanja novog stabilnog regulacionog režima, čemu neoliberalizam predstavlja prepreku. U ovom pogledu, regulaciona teorija je bliska Polanijevom gledištu, na koje se autori često i pozivaju upravo ističući da najnovije reskaliranje moći nacionalne države treba shvatiti kao proces simultane regulacije i deregulacije (na više prostornih nivoa), koji odražava konstantnu borbu između suprotstavljenih, ali međuzavisnih logika (ekonomske i socijalno-političke) (Scott 1997).

¹² U skladu sa prethodnim konceptima, Lefevr razlikuje i dva tipa prostora: apstraktni – povezan sa odnosima moći i konceptualizacijom prostora i društveni – zasnovan na delovanju „običnih“ pojedinaca u svakodnevnom relacijama (Lefebvre 1991).

ostala nerazvijena. Ipak, ovi autori smatraju da *habitus* ukazuje na ukorenjene dispozicije ponašanja koje su otuda uvek i teritorijalno lokalizovane, što daje poseban praktični smisao *habitus*-a za sociologiju prostora, prevashodno preko osećaja poznatosti u mestu, pripadanja mestu, koje *habitus* generiše (Savage et al. 2005: 35)

Analogno određenju grada kao življenog prostora u Lefevrovoj terminologiji, burdijeovskim rečnikom grad bi se mogao prikazati kao složena mreža socijalnih odnosa koja dobija karakteristike specifičnog *habitus*-a. Drugim rečima, specifična strukturalna obeležja grada generišu stabilnu konfiguraciju akcija i iskustva, kojom se razvija značajan stepen praktičke kompetentnosti u socijalnom – prostornom okruženju, odnosno omogućava nesvesna selekcija aspekata koji čine gradsko okruženje poznatim i prihvatljivim („našim”) (Albrow 2000).¹³ U navedenom je prepoznatljivo analoško preuzimanje Burdijeovog određenja *habitus*-a¹⁴ kao matrice opažanja, vrednovanja i delovanja (u skladu sa prethodnim iskustvima), koja je ujedno i pokretački princip praksi ili strategija aktera pri suočavanju sa nepredviđenim i uvek novim situacijama (Bourdieu 1999: 159, 162), što nesumnjivo odgovara ključnim aspektima mekih dimenzija teritorijalnog kapitala. Kao komplementaran pojmu teritorijalnog kapitala, koncept habitusa dinamički spaja objektivno raspoložive resurse („tvrde“ resurse) i značenje i značaj koji oni imaju za aktera određujući i sposobnost gradova (kao kolektivnih aktera) da eksploatišu i kreiraju nove vrednosti iz svojih resursa.¹⁵

S jedne strane, ovde je bitna funkcija kategorizacije koju *habitus* ima, jer internalizuje dominantni obrazac distribucije društvene moći (a samim tim doprinosi i njenoj reprodukciji), na osnovu koga akteri razvijaju odgovaraju-

¹³ Bitno je naglasiti da razumevanje grada kao zajednice ne suprotstavlja familijarnost i distanciranje, naprotiv, pojam distanciranosti (ili socijalne distinkcije) pojavljuje se kao ključ društvene relacije među urbanim subjektima, odnosno, na tragu Zimela, može se reći, da ono što izgleda kao disasocijacija u suštini predstavlja osnovnu formu urbane socijacije (povezivanja) (Tonkiss 2005: 10). To ide u prilog upotrebi Burdijeovog pojma habitusa na ravni različitih grupa, odnosno zajednica. Naime, pojam habitusa se u studijama prostora koristi u širem smislu od stratifikacijskog – klasnog, koji primarno ima u Burdijeovoj sociologiji.

¹⁴ Burdije (1990) smatra da se *habitus* razvija u određenim strukturalnim uslovima, te da u susretu sa tim uslovima rađa predvidive prakse, koje akterima daju osećaj realnosti, a koji se uzima zdravo za gotovo.

¹⁵ Ovde je bitno podsetiti da neka dobra – resursi (kapitali) nisu po sebi teritorijalni kapital, već da to postaju tek kada akteri imaju sposobnost da ih eksploatišu na način koji kreira vrednost (za njih, odnosno širu zajednicu – grad). Za takvu sposobnost, odnosno konverziju resursa u teritorijalni kapital, svakako jesu bitne fizičke karakteristike (kvalitet infrastrukture, opremljenost, itd), ali ključni potencijal dolazi iz socijalnih struktura i odnosa, iz prepoznavanja mogućnosti kreativnog povezivanja resursa (Camagni and Cappelo 2008).

će percepcije vlastitog društvenog položaja, prihvatajući ga kao naturalizovanu datost, što (može da) omeđuje njihove konkretne izbore dobara i usluga u društvenom prostoru (Burdije 1998). To upotpunjuje razumevanje fenomena koji se u okviru koncepta teritorijalnog kapitala naziva „ekološki paradoks“ i ukazuje na potencijal Burdijeovog pojma habitus u istraživanju stavova i ponašanja aktera kao specifičnog endogenog resursa. S druge strane, budući da Burdijeov koncept habitusa ne podrazumeva samo da se (dati) strukturni uslovi rutinski reprodukuju, već i da se strateški menjaju, ovaj koncept se povezuje i sa idejama kooperativnog i multiakterskog upravljanja gradovima (Schucksmith 2000, Swyngeduw 1997). U ovom pravcu, analoški je moguće zapitati se i da li se upravljanje gradovima može posmatrati i kao specifično burdijeovsko polje autonomne logike delanja¹⁶ definisano teritorijalnim kapitalom, koji određuje i granice dejstva tog kapitala saglasno značenju teritorijalnog kapitala kao vrednosti inherentne mestu (gradu kao kolektivnom akteru).

Upravljanje gradom je izuzetno kompleksno polje strukturiranja društvene moći, te odgovor na postavljeno pitanje ne može biti jednoznačan, niti se može dedukovati iz Burdijeovih tekstova. Najpre bi se moglo reći da je primena burdijeovskog pristupa polja u istraživanjima modela upravljanja gradovima relevantna, jer koncept polja podrazumeva analizu distribucije moći između pojedinih njegovih sektora (odnosno nivoa), kao i odnosa dominacije i subordinacije unutar svakog od njih (Pavlović 2005). Budući da komandno-kontrolnom modelu upravljanja javni sektor nameće dominaciju političkog kapitala, to upravljanje gradovima ostavlja u domenu političkog polja, odnosno ne diferencira ga kao posebno polje. U kooperativnom modelu (u prethodno navedenom idealno-tipskom smislu) odnose moći određuju različite dimenzije teritorijalnog kapitala koje različiti akteri u polju poseduju, a koji su kapitali po sebi (institucionalni, politički, socijalni, kulturni, materijalni – investicije, fizičke strukture i sl). To i dalje čini da se strukturiranje odnosa u polju odvija pod značajnim uplitanjem spoljnih činilaca (položaja koji akteri imaju u drugim poljima, prevashodno, političkom i ekonomskom), ali se ona ipak pojavljuju kao spoljašnji činioci koji ne mogu do kraja objasniti internu logiku polja, budući da bi u ovom modelu trebalo da se odvija konvertovanje posedujućih kapitala u dimenzije teritorijalnog kapitala grada (kao kolektivnog aktera), po osnovu kojih se polje strukturira. Posledično, moglo bi se reći da mera (ne)razvijenosti kooperativnog modela upravljanja, zapravo, postavlja ključna ograničenja u razumevanju upravljanja gradom kao zasebnog polja iz burdijeovske perspektive. Pretpostavke da se ovaj model realizuje ne zavise samo od ustrojstva političkog polja, odnosno od toga koliko je ono demokra-

¹⁶ U Burdijeovoj sociologiji društvenih praksi, praksa je rezultat interakcije habitusa i polja, što je predstavljeno i u vidu formule – habitus x kapital + polje = praksa (Spasić 2004: 304).

tično, a administrativna kultura kooperativna (pre svega se misli na političku decentralizaciju i uvažavanje principa inkluzivnosti i participativnosti), već zavisi i od razvijenosti specifičnih dispozicija sadržanih u habitusu (grada), koje doprinose da su habitusi aktera (po osnovu klasno-slojnih pozicija, odnosno u užem smislu različitih profesija) dovoljno orkestrirani da mogu da produkuju zajedničke strateške ciljeve i zadatke, odnosno da ih zastupaju prema spoljnim akterima, što je, zapravo, indikacija razvijenosti teritorijalnog kapitala i pretpostavka vrednovanja drugih posedujućih kapitala iz njegove perspektive. U suprotnom, dominantan je heteronomni princip (na primer, paternalizam, usled dominacije državnih aktera, odnosno centralnih nivoa vlasti). U graničnim situacijama (odsustva autonomnog principa) o upravljanju gradom kao o specifičnom polju se ne može govoriti, kao ni o konceptu lokalno zasnovanog razvoja, odnosno teritorijalnog kapitala, što, zapravo, potvrđuje međuslovljenost ovih koncepata, odnosno procesa na koje se odnose. U tom smislu se ispitivanje pretpostavki uspostavljanja kooperativnog modela upravljanja iz perspektive Burdijeovog koncepta polja pokazuje kao saznajno plodan pristup u konkretnim istraživanjima koja slede koncept teritorijalnog kapitala. No, još jednom valja naglasiti da je Burdijeov koncept polja svakako relevantan, bez obzira da li se upravljanje gradom pokazuje posebnim segmentom političkog polja ili je moguće pratiti njegovu transformaciju u posebno polje.

Za primenu Burdijeovih koncepata habitusa i polja na analizu modela upravljanja gradom relevanto je još nekoliko Burdijeovih stavova. Na primer, Burdijeova teza da društvene grupe koje se nalaze u prostoru polja imaju više zajedničkih osobina što su bliže u tom prostoru, a utoliko manje što su udaljenije (Burdije 1998: 146). Naravno, ovde Burdije prevashodno misli na socijalnu distancu, no, ukoliko imamo u vidu realnost grada kao kolektivnog aktera koji definiše specifični habitus, ova se konstatacija može ispitivati kao relevantna i u socioprostornoj dimenziji, odnosno na relacijama između aktera različitih gradova, kao i aktera različitih teritorijalnih nivoa.¹⁷ U vezi sa time, na primer, Sevidž i saradnici ukazuju da su polja hijerarhijski ustrojena po osnovu socijalnih i prostornih pozicija aktera, te da Burdije vidi glavni grad kao mesto u kome su koncentrisani agenti koji u svim poljima zauzimaju ključne pozicije. U ovom pogledu ostali gradovi (provincija) su deprivirani od strane glavnog grada (Bourdieu 1999: 125, navedeno prema Savage et al. 2005). To ishodi i iz već pominjane funkcije kategorizacije vlastitog položaja koju habitus ima, što može biti jedna od teškoća uspostavljanja kooperativnog modela upravljanja gradom i realizacije teritorijalnog kapitala. S jedne strane, habitusi periferij-

¹⁷ Društvena stvarnost je, prema Burdijeu, zbir nevidljivih ili teško vidljivih veza koje sačinjavaju skup položaja koji su međusobno distinktni i koji se definišu jedni u odnosu na druge (preko niza relacionih kriterija: blizine ili udaljenosti, odnosno, po položaju – iznad, ispod, između) (Pavlović 2005).

skih gradova reprodukuju svoj inferiorniji položaj, što umanjuje autonomnost i integritet delanja lokalnih prema spoljnim akterima, posebno na polju imidža – simboličke vrednosti, sve značajnijeg sa porastom kompeticije gradova. S druge strane, isti nepovoljni efekti kategorizacije se mogu reprodukovati i unutar gradova, kroz teškoće u izgradnji neophodnog poverenja i orkestracije habitusa aktera različitih sektora: posebno između privatnog i javnog, i civilnog i javnog.

Teza o uspešnom liderstvu u konceptu lokalnog zasnovanog razvoja, odnosno teritorijalnog kapitala, burdijeovski bi se mogla iskazati kao pretpostavljena i adekvatna orkestracija habitusa političara sa habitusom grada. U ovom pogledu, relevantna je Burdijeova konstatacija o dualnosti referentnog okvira aktera u političkom polju (Burdije 2005, prema Pavlović 2005), koja se (na nivou lokalne vlasti) može interpretirati kao napetost između posvećenosti ciljevima lokalne zajednice (afirmacija aktera kao lokalnog političara) i ambicije uspona u širem političkom polju (regionalnom, nacionalnom, itd). Visok stepen centralizacije moći u političkom polju umanjuje istrajnost lokalnih aktera da se izgrađuju kao lideri posvećeni profilaciji socijalnog kapitala i institucionalne infrastrukture lokalne zajednice, odnosno uslovljava iskorenjivanje političkih lidera iz habitusa grada. I sam Burdije ukazuje da poduhvati kolektivne mobilizacije „ne mogu uspeti ako ne postoji minimalni sklad između habitusa aktera koji mobilišu (lider) i dispozicija onih čije težnje žele da izraze“ (Bourdieu 1999: 164).

Umesto zaključka

Novi model razvoja i upravljanja gradovima ukazuje da se, s jedne strane, fokus kontrole važnih dimenzija socio-ekonomskog razvoja pomera sa države na internacionalne korporacije ili internacionalna tržišta i, s druge strane, da se svi oblici kontrole ukrštaju na lokalnom nivou. Otuda lokalni nivo – nivo grada postaje ključna arena u kojoj se fleksibilno upravljanje društvenim životom odvija kroz niz mehanizama tržišta, korporativne hijerarhije, mreža, poslovnih asocijacija, institucija države i lokalne zajednice (Jessop 2011). Veština upravljanja, u takvim uslovima, u velikoj meri zavisi od uspešnosti lokalnih aktera da delaju u različitim sektorima i na različitim nivoima.

Budući da su relacije dimenzije teritorijalnog kapitala sociološki najzanimljivije, na kraju valja napomenuti da se u proučavanju lokalnih zajednica sociolozi najpre oslanjaju na Vulkokov pristup socijalnom kapitalu, jer način na koji on diferencira značenje ovog pojma¹⁸ omogućuje i razumevanje soci-

¹⁸ U konceptualizaciji pojma teritorijalnog kapitala dominira Patnamovo diferencirano shvatanje socijalnog kapitala (povezujući – između pripadnika relativno homogenih grupa i premošćujući/inkluzivan – veze među društveno udaljenim akterima), koje Vulkok

jalnih relacija izvan dihotomije endogenih i egzogenih varijabli, što je u skladu sa Lefevrovim stavom da se grad uvek nalazi u odnosu sa društvom u celini, odnosno u zavisnosti od dva reda stvari: bliskog i dalekog (Vujović 1982: 113), kao i sa osnovnim postavkama multiakterskog i multiskalnog modela upravljanja gradom. Naime, Vulkok na mikro i mezo nivou ukazuje na značaj ukorenjenosti (integracije) individualnih aktera u lokalnu zajednicu (razvijen habitus grada), potom na značaj autonomije (integriteta) lokalnih aktera, kako između sebe, tako i u odnosu na aktere čiji uticaj dolazi spolja (bilo sa nacionalnog ili globalnog nivoa), što je značajno da bi se ostvarila neophodna sinergija delovanja endogenih i egzogenih faktora i realizovao novi koncept liderstva na nivou grada. Potom, ukazuje se i na specifičnost socijalnog kapitala aktera na makro nivou (integritet – sinergija delanja), čije negativne karakteristike mogu značajno ograničavati pozitivne efekte socijalnog kapitala na mikro i mezo nivou (Forrest and Kearns 2001).

Izostanak neke od navedenih dimenzija socijalnog kapitala, odnosno kooperativnog modela upravljanja bremenit je opasnošću da gradovi postanu akteri neoliberalne igre sa nultom sumom ishoda (neminovnih dobitnika i gubitnika), koja se svodi na konkurenciju za spoljne investicije i poslove, saglasno kritikama regulacione teorije i Lefevrovim upozorenjima o potpunoj komodifikaciji prostora. U ovom kontekstu, relevantno je i Vulkokovo razlikovanje između razvojnih institucija, koje generišu adaptivnost kroz balans koordinacije i kompeticije između (lokalnih) aktera i disfunkcionalnih, koje su odvojene od građana, kojima dominiraju elite i koje ne garantuju ulogu zakona (Woolcock 1998), odnosno koje odgovaraju stanju institucionalne skleroze, kojim se definiše nizak teritorijalni kapital (Barca 2009).

Literatura:

- Albrow, M. 2000. *Traveling beyond local cultures: sociospaces in a global city*. In J. Eade, ed. *Living the Global City*. 37-55. London: Routledge.
- Barca, F. 2009. *An Agenda for a Reformed Cohesion Policy: A Place –based as-troach to meeting European Union challenges and expectations*, Independent report. European Commission.

dalje razvija i razlikuje: vezujući (*bonding*) socijalni kapital tipičan za veze između sličnih ljudi koje obeležavaju i slične situacije, premošćavajući (*bridging*) socijalni kapital karakterističan za veze sličnih ljudi/aktera, ali na većoj socioprostornoj udaljenosti i povezujući (*linking*) socijalni kapital, osoben za veze među akterima koji nisu sličnih socijalnih karakteristika, prevashodno po stepenu moći i uticaja, niti su takve situacije u kojima se nalaze. Vulkok je uveo i pojam institucionalnog kapitala: norme poštovanja i mreže uzajamnog poverenja među ljudima koji ostvaruju interakciju preko institucionalizovanih nivoa moći po vertikalnoj osi (Woolcock 1998).

- Borzel, T. and A. Buzogany. 2010. Governing EU accession in transition countries: The role of non-state actors. *Acta Politica*, Vol. 45, 1-2: 158-182.
- Brenner, N. 1998. Global Cities, glocal states: glocal city formation and state territorial restructuring in contemporary Europe. *Review of International Political Economy* 5: 1: 1-37.
- Brenner et al. 2003. Introduction: State Space in Question. In N. Brenner, B. Jessop, M. Jones and M. MacLeod, eds. *State /Space: A reader*. 1-26. Blackwell Publishers.
- Brenner, N. 2004. *New State Spaces Urban Governance and the Rescaling of Statehood*. Oxford University Press.
- Bourdieu, P. 1990. *The Logic of Practice*. Stanford University Press.
- Burdije, Pjer. 1998. Društveni prostor i simbolička moć. U Ivana Spasić, prir. *Interpretativna sociologija*. 143-158. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Bourdieu, Pierre. 1999. *Nacrt za jednu teoriju prakse*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Bourdieu, Pierre. 2005. *Language and Symbolic Power*. Edited and introduced by John P. Thompson. Cambridge: Polity Press. Navedeno prema Pavlović 2005.
- Bristow, G. 2010. Resilient regions: replacing regional competitiveness. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 3: 153-167.
- Camagni, R. and R. Capello. 2008. Knowledge-based economy and knowledge creation: the role of space. In U. Fratesi and L. Senn, eds. *Growth and innovation of competitive regions: the role of internal and external connections*. Berlin: Springer-Verlag.
- Corrado, F., F. Governa and M. Santangelo. 2006. Territory and territoriality in local development policies. Sixth European Urban & Regional Studies Conference. 21st-23rd September, Roskilde, Denmark.
- Cox, K. 1997. Introduction: Globalization and Its Politics in Question. In K. Cox, ed. *Spaces of Globalization: Reasserting the Power of the Local*. 1-18. The Guilford Press.
- Cvejić, S. 2011. *Društvena određenost ekonomskih pojava*. Beograd: ISI; Čigolja.
- Giffinger, R. 2009. Territorial Capital: Its Meaning for Urban and Regional Development. International Conference on Regional Development, Spatial Planning and Strategic Governance, Institute of Architecture and Planning & Spatial Planning of Serbia. 67-82. December 2009, Belgrade, Serbia.
- Escobar, A. 2000. Culture sits in place: reflections on globalism and subaltern strategies of localization. *Political Geography*, 20: 139-174.

- Forrest, R. and A. Kearns. 2001. Social cohesion, social capital and neighborhood. *Urban Studies*, 38 (12): 2125-2143.
- Harvey, D. 1985. The geopolitics of capitalism. In D. Gregory and J. Urry, eds. *Social Relations and Spatial Structures*. 128-163. London: Macmillan.
- Harvey, D. 1989. From managerialism to entrepreneurialism: the transformation in urban governance in late capitalism, *Geografska Annaler, B*, 71:3-18.
- Harvey, D. 1993. From space to place and back again: Reflections on conditions of postmodernity. In J. Bird et al., eds. *Mastring the Futures: Local Cultures, Global Changes*. 2-29. Routledge.
- Horlings, G. L. 2012. Place branding by building coalitions. *Place Branding and Public Diplomacy*, 8: 295-309.
- Jessop, B. 2011. The state: Government and governance, In A. Pike, A. Rodriguez-Pose and J. Tomaney, eds. *Handbook of Local and Regional Development*. 239-248. Routledge.
- Jones, R. and P. Merriman. 2012. Network nation. *Environment and Planning A*, 44: 937-953.
- Lefebvre, H. 1991. *The Production of Space*. Oxford: Blackwell.
- Lefebvre, Henri. 2008. Pravo na grad. U Leonardo Kovačević, Tomislav Medak, Petar Milat, Marko Sančanin, Tonči Valentić i Vesna Vuković, prir. *Priručnik za život u neoliberalnoj stvarnosti*. Zagreb: Multimedijalni Institut.
- Lipeitz, A. 2003. The National and the Regional: Their Autonomy Vis a Vis the Capitalist World Crisis. In N. Brenner, B. Jessop, M. Jones and M. MacLeod, eds. *State /Space: A reader*. 239-255. Blackwell Publishers.
- Lovering, J. 1999. Theory Led by Policy: The Inadequacies of the New Regionalism. *International Journal of Urban and Regional Studies*: 379-395.
- Mouliert, F. and F. Sekai. 2003. Territorial Innovation Models: A Critical Survey. *Regional Studies*, Vol 37.3: 289-302.
- Painter, Joe. 2000. Pierre Bourdieu. In M. Crang and N. Thrift, eds. *Thinking Space*. 239-259. London: Routledge.
- Pavlović, V. 2005. Burdijeov koncept simboličke moći i političkog kapitala. U I. Spasić i M. Nemanjić, urednici. *Nasleđe Pjera Burdijea*. 93-110. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
- Petrović, M. 2008. Savremeni koncept razvoja grada: preduzetnički i postmoderni. U S. Vujović, ur. *Društvo rizika*. 279-310. Beograd: ISI FF.
- Petrović, M. 2009. *Transformacija gradova: ka depolitizaciji urbanog pitanja*. Beograd: ISI FF.
- Petrović M. 2014. *Društvo i gradovi: između lokalnog i globalnog*. Beograd: Čigoja štampa; ISI FF.

- Savage, M., G. Bagnall and B. Longhurst. 2005. *Globalization and Belonging*. Sage Publications.
- Schucksmith, M. 2000. Endogeneous Development, Social Capital and Social Inclusion: Perspective from LEADER in the UK. *Sociologia Ruralis*, 40.2: 208-218.
- Scott, A. 1997. Introduction: Globalization: social process or political rhetoric?. In A. Scott, ed. *The Limits of Globalization, Cases and arguments*. 1-?????. Routledge.
- Spasić, I. 2004. *Sociologije svakodnevnog života*. Beograd: ZUNS.
- Storper, M. 1997. *The Regional World*. New York: Guilford.
- Storper, M. 2011. Justice, efficiency and economic geography: should places help one another to develop?. *European Urban and Regional Studies*, 18.1: 3-21.
- Swyngedouw, E. 1997. Neither Global Nor Local, Globalization and politics of scale. In K. Cox, ed. *Spaces of Globalization: Reasserting the Power of the Local*. 137-166. The Guilford Press.
- Swyngedouw, E. 2004. Globalisation or “Glocalisation”? Networks, Territories and Rescaling. *Cambridge Review of International Affairs*, Vol. 17, No 1: 25-48.
- Tonkiss, F. 2005. *Space, the City and Social Theory*. Polity.
- Vujović, S. 1982. *Grad i društvo*. Beograd: IIC SSOS.
- Vujović, S. 2012. Lokalni, globalni, preduzetnički i socioekološki aspekti savremenog grada. *Sociologija*, Vol. LIV, No. 1: 105-122.
- Woolcock, M. 1998. Social capital and economic development: towards a theoretical synthesis and policy framework. *Theory and Society*, 27 (2): 151-208.

Miodrag Vujošević

Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije, Beograd

e-mail: skomi03@gmail.com

Kriza strateškog istraživanja, mišljenja i upravljanja u Srbiji: otvorena pitanja upravljanja teritorijalnim kapitalom na lokalnom i regionalnom nivou. Kako je Beograd potčinio periferiju Srbije?

Apstrakt

Kriza strateškog istraživanja, mišljenja i upravljanja u Srbiji traje duže od dve decenije. Izabrani pravac postsocijalističkih reformi, koji ima porazne socijalne, ekonomske, zdravstvene, kulturne i druge posledice, dodatno je potencirao problem strateškog upravljanja. Novi institucionalni i organizacioni aranžmani, naročito na lokalnom i regionalnom nivou, nisu omogućili znatnije aktiviranje teritorijalnog kapitala, što je uvećalo inače ogromne razvojne razlike na lokalnom i regionalnom nivou u Srbiji, koje su među najvećima u Evropi. Neophodno je da lokalna i regionalna područja, da bi uopšte mogla kompetentno učestvovati u nacionalnoj i međunarodnoj ekonomskoj, političkoj i kulturnoj utakmici, aktiviraju svoj teritorijalni kapital, a naročito tzv. „meki teritorijalni kapital“. Novi oblici institucionalnog i organizacionog prilagođavanja moraju početi upravo od toga kriterijuma kao ključnog, što u velikoj meri zavisi od (razvojnog) tipa konkretnog područja.

Ključne reči: obnova strateškog istraživanja, mišljenja i upravljanja, kriza razvoja, teritorijalne razlike, teritorijalni kapital, institucionalna i organizaciona podrška za novi ciklus razvoja

Crisis of strategic research, thinking and governance of Serbia: open issues of territorial capital governance at local and regional level. How Belgrade subjugated the periphery of Serbia?

Abstract

There has been a crisis of strategic research, thinking and governance in Serbia for more than two decades. The direction of post-socialist reforms, which was opted for, has resulted in a number of disastrous social, economic, health, cultural and other consequences, which rendered the problem of strategic governance even more complex. New institutional and organizational arrangements,

especially those at local and regional levels, did not contribute to a better utilization of territorial capital, thereby enlarging development imbalances in Serbia, otherwise being among the largest in Europe. It is of necessity for local and regional parts of Serbia to activate their respective territorial capitals, to take part in the national and international economic, political and cultural power game competently. So-called "soft territorial capital" is of particular importance here, and, in the first, new institutional and organizational arrangements should focus on its better utilization.

Key words: renewal of strategic research, thinking and governance, development crisis, territorial imbalance, territorial capital, institutional and organizational support for the new development cycle

Uvodne napomene

Pre dve godine (2012), takoreći u celom svetu osim kod nas, obeleženo je četrdeset godina od izdavanja važne knjige gvajanskog intelektualca Voltera Rodnija (Walter Rodney, 1942-1980), jednog od najuticajnijih antikolonijalističkih i antiimperijalističkih intelektualaca, marksiste i levičara, pod nazivom *How Europe Underdeveloped Africa*.¹ U toj knjizi, a i na drugim mestima, Rodni je pokazao kako je Afrika podjarmljena od Evrope u njenom globalnom kolonijalističkom nastupu. Kombinovanom primenom politike moći i ekonomske eksploatacije, od Afrike, nekadašnjeg jezgra, napravila je periferiju. Rodni je pisao u tradiciji latinoameričke škole političke ekonomije, koja naglašava, između ostalog, ulogu tzv. „kompradorskih elita“, „kompradorske buržoazije“, „strukturnog uticaja“ i sl.

U našem radu, Rodniju tezu o „podrazvijanju“ koristimo na unekoliko promenjen način. Naša glavna teza nije – kako to naročito vole da istaknu razni srbijanski političari izvan Beograda – da je „Beograd opljačkao Srbiju“, ili, da se „Beograd razvija na račun Srbije“ i sl, već da je vladajući politički i ekonomski klaster Srbije, koji se zbirno i metaforički može označiti kao „Beograd“, upravo izborom pravca tranzicijskih reformi nakon 2000. godine doprineo da se razvojne razlike u Srbiji povećaju i da sada budu među najvećima u Evropi. Nakon krize upravljanja i rasta i razvoja osamdesetih godina, raspada SFRJ i nestajanja ranijeg zajedničkog tržišta, međunarodnih sankcija i izolacije zemlje i, na koncu, bombardovanja u proleće 1999. godine, Srbija je ostala jedna od najmanje razvijenih evropskih zemalja, još dublje zaglubljen u tzv.

¹ U ovom prilogu prikazani su neki rezultati iz rada na istraživačkom projektu *Uloga i implementacija državnog prostornog plana i regionalnih razvojnih dokumenata u obnovi strateškog istraživanja, mišljenja i upravljanja u Srbiji*, koji u periodu 2011-2015. godine finansira Ministarstvo nauke i tehnološkog razvoja (Ministarstvo nauke i obrazovanja) Srbije.

„unutrašnjoj evropskoj periferiji“ (prema Göler 2005), ali je razvoj događaja nakon toga doprineo da se uništi veći deo onoga što je ostalo kao produktivni deo privrede i društva. Poslednja decenija može se kratko opisati kao „rast bez razvoja“² i to pre nastupanja globalne krize 2008. godine i potonjih nacionalnih kriza, koje su samo potencirale dubinu i širinu razvojnih nevolja i zaostajanja Srbije. U razvojnom pogledu, reč je zapravo o izgubljenoj deceniji, jednoj od najgorih mirnodopskih decenija u čitavoj novoj političkoj istoriji Srbije, tj. od Prvog srpskog ustanka.³ Sumarno, posledice „prilagođavanja“, koja su u nekoliko talasa preduzimana sve tamo od kraja osamdesetih godina su katastrofalne, a najviše negativnih posledica donele su upravo „reforme“ od 2000. godine naovamo. Srbijanske političke i ekonomske elite, supstandardne i inferiorne u odnosu na zahteve vremena, uz to neefikasne i skoro bez ikakvog smisla za socijalnu (društvenu) pravdu, to će reći: socijalno neodgovorne, bile su glavni akter događaja u proteklom periodu. Koncept reformi nametnut je („oktroisan“, „dekretiran“ i sl) kroz poluge političko-partijskog afilijanstva i poslušnosti, čitavom društvu i svim teritorijalnim područjima Srbije. Ovo je, dakako, bilo moguće upravo u postojećoj situaciji, naime, mnoštva političkih partija, koje su sve centralizovane i sa naglašenim autoritarnim sklonostima i praksom partijskih vrhova („partija je servis partijskog lidera“). Utoliko, „Beograd“ je zbilja podredio „srbijansku periferiju“.

Na političkom i socijalnom planu, u Srbiji se parlamentarizam razvija uz velike teškoće, uz naporedo nesmanjeno održavanje ogromne korupcije i pojedinih vrsta kriminala. Budući da u korupciji učestvuje takoreći „čitavo društvo“, zbilja nije neobjašnjivo da veliki broj ljudi pokazuje nevericu u parlamentarizam, a tako i malo čini za stvaranje čvrstog pravnog poretka („pravne države“) – za čije je stvaranje upravo razvijeni parlamentarizam jedna od pretpostavki. Pritom, ogroman procenat građana je zadužen (mahom kod banaka, ali i drugde) i to na duži period, što samo po sebi deluje veoma nepovoljno za razvoj demokratije. Kako to kaže italijanski filozof Mauricio Lazarato („Proizvodnja zaduženog čoveka“), kada masom danas upravlja dug, nema ni potrebe za nekom dodatnom političkom diktaturom za kontrolu masa. Na sličan način negativno deluje nepovoljan trend u pogledu klasno-slojne pokretljivosti, koja je u Srbiji znatno smanjena u poslednjih desetak godina, sa nagla-

² Na pogrešno izabrani pravac reformi i njegove verovatno negativne posledice ukazivano je već u prvim godinama nakon 2000. (na primer, u Vujošević 2003), ali su takva upozorenja naprosto ignorisana, jer ambicije, optimizam i entuzijazam reformatora, u uslovima „sistematske i organizovane mobilizacije interesa i pristrasnosti“, naprosto nisu ostavljali mesta u široj javnosti i u opštem društvenom diskursu za „zloguke vrane“ i njihova upozorenja.

³ Instruktivni su prikazi ovog pitanja: za raniji period, Lempi (2004), a za noviji ekonomski razvoj Srbije, Vuković (2012).

šenom samoreprodukcijom u okviru iste društvene grupe. Zemlja se nalazi u začaranom krugu: s jedne strane, tek se razvija tzv. „postsocijalistička-ranokapitalistička politička demokratska poliarhija“, a naporedo se već pokazuju njeni strukturni nedostaci, koji iziskuju traženje paralelnih i alternativnih političkih oblika.

U ovom prilogu ukratko su prikazana sledeća pitanja: uticaj pojedinih globalnih faktora na izabrani pravac tranzicijskih reformi u Srbiji; kratka rekapitulacija višedecenijskog društvenog sloma Srbije i neposredni razvojni izgledi; korišćenje teritorijalnog kapitala Srbije; i regionalni razvoj i regionalno strateško upravljanje: stanje i mogućnosti. U zaključnim napomena predložena prilagođavanja kratko su ocenjena sa stanovišta emancipatorskih i modernizatorskih potencijala srbijanskih elita. U svemu se polazi od pretpostavke da razvojni izgledi Srbije nisu povoljni, već da predstoji produžena kriza, pa se sa tim mora računati i kada je reč o institucionalnom, organizacionom i drugom prilagođavanju.⁴

1. Uticaj pojedinih globalnih faktora na izabrani pravac tranzicijskih reformi u Srbiji

Velikim delom, izabrani pravac postsocijalističkih tranzicijskih reformi posledica je globalne konstelacije, odnosno strukture moći, u kojoj dominiraju tzv. *Nova desnica* i njena neoliberalna paradigma,⁵ prema *Vašingtonskom konsenzusu* (1990). S druge strane, globalna *Levica* nalazi se u krizi u već podužem periodu, još naglašenije nakon pada Berlinskog zida (1989), od kada je takoreći u ćorsokaku. Ona se pokazala nesposobnom da integriše tri osnovne levičarske tradicije (libertenstvo/slobodarstvo, socijalizam i komunizam), na način da doprinese rešavanju ključnih socijalnih, ekonomskih i ekoloških problema, najpre nezaposlenosti i siromaštva, i da time spreči očiglednu fašizaciju evropske političke scene. U tome, naročito je vidljiv slom evropske socijaldemokratije, od koje je ostalo i malo socijalizma i malo demokratije. Izvesno je da Zapad gubi bogatstvo, moć i primat u međunarodnim odnosima, ali nastoji da ostane hegemon, iako je zapadni model upravljanja doživeo fijasko. Mnoge

⁴ Za detaljniju raspravu o tome da tekuća kriza nije nešto brzo prolazno, što se može „pokriti“ prigodnim konjunktivnim eufemizmima koji samo zamagljuje njene krize, već stanje koje je osnovnije nazivati „strukturna recesija“, „privredna kriza“, „društvena kriza“ i sl, videti Ковачевић (2013), Kovačević (2013).

⁵ Podsetimo se, ovde nije reč o slobodnoj privrednoj inicijativi, oslonjenoj na tzv. „vladavinu prava“ (to jest, čvrst pravni poredak), poštovanje prostornog reda (inače jedne od najvažnijih tekovina, sa institucijama, razvoja Zapada u XIX veku) i adekvatne državne intervencije (strateško upravljanje), koja najviše doprinosi rastu investicija, zaposlenosti, proizvodnje i potrošnje.

razvijene zapadne zemlje uvode sve više protekcionističkih mera. Naporedo s tim, u pojedinim zemljama Afrike, Azije i Latinske Amerike nastaju novi, hibridni oblici kapitalizma, koji kombinuju razne oblike tržišta i strateškog planiranja, programiranja i upravljanja, često i unapređivanja javnog dobra, neretko, uz znatniju dozu autoritarizma. Kriza u Srbiji ima i neke druge karakteristike globalnih kretanja, barem kada je reč o zemljama sličnog političkog statusa (ekonomska, politička, diplomatska, ekološka i svaka druga kolonija, ili polukolonija) i razvojnog stanja (jedna od najmanje razvijenih evropskih zemalja). Ona se nalazi u začaranom krugu: s jedne strane, tek se razvija tzv. „postsocijalistička-ranokapitalistička politička demokratska poliarhija“, a naporedo se već pokazuju njeni strukturni nedostaci i tzv. „demokratski deficit“, „kriza rane reprezentativne demokratije“ i sl, koji iziskuju traženje paralelnih i alternativnih političkih oblika (npr. neposredne, odnosno radikalne demokratije, ekonomske demokratije, participativne demokratije, demokratije socijalnog liberalizma, socijaldemokratskog tipa demokratije, „jačanja društvene baze“, itd).⁶ Imajući sve to u vidu, nekako je objašnjivo zašto je pravac i sadržaj reformi nametnut prema predlošcima nekoliko najmoćnijih međunarodnih aktera i njihovih „eksperata“.

2. Kratka rekapitulacija višedecenijskog društvenog sloma Srbije i neposredni razvojni izgledi

Nakon osamdesetih godina, decenije krize i svakovrsnog sloma koji je pratio raspad prethodne Jugoslavije, regionalne ratove, međunarodnu izolaciju zemlje, sankcije i bombardovanje (1999), demokratskim političkim prevratom 2000. godine nametnut je oblik postsocijalističkih-ranokapitalističkih tranzicijskih reformi koji je, umesto stvarnog razvoja, doveo do tzv. „rasta bez razvoja“ u periodu 2001-2008. i dodatnog sunovrata nakon 2008, sa neizvesnim oporavkom tokom izgledne produžene krize i u uslovima „evropeizacije Srbije izvan Evropske unije i uz njenu ograničenu pomoć“, a uz dalju fragmentaciju balkanskog političkog prostora, koju sprovode najpre Vašington i Brisel. Uz to, veoma loš uzor predstavlja tzv. *Trojka* (to jest, Evropska komisija, Međunarodni monetarni fond i Evropska centralna banka), koja neprikriveno primenjuje autoritarizam u političkom upravljanju krizom, naročito u zemljama evropske periferije. Srbija je, dakle, postala politička, diplomatska,⁷ ekonom-

⁶ Za iscrpniju raspravu o ovom pitanju videti, primera radi, Golubović (2003).

⁷ O ovome valjda najbolje svedoči činjenica da se srbijanske vlasti uopšte ne protive sve raširenijoj upotrebi novokovanice „Zapadni Balkan“ (na osnovu odluke Saveta Evrope iz 1998), koja predstavlja svojevrsnu „političku šaradu“ i kojoj je valjda cilj da se što brže i efikasnije potisnu sećanja na socijalističku, samoupravnu i nezavisnu SFRJ, inače uništenu kombinovanim aktivnostima brojnih domaćih i međunarodnih destruktivnih aktera. Od

ska i finansijska, a sve više i ekološka kolonija nekoliko najmoćnijih zemalja, deo tzv. „unutrašnje evropske periferije/inner peripheries of Europe“, koja ima i svoju „unutrašnju periferiju“. Elite su zagledane u Brisel, u zemlji iz koje je u poslednjih desetak godina samo u bankarskom sektoru izneto iz zemlje preko 50 milijardi \$ i gde se primenjuje takoreći „afrički“ prag siromaštva, tj. oko 300 dinara dnevno po osobi. S druge strane, tek odnedavno Brisel (Evropska komisija) traži reviziju 24 slučaja privatizacije nakon 2000. godine – koju je inače zdušno podržavao – ali ne i reviziju prodaje četiri banke, što je bio ključni udar na nacionalnu-državnu nezavisnost u oblasti razvoja!⁸ Ne traži se ni revizija uništavanja ogromnog dela industrijskih i drugih aktivnosti u gradovima i varošima Srbije, kao i u pojedinim selima, koje su do kraja osamdesetih godina, a pojedine i nakon toga, razmenjivale svoje proizvode i usluge na najkonkurentnijim svetskim tržištima (npr. u zemljama OECD-a⁹), potom takoreći nestale tokom tzv. „kazino kapitalizma“, odnosno tranzicijskih reformi, a najpre privatizacije. Stopa nezaposlenosti u bivšoj Jugoslaviji znatnije je

ekstenzivne argumentacije u izvorima na koje upućujemo, ovde navodimo samo to da se ova „šarada“ temelji na nečemu što je, naprosto, suprotno od geografskih činjenica, na primer, da se Srbija nalazi upravo u središnjem delu Balkana, o čemu su odavno pisali Jovan Cvijić i svi drugi meritorni geografi.

⁸ Interesantno je, a to ne navodimo samo kurioziteta radi, da „Brisel“ ne traži reviziju ukidanja Službe društvenog knjigovodstva (SDK), jedinstvene organizacije koja je veoma efikasno kontrolisala ceo platni promet, a naročito kontrolu naplate potraživanja (koja se danas nalazi u katastrofalnom stanju), što je jedan veoma efikasan postupak za zaštitu javnog („državnog“) interesa. (Primeru radi, brojni su slučajevi kada su evidencije SDK korišćene u razrešavanju raznih oblika malverzacije.) Uvek treba ponavljati da su na ukidanju SDK najviše insistirali „međunarodni eksperti“ i njihovi „domaći pomagači i izvršioци“, a što je veoma olakšalo da se izvrši inače netransparentan postupak privatizacije i, naročito, da se pritom uopšte ne vodi računa o izvorima i kvalitetu novca koji je korišćen za kupovinu preduzeća i druge imovine. Mi, dakle, ne možemo verovati u dobre namere i bezazlenost onih koji su skovali ovu sintagmu, prema „formuli“: „nekadašnja SFRJ, minus Slovenija, plus Albanija“. Tek usput navodimo da je standardna kategorija za ovaj deo Evrope, tj. „Jugoistočna Evropa“, mnogo preciznija (ona obuhvata i Grčku), a uvođenje ovakvih nakaradnih konstrukata moguće je, valjda, samo u grupi kolonija, kako bi „postkolonijalni meki upravljač“ mogao komotnije da uređuje stvari i arbitrira. Usput, o nelogičnosti konstrukcije o Zapadnom Balkanu valjda najbolje govori to što niko naporedo ne govori o „Severnom Balkanu“, „Južnom Balkanu“, „Istočnom Balkanu“, nikako ni o „Centralnom Balkanu“, itd.

⁹ Uvek treba podsećati na činjenicu da je u drugoj polovini osamdesetih godina oko 2/3 jugoslovenske trgovinske razmene bilo obavljano sa zemljama OECD-a, to jest, sa najkonkurentnijim zemljama sveta. Najveće i najrazvijenije jugoslovenske privredne kompanije („socijalistička preduzeća“) bile su, utoliko, sasvim konvencionalne glede tržišnog nastupa, pa teza o tome da je jedan od prioriteta postsocijalističkog tranzicijskog procesa, između ostalog, „uvođenje tržišnog sistema privređivanja“, zvuči takoreći karikaturno, ako ne i apsurdno.

počela da raste u drugoj polovini šezdesetih godina: dok je 1960. godine iznosila 5,3%, do 1970. porasla je na 8,3%, usprkos potonjem otvaranju granice za radnu snagu da potraži zaposlenje na evropskom tržištu rada, i na svih 16,6% do 1986. Spoljni dug u Jugoslaviji bio je 1960. godine 1,8 mlrd \$, a osamdesetih godina dostigao je oko 20 mlrd \$, iako je u periodu 1984-1988. otplaćeno 14,5 mlrd \$ (stopa zaduživanja je postojano rasla, uz sve lošije uslove zaduživanja). Sada Srbija ima spoljni dug koji je već premašio 30 mlrd €, a spoljni dug Hrvatske, Slovenije i Srbije premašuje 100 mlrd €. Nezaposlenost u Srbiji iznosi oko 25% (2013), a preko 50% u generaciji 15-25 godina.¹⁰ Širi se socijalni krug koji se zbirno označava kao „prekarijat“.¹¹ Kao rezultat skoro neprikrivene averzije „arhitekata tranzicijskih reformi“ prema socijalističkom samoupravljanju (ili participaciji uopšte) – kao tobože „komunističkom/socijalističkom reliktu“, sistematski se briše sećanje na ranija vremena, a na taj način se naporedo i ograničava razumevanje drugačijih mogućnosti, u odnosu na sada vladajuće ideološke i političke doktrine.¹²

¹⁰ Reč je o zvaničnim procenama, iako pojedini nezavisni komentatori navode da je nezaposlenost još veća.

¹¹ Dok su raspoloživi podaci, zvanični ili drugi, o nezaposlenosti, nema nikakve zakružene, pouzdane i sistematske evidencije o jednoj široj grupi ugroženih ljudi, koja se zbirno označava kao „prekarijat“, ili „novi proletarijat“ (od kombinacije engleske reči za „nesiguran“ i za „proletarijat“). Reč je o sve većoj grupi osoba koje žive i rade u uslovima ekonomske i socijalne nesigurnosti, nemaju stalan posao, već zavise od povremenog posla, tipično nisko plaćenog i bez ikakvog ugovornog obezbeđenja, to jest, sa stalno otvorenom mogućnošću gubljenja posla i to bez ikakve nadoknade. Njihovi prihodi fluktuiraju, a i oni veoma nepredviđeno. Ovi ljudi ne ostvaruju mnoga radna prava koja imaju „redovno“ zaposleni: pravo na godišnji odmor, bolovanje, pomoć za radno obučavanje i usavršavanje, pravo na penziju, pravo na osiguranje u slučaju nezaposlenosti. Osim što se tek povremeno može naići na ovaj pojam, na primer, u nekim istraživanjima, on još uvek ne postoji kao statistička kategorija u „zvaničnoj statistici“.

¹² Za današnje vlastodršce zanimljivija je tzv. „lokalna samouprava“ (koja, naravno, nema ničega zajedničkog sa razgranatim sistemom teritorijalne participacije iz ranijeg vremena), dok je radna participacija takoreći izopštena iz zvaničnog ideološkog registra. Pritom se naprosto prenebregava da se u Evropi nakog Drugog svetskog rata postojano širi praksa učešća radnika u upravljanju proizvodnjom i, po tom osnovu, u podeli profita (pa i u pojedinim velikim američkim kompanijama, iako manje nego u najrazvijenijim zemljama Evrope). U tome su prednjačile, sve do uspona neoliberalizma, Nemačka, Švedska, Norveška i Velika Britanija, pa je tako 1994. godine Evropska unija donela *Direktivnu o evropskim radnim savetima*. Nasuprot tome, kod nas postojano jača tendencija da još smanje postojeća prava zaposlenih, i to ne samo kroz usta „radulovića“, nego u postupcima većeg dela političke i ekonomske elite. Stoga je uvek uputno podsetiti zašto je važna radna participacija. Kako to navodi Pobulić (2013: 11-20), tumačeći Dušana Mojića, prednosti participacije su sledeće (ovde delimično modifikovano od Vujoševića): 1) Opšti humanistički argument kaže da participacija doprinosi ličnom razvoju pojedinca i njegovom zadovoljstvu poslom, što ukupno uvećava njegovo (njeno) ljudsko dostojanstvo; 2) Uzevši sociopolitički, participacija doprinosi preraspodeli društvene moći, kroz zaštitu interesa

Na kraju ovog dela kratko sumiramo navedene teze, sada sa stanovišta dostignutog razvoja i razvojnih izgleda Srbije:¹³

- Naročito nakon 2000. godine, u usmeravanju razvoja i u upravljanju strateškim razvojem uopšte, dominirale su neoliberalne političke „mante“ tj, liberalizacija, deetatizacija i, naročito, marketizacija („tržišna umesto centralno-planske privrede“). Pritom je takoreći programirano brisano sećanje na jugoslovensku plansko-tržišnu i samoupravnu privredu do kraja osamdesetih, dočim, nesporno nedovoljno efikasnu i hipertrofiranu, u uslovima ideološkog i političkog monopola. Brisaniu sećanja na samoupravu i participaciju iz prethodnog perioda doprineo je globalni ideološki i politički pomak udesno, sa umanjenom ulogom participacije od početka devedesetih godina.
- Sve od početka devedesetih godina nije bilo, inače toliko neophodne, najšire društvene rasprave o najboljem modelu postsocijalističkih tranzicijskih reformi. Ovo se naročito odnosi na period nakon 2000, kada je nametnut reformski model, bez stvarne rasprave, u uslovima dominacije tzv. „sistematske i organizovane mobilizacije interesa, pristrasnosti, korupcije, manipulacije i klijentelizma“, kao ključnih manifestacija postojeće „geometrije moći“, autoritarizma i centralizma u političkim partijama, gde lokalni akteri bespogovorno sprovode odluke centra i najčešće podržavaju svaku vlast. U periodu do 2008. godine ostvarivan je prosečan godišnji rast BDP-a od oko 5%, zasno-

zaposlenih i jačanje uloge sindikata; 3) Participacija, ako je racionalno strukturisana i ako je zasnovana na obaveštenosti i kompetentnosti učesnika, može znatno doprineti povećanju efikasnosti organizacije proizvodnje; 4) Participacija omogućava zaposlenima da zadovolje svoju potrebu za stvaralaštvom i sticanju društvene potvrde; i 5) Učešće u odlučivanju proširuje demokratiju na radna mesta, pa time može biti od koristi i za uvođenje drugih oblika saradnje u odlučivanju među raznim akterima. Mi ćemo ovde dodati: kada je reč o pripremanju, donošenju i implementaciji razvojnih odluka, ako je proces odlučivanja pogodno strukturisan („racionalno“, u najširem značenju), a uz to i praćen odgovarajućom informisanošću učesnika, participacija će dovesti do odluka koje su, osim toga što su demokratski zasnovane, i kvalitetne, u tom smislu da verodostojno određuju kako razvojne ciljeve, tako i sredstva za njihovo ostvarivanje.

¹³ Ovde ostavljamo po strani druge aspekte katastrofalne srbijanske tranzicije, pa samo ukazujemo na neke: stalno veličanje „slobodnog tržišta“; demontiranje socijalne države; rasprodaja privrednih i prirodnih resursa (kroz pljačkašku privatizaciju, koja je imala porazne rezultate, a najpre trajnu radnu dequalifikaciju mnogo stotina hiljada ljudi, a time i socijalnu deprivaciju njihovih porodica); deregulacija; uništavanje zdravstva, sudstva i obrazovnog sistema; veoma nepovoljna demografska situacija, veoma nepovoljan razvoj ruralnog područja i postojano veliki „odliv mozgova“, čemu doprinosi upravo primenjeni model tranzicijskih prilagođavanja; klečanje pred stranim investitorima i stranim diplomatama (neretko drugorazrednim i trećerazrednim diplomatskim službenicima), što je demonstrirala svaka vlast u Srbiji u poslednjih više do 10 godina, itd.

van na ogromnom uvozu, zaduživanju i rastu usluga i praćen slomom većeg dela realnog sektora ekonomije, najvećom stopom deindustrijalizacije među svim bivšim socijalističkim zemljama, ogromnim porastom spoljnog duga i ogromnim porastom budžetskog deficita (kao jedne od manifestacija krize javnih finansija). I pre nastupa globalne krize (2008), koja je samo potencirala razvojne neprilike Srbije i dodatno usložila njene razvojne izglede, BDP po stanovniku nije premašio 50% onog s kraja osamdesetih godina. Naročito treba ukazati na katastrofalnu deindustrijalizaciju u Srbiji, koja se nikako nije desila „spontano“, već je neposredna posledica: događaja od početka devedesetih (raspada SFRJ i njenog tržišta, međunarodnih sankcija i izolacije Srbije, regionalnih ratova, bombardovanja, itd); i političkih odluka koje su donete nakon 2000. (Boarov 2008). Iako je već tada stanje industrije bilo loše, u prvom zvaničnom dokumentu Vlade Republike Srbije (Стратегија привредног развоја Србије за раздобље између 2002. и 2010. године 2001) izabrana je koncepcija kojom se zapostavlja razvoj industrije, odnosno kojom se svesno bira strateški pravac deindustrijalizacije, pa se osnovano može reći da je deindustrijalizacija bila svesno odabrana i takoreći „programirana“. Od predviđenih ukupnih investicija za narečeni period od skoro 33 mlrd. dolara (pretežno iz inostranih kredita), za tradicionalnu i drugu industriju nije određeno gotovo ništa (Vujošević i Spasić 2007, Vujošević i dr. 2010)¹⁴. U opštem *Drang nach Osten*-u, ili *Drang nach Süd*-u, kapitala iz nekoliko najrazvijenijih evropskih zemalja, Srbija je potpuno otvorila svoje tržište za uvozne robe i time uništila najveći deo svoje „realne ekonomije“.

- Nakon donedavno dominantnog antiplanskog i antirazvojnog stava među elitama, odnedavno su uvedene nove ekspertske i političke man-

¹⁴ Uvek treba ponavljati da je potonji, u pogledu deindustrijalizacije zemlje izrazito nepovoljan razvoj događaja, bio direktna posledica izabranog – a zapravo nametnutog („oktroisanog“) modela tranzicijskih prilagođavanja u periodu nakon 2000. na već inače destabilizovanoj i promenjenoj privrednoj strukturi tokom devedesetih. Dok je politička i ideološka pozadina ovakvog izbora sasvim razumljiva (saveti skoro svih stranih „eksperata“ i lobista bili su prožeti duhom *Vašingtonskog sporazuma*), o konkretnim dogovorima između glavnih domaćih (srbijanskih) protagonista ovakvog koncepta i glavnih međunarodnih i domaćih aktera koji su podržavali političke promene u drugoj polovini devedesetih i na koncu dovele do obaranja Miloševića i njegovog režima još uvek nemamo pouzdanih uvida, iako o tome možemo suditi indirektno (prema Hofbauer 2004). Osim u pojedinim uskim akademskim krugovima, šire rasprave o uzrocima krize gotovo i da nema. Ovome znatno doprinose brojne NVO koje su stvorene novcem sa Zapada, na idejama neoliberalnih gurua i misionara. Ova mreža kontroliše takoreći sav deo elite izvan političkih stranaka i vlasti i blokira razvoj kritičkog mišljenja o ključnim društvenim pitanjima.

tre, na primer: „kompaktni grad“, „ekološki održiv razvoj“, „održivi razvoj“,¹⁵ „ose održivosti“, „novi model razvoja“, „reindustrijalizacija“, „razvoj zasnovan na ekonomiji znanja i kreativnim industrijama“, „fleksibilna ekonomija utemeljena na znanju“, „pametni rast“, „SDI kao generator novog rasta i razvoja“, „MSPP kao generator rasta“, „razvoj ljudskog kapitala“, „socijalna kohezija kao osnov društvene stabilnosti“, „IKT kao generator rasta“, „povećana uloga regiona rasta“, „dugoročna održivost regiona“, „važnost institucionalnog i administrativnog kapaciteta“, „*place-based* pristup“, „upravljanje na više nivoa“, „novi model privrednog rasta“, itd. Poslednjih godina doneto je mnoštvo raznih strateških dokumenata (to jest, više stotina, od toga više od 80 dokumenata samo na nacionalnom/državnom nivou), od kojih se nijedan, doslovce, ne sprovodi, pa Srbija ne raspolaže tzv. „izlaznim strategijama“ za rešavanje svekolike krize, osim rasprodaje svega što se može prodati i, kako su to neki pakosnici naveli, novosadskog *Exita* i dragačevskog *Sabora trubača*, pa se može govoriti o svojevrsnoj „razvojnoj shizofreniji“ (Vujošević 2010).¹⁶

- Takođe treba imati u vidu još jedan važan momenat: liberalni i neoliberalni ideološki predlošci ne primenjuju se u Srbiji (kao uostalom i u ogromnoj većini drugih postsocijalističkih/postkomunističkih zemalja) na način iz „herojskih vremena“, tj. prema Smitovoj „nevidljivoj ruci tržišta“), već u uslovima primitivnog kapitalizma, odnosno tzv.

¹⁵ Kako smo to pokazali u Vujošević (2013) i Vujošević (2011), homonimski pojmovi kao što je „održivi razvoj“ nisu od veće koristi ako se ne elaboriraju do nivoa analitičkih, odnosno operativnih koncepata. U protivnom, oni prevashodno služe kao svojevrsne političke i profesionalne mantre, mahom niskog delatnog potencijala, što kod nas i jeste najčešći slučaj. O tome, valjda, najbolje svedoči da, i nakon 7 godina od usvajanja nacionalne strategije održivog razvoja, Srbija nije u tom pogledu znatnije napredovala. Da homonimsko korišćenje ovakvih pojmova može dobiti i komične prizvuke, da se videti iz sledećeg primera. Prema članku „Prirodni neprijatelji. Pandemija gripa“ (*Vreme*, 30/04/2009), WHO, tj. Svetska zdravstvena organizacija (SZO) definiše 6 nivoa (faza) razvijanja virusa, od „međupandemijskog perioda“ (sa dva nivoa, 1 i 2), „perioda pandemijske uzbune“ (nivo 2 do 4) i „period pandemije“, tj. nivo 6, gde se pandemija definiše kao „veliko i održivo širenje u globalnoj populaciji“. Međutim, u jednom drugom članku iz NIN-a, od istog datuma, gde se detaljnije objašnjava nastanak i širenje tzv. svinjskog gripa, navedene su iste faze kao i prethodno, a fazu 6 („nivo“, prema članku iz *Vremena*) opisuju kao – „stalno rastući i nesmanjeni prenos virusa sa čoveka na čoveka bez ograničenja na ukupno stanovništvo, bez obzira na granice“, tj. bez „održivosti“! Analogan je i primer kada politički akteri u Srbiji, komentarišući stanje u sistemu i praksi regionalnog upravljanja, sve praćeno zahtevima za novu regionalizaciju Srbije, kažu: „Sadašnji stepen centralizacije-centralizovanosti Srbije je neodrživ na dugi rok.“

¹⁶ Slikovito rečeno, traži se nekakav *SREXIT*, slično onome koji je namentut Grčkoj (*GREXIT*).

„proto-post-socijalističke političke poliarhije“, u uslovima koji su surovi za siromašne i druge koji su potisnuti na margine ekonomskog i socijalnog života, a besprimerno povoljni za bogate. Ove su zemlje, pa tako i Srbija, preuzele najgore strane kapitalizma, a jedva znaju za bolje strane kapitalizma iz razvijenih građanskih društava. U Srbiji na javnoj sceni još uvek dominiraju „eksperti-neznalice“, koji su upravo bili glavni akteri dosadašnjih promena, recepcija u svetu inače raširenijeg ponovnog izučavanja Kejnsa tek je u samim začecima kod nas, dok insistiranje na „kapitalizmu sa ljudskim likom“ nije ni stavljeno na politički dnevni red.

- Sumarno, nakon tri pokušaja modernizacije, prvog, prekinutog Balkanskim ratovima i Prvim svetskim ratom, drugog, prekinutog Drugim svetskim ratom i trećeg, prekinutog slomom socijalističke Jugoslavije, Srbija je ostala polumodernizovano društvo, a ni razvoj događaja nakon 2000. nije doveo do znatnijeg obnavljanja prekinute modernizacije. Model prilagođavanja koji je primenjivan u poslednjih desetak godina, koji se zasnivao na domaćoj potrošnji finansiranoj dobrim delom inostranom akumulacijom (stranim kreditima), nije više „održiv“, a pritom je srbijanska privreda većinom ostala slabo konkurentna na najzahtevnijim tržištima. Uбудuće se razvoj mora više zasnivati na domaćim resursima, pogotovo jer će SDI biti manje nego što je do pre nekoliko godina bilo očekivano. S druge strane, u svetlu ogromnog broja veoma nepovoljnih socijalnih, ekonomskih, zdravstvenih, obrazovnih, ekoloških, kulturnih i svakih drugih pokazatelja, manevarski prostor za nastavljnje modernizacije je veoma uzak, pa neka je u pitanju i najdobronamernija i najsposobnija nacionalna elita, a ne ova kakva je sada.¹⁷ Manevarske mogućnosti su naročito sužene upravo u pogledu politike regionalnog razvoja. Ona vrsta politike socijalne i teritorijalne kohezije¹⁸ koja se praktikuje u Evropskoj uniji jedva da

¹⁷ Eliti svakako pripadaju i oni „stručnjaci“ koji su predvodili „restrukturiranje prerađivačke industrije u građevinske parcele i šoping molove“, kao i rasprodaju poljoprivrednih kombinata, čije je zemljište pogodnom promenom urbanističkih planova potom pretvoreno u građevinsko, a sada su „pioniri reindustrijalizacije“ i „novih ekonomskih modela“.

¹⁸ Ono što je nekada u SFRJ bio fond za podršku manje razvijenih republika i pokrajina (kao glavni instrument politike ravnomernijeg regionalnog razvoja), to je sada u Evropskoj uniji politika kohezije i njeni instrumenti, što se odnosi na sve tri vrste kohezije, to jest, socijalnu, ekonomsku i teritorijalnu. Prema prvim skicama Budžeta Evropske unije, za period 2014-2020. godine bilo je predviđeno da za brži privredni rast manje razvijenih delova Unije bude izdvojeno više od 1/3 svih budžetskih sredstava, čime kohezija postaje najznačajnija stavka u budžetu Unije, a time i pitanje solidarnosti dolazi u sam vrh politika Unije. Ovde su, dakako, važni i zajmovi koje daje Evropska investiciona banka, u prvom redu za kreditiranje infrastrukturnih projekata.

je zamisliva u Srbiji, najpre zbog toga jer su javne finansije u velikoj krizi i stalno takoreći na ivici sloma.

3. Korišćenje teritorijalnog kapitala Srbije

Pojam „teritorijalni kapital“ je novija odrednica, koja treba da zameni ranije srodne pojmove, a u prvom redu pojam „ukupni razvojni potencijal“ (jednog područja). U novijim tumačenjima u prvi plan razmatranja dolaze, pored tzv. „tvrdih faktora“ („objektivnih faktora“, koji su imali najveći značaj u tradicionalnom razumevanju ove problematike), tzv. „meki faktori“, a u tome najpre tzv. „institucionalni kapital“, „ljudski kapital“, „demokratska kultura“, „planska kultura“ i dr, a naročito emancipatorski i modernizatorski potencijal društvenih (političkih, ekonomskih i akademskih) elita, odnosno, njihovih stvaralačkih, komunikacijskih i interakcijskih sposobnosti za društveni aktivizam, mobilizaciju i druge oblike kolektivne akcije (za detaljniji prikaz ovog pitanja videti Vujošević i dr. 2010). Prema svim uvidima (za detalje videti u Vujošević i Spasić, 2007, uključujući i najrelevantnije izvore), srbijanske elite su se pokazale neadekvatnim, sebičnim (znaju samo za *pro domo sua*)¹⁹ i nekompetentnim, pa je, barem jednim delom, izabrani pravac tranzicijskih reformi, sa katastrofalnim posledicama, direktna posledica njihove inferiornosti, supstandardnosti i političke i svake društvene neodgovornosti.²⁰ Sveukupno, teritorijalni kapital Srbije je znatno urušen u proteklih nekoliko decenija, a tako i njene komparativne prednosti i njena konkurentna sposobnost u međunarodnoj ekonomskoj, političkoj, kulturnoj i drugoj utakmici. Imajući u vidu i svekoliku nerazvijenost – Srbija se po ključnim indikatorima nalazi na dnu skoro svih evropskih lista demografskog, socijalnog, ekonomskog i drugog razvoja – zemlja je u nezavidnom položaju i sa veoma lošim razvojnim izgledima. Iz ugla gledanja na osnovne probleme koji dominira u našem prilogu, ovde su naročito nepovoljni sledeći momenti: prvo, Srbija je zemlja sa najvećim regionalnim razvojnim razlikama (najnerazvijenijom „unutrašnjom periferijom“), a bez efektivnog instrumentarijuma za ispravljanje tih razlika; drugo, mi imamo jednu od najvećih stopa nezaposlenosti u Evropi, praćeno jednom od najvećih stopa siromaštva u Evropi; i treće, u nekim najnovijim dokumentima Evropske unije, Srbija se sve češće izostavlja. Primera radi, u dokumentu iz oktobra 2013, kojim Unija definiše politiku transevropskih koridora,

¹⁹ Podsetimo se, još sredinom XVII veka na vratima dubrovačke Većnice bilo je istaknuto upozorenje lokalnim većnicima: *Obliti privatorum, publica curate!*, da ih uvek podseća na njihove javne obaveze.

²⁰ Nekako se sama po sebi nameće analogija sa stanjem srbijanskog društva posle Prvog svetskog rata, kada je Kosta Stojanović pisao o Srbiji kao o društvu u kojem dominiraju: „...lideri, koterije i korupcionaši... vladavina opskurnih ličnosti.“

sa stanovišta finansiranja do 2030. godine, Koridor X je izostavljen, a Koridor VII, u delu kroz Srbiju, samo je tačkasto naznačen (videti http://ec.europa.eu/transport/themes/infrastructure/news/ten-t-corridors_en.htm). To će reći da će saobraćajno-geografski položaj Srbije biti dodatno pogoršan, a time dodatno ugroženo i korišćenje njenog teritorijalnog kapitala. Naročito ostaje upitno da li elite raspolažu modernizatorskim i emancipatorskim potencijalom da aktiviraju, odnosno mobilišu, sve one oblike teritorijalnog kapitala koji su neophodni za suočavanje sa krizom i za nalaženje tzv. „izlaznih strategija“ u institucionalno-organizacionom, kulturnom i ekonomskom pogledu.

Naročito je nepovoljno to što tzv. „planska kultura“, jedan od najvažnijih segmenata mekog teritorijalnog kapitala, postojano nazaduje u već podužem periodu. Sve zakonodavne i institucionalne promene planskog sistema koje su preduzimane od početka devedesetih mogu se označiti kao površne i nepotpune, jer njima nisu uvedeni inače neophodni aranžmani koji omogućavaju strateško upravljanje i kontrolu razvoja (Vujošević 2009). Planski sistem i dalje opstaje kao nekakav „hibrid“, sastavljen od nekonzistentnih i nekoherentnih elemenata iz raznih planskih modela i praksi, u čemu dominiraju: „planiranje kao upravljanje krizom“; „planiranje kao podrška nekontrolisanoj privatizaciji i marketizaciji“; i „planiranje zasnovano na projektima“. Ono što najviše nedostaje, u svetlu ogromnog broja složenih problema s kojima se društvo suočava, jeste upravo planiranje koje omogućava svestranu društvenu transformaciju i progres. S obzirom na neintegrisanost raznih oblika planiranja i nepovezanost kriterijuma koji se koriste u raznim oblastima, u prostornom planiranju i nadalje dominira fizikalizam, kao i ekonomizam u ekonomskom planiranju i ekologizam u envajronmentalnom planiranju (politici zaštite životne sredine). Planiranje je svedeno na ulogu „mlađeg ortaka divljem i neregulisanoj tržištu“ i još uvek predstavlja svojevrsan „rezidualni faktor“, pa nikako da preuzme ulogu podrške jačanju političkog demokratskog pluralizma i participativne demokratije. Ovome je znatno doprinelo to što srbijanski „reformatori“ veoma malo znaju o novijoj evoluciji planiranja u svetu, pa sistem tzv. „slobodnog tržišta“ takoreći u svemu pretpostavljaju strateškom planiranju, sve zloupotrebljavajući sećanje na, nema sumnje, hipertrofirani i neefikasan sistem i praksu „socijalističkog samoupravnog planiranja“ (za detaljniju raspravu o evropskom planskom diskursu videti Vujošević i Petovar, 2010).

4. Regionalni razvoj i regionalno strateško upravljanje: stanje i mogućnosti

Osim što je deo „unutrašnje evropske periferije“, Srbija ima i svoju „unutrašnju periferiju“ (ili, čak, „daleku periferiju“). Srbija ima najveće razvojne razlike među područjima, posmatrano kako na regionalnom nivou, tako i na

lokalnom nivou, kao i veoma visok stepen koncentracije i polarizacije stanovništva i aktivnosti. Od svih (velikih) regiona u Srbiji, natprosečno razvijen je samo Beogradski region, tj. ima BDP po stanovniku iznad republičkog proseka. Region Vojvodine, Region Šumadije i Zapadne Srbije i Region Južne i Istočne Srbije su ispodprosečno razvijeni, a nedovoljno razvijen je i Region Kosova i Metohije. Od ukupnog broja opština („jedinica lokalne samouprave“), samo 19 je razvijeno iznad republičkog proseka BDP-a po stanovniku, 33 opštine nalazi se u rasponu 80%-100% republičkog proseka, 47 opština su razvijene 60%-80% republičkog proseka, 46 su stepena razvijenosti ispod 60% republičkog proseka, a grupi tzv. „devastiranih područja“ pripada 27 jedinica lokalne samouprave, koje su razvijene ispod 50% republičkog proseka (2011). Dve godine nakon toga, situacija se nije skoro nimalo popravila, pa (prema Uredbi o utvrđivanju jedinstvene liste razvijenosti regiona i jedinica lokalne samouprave za 2013. godinu 2013), u Srbiji je i dalje samo jedan region u grupi razvijenih regiona, to jest, regiona s BDP-om po stanovniku koji je iznad republičkog proseka, a to je Beogradski region. Svi ostali regiona su u grupi nedovoljno razvijenih, sa BDP-om po stanovniku ispod republičkog proseka i to: Region Vojvodine, Region Šumadije i Zapadne Srbije, Region Južne i Istočne Srbije, i Region Kosova i Metohije. Od ukupnog broja opština (jedinica lokalnih samouprava), kojih ima 145 (bez Kosova i Metohije), samo 23 su iznad republičkog proseka. Kao pandan evropskoj „plavoj banani“, i Srbija ima svoju „prostornu bananu“, tj. metropolsko beogradsko-novosadsko područje, gde se više od 50% nacionalnog BDP-a ostvaruje na svega oko 10% ukupne teritorije Srbije, a pritom se ne raspolaze adekvatnim institucionalnim i organizacionim aranžmanima za integralno upravljanje ovim područjem. Uz to, i Srbija ima svoj *Jug* („jug“, „Jug“ i sl). Primera radi (prema Milosavljević 2013: 13-16), južne i jugoistočne opštine Srbije obuhvataju oko 15% ukupne državne teritorije, imaju oko 930.000 stanovnika, daju manje od 5% novostvorene vrednosti i imaju stopu nezaposlenosti od oko 45% (pojedine i veću, do 70%). Ni za ovo područje, kao ni za druga manje razvijena područja, ne raspolaze se ni odgovarajućim strategijama, niti efektivnim implementacijskim instrumentarijumom za smanjivanje njihovog razvojnog zaostajanja i to nakon višedecenijskih pokušaja da se razvojne razlike smanje. Barem dva momenta su ovde važna: prvo, da su se svi dosadašnji instrumenti pokazali nerelevantnim i prevaziđenim (*passé*); i drugo, da u oblasti upravljanja regionalnim razvojem vlada svojevrsna „institucionalna skleroza“, jer su institucionalni i organizacioni aranžmani za regionalni razvoj jednostrani, te i neprilagođeni specifičnostima raznih tipova područja. Ovakva situacija upućuje na hitnost izrade alternativnih rešenja, jer je za sadašnje stanje karakteristično sledeće:²¹ 1) Preterano se nagla-

²¹ Za detaljnu raspravu o regionalnom pitanju videti Vujošević i dr. (2014) i Vujošević i dr. (2012), kako u pogledu stanja, tako i u pogledu razvojnih izgleda i novih institucionalno-organizacionih aranžmana. U pogledu alternativnih institucionalnih i organizacionih

šava značaj regionalnih razvojnih agencija, na račun drugih oblika, a ne vodi se računa o razvojnom tipu područja (regiona); 2) Pritom, postojeći institucionalni i organizacioni aranžmani na regionalnim upravljačkim nivoima nisu nastali kao rezultat širokog demokratskog dijaloga i konsenzusa, već kroz političko-partijsku instrumentalizaciju i „raspodelu plena“ među političkim partijama, a neretko i kao rezultat nagodbi centara političkih partija i njihovih područnih (pokrajinskih, itd) ispostava; i 3) Postojeća zakonska rešenja su jednoobrazna za celu Srbiju i ne vode računa o specifičnosti razvojnih područja Srbije.

5. Razvojni izgledi Srbije u narednih 10-15 godina i prilagođavanje sistema i prakse regionalnog strateškog planiranja i drugog regionalnog upravljanja

Ovde najpre navodimo pretpostavke od kojih treba poći u stvaranju novih institucionalno-organizacionih aranžmana za regionalno upravljanje: 1) Osim što nalazi da Srbija neće u skorije vreme biti primljena u Evropsku uniju, velika većina autoritativnih komentatora smatra da će se do tog časa moći računati na mnogo manje sredstava pomoći od suma na koje se računalo ranije, na primer, do nastupanja globalne i nacionalnih kriza (2008-2009). Ovo se sumira u formulaciji da Srbiju očekuje „evropeizacija izvan Evropske unije, uz njenu ograničenu finansijsku i drugu pomoć, u uslovima produžene nacionalne i međunarodne krize“; 2) Treba očekivati dalje sužavanje manevarskog prostora za javne intervencije koje ciljaju na smanjivanje regionalnih razvoja; 3) Srbija nema resurse za neki razudjeniji regionalni sistem, a naročito nema institucionalne osposobljenosti („kapaciteta“) i tzv. „humanog kapitala“ za tako nešto; 4) Potreban je regionalni sistem koji će doprineti da evropeizacija bude brža, te manje tegobna i skupa; 5) Regionalni nivo je potreban kao „osnovno polje racionalne saradnje, nadmetanja i borbe između centra i periferije“: politička „poluga“ za uzajamnu kontrolu i saradnju centra i periferije, kao jedno od sredstava moći koje centar i periferija koriste u postizanju, održavanju i (neretko) narušavanju političke ravnoteže; i 6) Neophodan je novi „društveni

rešenja, u ovim izvorima predložene su sledeće mogućnosti (umesto sistema koji počiva isključivo na razvojnim agencijama): 1) Regionalni („supraopštinski“) savez opština datog područja, koji bi bio regionalni entitet *per se*; 2) Regionalna korporacija/agencija za održivi razvoj, uređenje prostora i zaštitu životne sredine, kao razvojna institucija/organizacija sa pojedinim ovlašćenjima koja su prenetna od republičkih i lokalnih organa vlasti i koja, uz to, raspolaže i vlastitim prihodima; 3) Regionalno javno preduzeće za razvoj, uređenje i zaštitu sredine čitavog regionalnog područja (takođe sa širim ovlašćenjima, kao prethodno); i 4) Regionalna (područna) „ispostava“ odgovarajuće republičke agencije/organizacije (za regionalni razvoj, restrukturiranje, razvoj malih i srednjih preduzeća i preduzetništva, socioekonomski razvoj, naučna istraživanja, informatičku i drugu sazajnju podršku, itd).

ugovor/konsenzus“ o rešavanju regionalnog pitanja za potrebe evropeizacije izvan Unije i u uslovima produžene krize.

Na tim osnovama, definišemo opšte kriterijume za definisanje sistema regionalnog upravljanja i planiranja (uključujući i ono na pokrajinskom nivou, na primer, u slučaju Vojvodine, ili u slučaju „posebnih“ regionalnih područja kao što su Sandžak/Raška, južnosrbijanske opštine u kojima je najbrojnije albansko stanovništvo i sl) – dakle, dobar je sistem regionalnog upravljanja (za detaljniju raspravu videti Vujošević i dr. 2014): 1) Koji nije skup, tj. u skladu je s raspoloživim materijalnim i ljudskim resursima i institucionalnom i organizacionom osposobljenošću („kapacitetom“); 2) Koji obuhvata pomak od vladanja ka upravljanju, obnavljanju strateškog mišljenja, istraživanja i upravljanja i boljem aktiviranju i korišćenju lokalnog (regionalnog) teritorijalnog kapitala; 3) Koji počiva na principu asimetričnosti i neuniformnosti rešenja; 4) Koji je racionalan u administrativnom pogledu; 5) Koji je razvojno usmeren i doprinosi rešavanju glavnih razvojnih problema, a manje se drži nekih ideal-tipskih ustavno-pravnih i administrativnih shema; 6) Koji olakšava preduzetništvo i investiranje, kao i partnerstvo između aktera, naročito za uspostavljanje održivog biznisa; 7) Koji obuhvata pomak od igre „jak centar i velik broj malih i slabih lokalnih aktera“ ka igri „selektivno jak centar, veći broj jakih regionalnih partnera i još veći broj ojačanih lokalnih aktera“; 8) Koji uvažava lokalne i regionalne inicijative, ali ostaje neophodno i selektivno centralizovan; 9) Koji omogućava stvarno jačanje društvene moći (empowerment) i participativnost svih aktera, počev od konsenzusa u pogledu razumevanja i definisanja ključnih problema; 9) Koji ne sputava razvoj šireg beogradsko-novosadskog metropolskog područja i naporedo omogućava razvoj manje razvijenih; 10) Koji doprinosi demokratizaciji društva i promeni postojeće „geometrije“ („mape“) moći; 11) Koji omogućava novu generaciju strateških dokumenata za novi razvojni ciklus; 12) Onaj koji doprinosi rešavanju problema fragmentisanosti prostora. U konkretnom slučaju Srbije, naročito su relevantna još dva posebna kriterijuma, pa ćemo reći da je dobar onaj sistem regionalnog upravljanja; 13) Koji doprinosi obnavljanju i boljem korišćenju teritorijalnog kapitala Srbije, kao središnjeg dela Balkana, u petouglu Budimpešta-Konstanca (zapadna obala Crnog mora)-Istanbul-Solunski zaliv-Južni Jadran a) i boljem pozicioniranju Beograda (ili šireg beogradsko-novosadskog metropolskog područja), kao jednog od *Gradova – kapija Jugoistočne Evrope* b); i 14) Koji time doprinosi obesmišljavanju koncepta „Zapadni Balkan“, kako je već rečeno, jedne „političko-dipolomatske šarade“, odnosno „političko-diplomatske proteze“, koja je kao nova kategorija političko-prostorne geografije uvedena 1998. godine, u *Bečkoj deklaraciji* Saveta Evrope. Nasuprot tome, pouzdan, trajan i efikasan regionalni sistem zasigurno se ne može dobiti kao rezultat političko-partijske instrumentalizacije, već on treba da nastane kao rezultanta „prirodne“ soci-

oekonomske i političke dinamike i da služi opštem („državnom“) interesu, u uslovima date „geometrije/mape moći“ (koja se sporo menja). Pritom, čak i tako stvoren sistem podložan je prilagođavanju i menjanju.²² Budući da nije moguće simultano primeniti sve navedene kriterijume, i to na način da to bude konzistentno, jedan racionalan pristup morao bi se zasnivati na njihovom rangiranju i selekciji. Kako doći do konkretnih aranžmana i na osnovu čega treba sprovesti tzv. *ex ante* evaluaciju varijantnih rešenja? Najpouzdaniji putokaz u tome jeste primena verodostojnih i „strogih“ kriterijuma, poput sledećih: 1) Prvi, osnovni i vrhovni kriterijum: „Jedna zemlja treba da ima onaj sistem upravljanja (na subnacionalnim nivoima upravljanja) koji odgovara stupnju razvoja koji je dostigla, to jest, koji sebi može priuštiti“; 2) Mogućnost mobilizacije resursa za razvoj; 3) Step centralizacije, odnosno decentralizacije koji se želi ostvariti na subnacionalnim upravljačkim nivoima; 4) Efikasnost ostvarivanja odluka; 5) Optimalni nivo participacije, odnosno učešće najšire javnosti u pripremanju i donošenju strateških razvojnih odluka; 6) Mogućnost političke i ekspertske manipulacije, odnosno, njenog sprečavanja; 7) Mogućnosti za rešavanje problema fragmentacije; i 8) Step nadređenosti strateških shema sa gornjih upravljačkih nivoa (tzv. „strategija višeg reda“).

Zaključne napomene

Ostaje otvoreno pitanje da li u Srbiji ima dovoljno političke volje i obnoviteljskih društvenih snaga za definisanje novog koncepta razvoja, odnosno, da li postoji „kritična masa“ aktera koji su spremni i sposobni da izvedu prelazak s vladajuće (neoliberalne) koncepcije, koja vodi u siromaštvo, ka industrijski orijentisanoj koncepciji, koja bi omogućila početak novog razvojnog ciklusa. Na drugi način formulisano, otvoreno je pitanje da li u Srbiji ima dovoljno kompetentnih aktera koji mogu zaustaviti dalje urušavanje strateškog istraživanja, mišljenja i upravljanja (SIMU) i u tome definisati model institucionalnog i organizacionog prilagođavanja koji bi, s jedne strane, bio podrška obnovi SIMU, a u skladu sa privrednim, ljudskim i drugim mogućnostima društva, s druge. Posebno, otvoreno je pitanje koji model regionalnog upravljanja može sebi priuštiti Srbija, dakle, jedna od najmanje razvijenih evropskih zemalja.²³

²² Ovde se treba setiti upozorenja koje izriče Boca, lik iz knjige Slavoljuba Stankovića, *The Box* (Beograd: Rende, 2007): „Edison je patentirao preko 300 gluposti pre nego što je patentirao sijalicu!“, a što bi verovatno trebalo primeniti i na minule pokušaje ove vrste, na primer, na „prilagođavanja“ koja su u nekoliko navrata preduzimali Mladan Dinkić i političke grupacije koje je on predvodio.

²³ Uvek treba podsećati da je tzv. „novi evropski regionalizam“ nastajao od sredine devedesetih godina, kada su tadašnje članice Evropske unije već premašile 20.000 € BDP-a po stanovniku (prosek). Nakon toga, novi regionalizam se razvija na veoma raznorodne

Ovde su naročito važna dva momenta. Najpre, neophodan je radikalnan pomak od postojećih oblika društvene komunikacije i interakcije, u kojima dominira „sistematska i organizovana mobilizacija interesa i pristrasnosti, u uslovima raširene korupcije i manipulacije“, ka boljim oblicima kao što je, na primer, tzv. „nemanipulativno ubeđivanje“, koje pretpostavlja jačanje uloge nezavisnih pojedinaca, nezavisnih institucija i nepristrasnog rasuđivanja. Time dolazimo do drugog važnog momenta. Naime, takav pomak nije moguće preduzeti bez kompetentnih elita, a pitanje je da li Srbija raspolaže takvim elitama, naročito u pogledu inače toliko neophodnog smanjivanja uticaja političkog strančarstva, „rak-rane“ srbijanske političke i ekonomske scene.²⁴ Mi već u podužem periodu ukazujemo na nekompetentnost elita, pa prigodno koristimo sledeće slike (prema Vujošević 2009): Srbijanski *Jasoni* su nervozni i zbunjeni. Izgubili su pouzdanu predstavu o tome gde je *Kolhida* i kako da nastave „potragu za *Zlatnim runom*“ (EU?, Rusija?, Kina?, bivši „Treći svet“?, BRICSA, „krug Porto Alegrea“, tj. alter-globalistički blok?, itd). *Bogovi* sve češće prete da će sasvim uskratiti podršku. Lađa *Argo-Srbija* opasno se ljulja na sve nemirnijem moru i sve je veći rizik od potonuća. Upravljanje nemirnom plovidbom sve je komplikovanije, a upravljači nemaju dovoljno kompetencije („kapaciteta“). *Galijoti*, iako još uvek predano veslaju, sve više gundaju. Karl Marks i drugovi, tek nedavno gurnuti u more, ubrzano se vraćaju... Zapad (Vašington, Brisel) nastavlja sa usitnjavanjem balkanskih teritorijalnih entiteta, prema starom i proverenom pravilu: „Moćni uvek više vole da imaju posla sa većim brojem slabih, usitnjenih, nepovezanih i međusobno sukobljenih igrača, nego sa manjim brojem jakih igrača.“ Na ruku ne idu ni najnoviji događaji na lađi *Evropa-koja-traži-kormilara*: u već postojećem „demokratskom deficitu“ (sa sve većom birokratizacijom, sve manjom demokratskom kontrolom, naročito u pogledu donošenja i sprovođenja strateških odluka, takoreći samo u Briselu i u svega nekoliko najmoćnijih zemalja i sve jačim ugrožavanjem jedne od najbitnijih tekovina modernog kapitalizma i „evropskog društvenog modela“, tzv. „socijalne tržišne privrede“), veoma zabrinjava najnoviji način političkog upravljanja krizom od strane nekoliko zemalja Unije, očigledno sve više antidemokratski

načine, u okviru 5 osnovnih modela i preko 50 pojedinačnih i specifičnih modaliteta, a pitanje je koliko može poslužiti kao uzor Srbiji, upravo sa stanovišta dostignutog stepena razvijenosti naše zemlje (za detaljniji prikaz videti Vujošević i dr. 2012).

²⁴ Na ovom mestu treba se podsetiti čuvene rečenice Alberta Ajnštajna: „Mi ne možemo rešiti svoje probleme na istom nivou razmišljanja koje je stvorilo problem“ (“We cannot solve our problems with the same level of thinking that created them”). Na mreži se ova rečenica može pronaći i u drugim formulacijama, na primer: “We can't solve problems by using the same kind of thinking we used when we created them”, to jest, „Ne možemo za rešavanje problema koristiti istu vrstu mišljenja koje je korišćeno kada su problemi stvoreni“, i “We cannot solve our problems with the same people who created them”, to jest, „Ne možemo rešiti naše probleme sa istim ljudima koji su ih stvorili“.

i autoritaran. Time je delimično poljuljan i novi evropski regionalizam jer se povećavaju razlike između „kluba konvergencije“, to jest, najrazvijenijih regiona, i „kluba divergencije“, to jest, manje i najmanje razvijenih regiona. Iako ne može i ne sme biti uzor, novo evropsko upravljanje krizom može poslužiti kao izgovor elitama u Srbiji da ne nastave sa demokratskim reformama, odnosno, da ne nastave razumno i selektivnu regionalizaciju zemlje, koja bi imala i mogla doprineti rešavanju barem nekih od glavnih razvojnih problema zemlje. Na prethodne slike dodajemo i sledeći zaključak. Naime, činjenica je da model privrednog rasta koji je primenjivan u Srbiji (kao i u znatnom broju drugih tranzicijskih zemalja) do izbijanja krize – sada nije više realan i nije primenljiv. Taj model se zasnivao na domaćoj potrošnji finansiranoj dobrim delom inostranom akumulacijom (stranim kreditima). Uбудućе se razvoj mora više zasnivati na domaćim resursima – jer ne treba očekivati ni znatnije SDI, osim za manji broj veoma specifičnih slučajeva koji su u interesu inostranom kapitalu, ili/i pojedinim međunarodnim institucijama i organizacijama, a koji se uopšte ne moraju podudarati sa nacionalnim prioritetima – a otvoreno je pitanje akumulacije i alokacije sredstava iz domaćih izvora u uslovima osiromašenog građanstva, države i većine lokalnih teritorijalnih zajednica. Opsednutost elita „integrisanjem Srbije u Evropsku uniju“ doprinela je zanemarivanju veza sa zemljama dojučerašnjeg Trećeg sveta, od kojih mnoge imaju visoke stope privrednog rasta i veoma dinamično širenje nacionalnog tržišta, što su sve povoljne mogućnosti i za plasiranje izvoznih proizvoda Srbije.

Literatura:

- Boarov, Dimitrije. 2008. Hoće li biti industrije posle tranzicije. Pitanje reindustrializacije u Srbiji. *Republika*, br. 434–435: 1–31.
- Göler, D. 2005. South-East Europe as European Periphery? Empirical and Theoretical Aspects. In *Serbia and Modern Processes in Europe and the World*. 137-142. Belgrade: University of Belgrade, The Faculty of Geography.
- Golubović, Zagorka. 2003. *Demokratija u savremenom svetu*. Požarevac: Centar za kulturu Požarevac.
- Hofbauer, H. 2004. *Proširenje EU na Istok. Od Drang nach Osten do periferije EU integracije*. Beograd: Filip Višnjić.
- Lempi, Džon R. 2004. *Jugoslavija kao istorija. Bila dvaput jedna zemlja*. Beograd: DAN GRAF.
- Ковачевић, Млађен. 2013. Рецесија, криза или депресија. *Политика*, 30. маја 2013.
- Milosavljević, Nebojša. 2013. T'ga za Jug. *Republika*, br. 558-559: 13-16.

- Pobulić, Simeon. 2013. Rad i kapital: partneri ili sukobljene strane. Rad u savremenim okolnostima. *Republika*, br. 550-551: 11-20.
- Уредба о утврђивању јединствене листе развијености региона и јединица локалне самоуправе за 2013. годину. *Службени гласник РС*, бр. 62/2013.
- Vujošević, Miodrag. 2003. Tranzicija bez rasta i razvoja? Još jednom o novoj planskoj heuristici i usklađivanju razvojnih politika. U Stevan Stanković, Dejan Filipović i Velimir Šećerov, ur. *Planska i normativna zaštita prostora i životne sredine*. 129-146. Beograd: Geografski fakultet.
- Vujošević, Miodrag. 2009. Serbia's long voyage to Europe, 2009, Spatial and environmental planning system and practice and an urge for institutional and organizational adjustments. In P. Palavestra, ed. *Stockholm–Belgrade. Sustainable Development and the Role of Humanistic Disciplines*. Proceedings from the IV Swedish–Serbian Symposium. Academic Conferences, Volume CXXVI, Book 21. 49-59. Belgrade: Serbian Academy of Sciences and Arts, Department of Language and Literature.
- Vujošević, Miodrag. 2010. Collapse of strategic thinking, research and governance in Serbia and possible role of the *Spatial Plan of the Republic of Serbia* in its renewal. *Spatium*, No. 2: 22–29.
- Vujošević, Miodrag. 2011. Nove interpretacije održivosti u evropskim i regionalnim razvojnim dokumentima i neke pouke za obnovu strateškog istraživanja, mišljenja i upravljanja u Srbiji. U V. Pavlović, prir. *Univerzitet i održivi razvoj*. 165-188. Beograd: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu; Centar za ekološku politiku i održivi razvoj.
- Vujošević, M. 2013. Otvorena pitanja primene paradigme održivosti u uslovi-
ma produžene krize. U Mina Petrović, prir. *Izazovi održivog razvoja*, 37-52. Beograd: Sociološko udruženje Srbije i Crne gore i dr.
- Vujošević, Miodrag i Ksenija Petovar. 2010. Evropski planski diskurs i obnavljanje evropskog prostornog planiranja održivog razvoja: nekoliko pouka za jednu zemlju u tranziciji (Srbiju). *Sociologija i prostor*, Br. 2: 173–194.
- Vujošević, Miodrag i Nenad Spasić. 2007. Transition Changes and Their Impact on Sustainable Spatial, Urban and Rural Development of Serbia. *Sustainable Development of Towns in Serbia*. 1-45. Belgrade: Institute of Architecture and Urban & Regional Planning of Serbia.
- Vujošević Miodrag, Slavka Zeković i Tamara Maričić. 2010. *Postsocijalistička tranzicija u Srbiji i teritorijalni kapital Srbije. Stanje, neki budući izgledi i predviđljivi scenariji*. Posebna izdanja 62. Beograd: Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije.
- Vujošević, Miodrag, Slavka Zeković i Tamara Maričić. 2012. *Novi evropski regionalizam i regionalno upravljanje u Srbiji*, Knjiga 1, Posebna izdanja 69. Beograd: Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije.

- Vujošević, Miodrag, Slavka Zeković i Tamara Maričić. 2014. *Novi evropski regionalizam i pouke za Srbiju*, Knjiga 2. Beograd: Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije (pred objavljivanjem).
- Vuković, Slobodan. 2012. *Srpsko društvo i ekonomija (1918-1992)*. Sremski Karlovci; Novi Sad: Izdavačka radionica Zorana Stojanovića.

Marija Todorović

Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu

e-mail: marija.todorovi@gmail.com

Koncept „pametnog“ grada u razvoju gradova srednje veličine: neki teorijski i metodološki aspekti

Apstrakt

Ovaj rad se bavi objašnjenjem koncepta „pametnog“ grada kao idealnog tipa i praktičnom primenom datog koncepta na gradove srednje veličine. Među teoretičarima koji se bave ovim konceptom u svetu postoji saglasnost da srednji gradovi imaju poseban značaj za razvoj jedne države i najveći potencijal za „pametan“ razvoj, a pametno ukazuje na implicitnu ili eksplicitnu ambiciju ili nameru da se poboljšaju performanse koje se tiču specifičnih karakteristika urbanog razvoja. Cilj je da se prikažu sociološki koncepti na koje se pojam „pametnih“ gradova oslanja, što doprinosi razumevanju ovog modela u sociološkoj i široj stručnoj javnosti koja se bavi urbanim razvojem. Takođe, namera je da se u primeni ovog u velikoj meri ekonomističkog koncepta ukaže na značaj koji sociologija može imati u oblasti socio-prostornog razvoja, jer istraživanje pomenute oblasti zahteva multidisciplinarni pristup. Razmatraće se i primena ovog koncepta u Srbiji i šta se u kontekstu društva u kome se nalazimo, može smatrati gradom srednje veličine.

Ključne reči: „pametan“ grad, srednji grad, sociološki koncepti, razvoj gradova, gradovi u Srbiji

The concept of “smart” city in the development of medium-sized cities: some theoretical and methodological aspects

Abstract

This paper deals with the explanation of the “smart” city concept as an ideal type and with practical application of the concept on medium-sized cities. Among the theorists dealing with this concept in the world, there is an agreement that medium-sized cities have a special significance in the development of one state and the biggest potential for “smart” development, where smart points to an implicit or explicit ambition or intention to improve performances related to specific characteristics of urban development. The aim is to present sociological concepts on which the term “smart” cities rely, that contributes to the understanding of this model in the sociological and wider professional community dealing with urban

development. Also, it is intended to emphasize, in the application of this largely economist concepts, the importance which sociology could have in the area of socio-spatial development, because that area of research requires a multidisciplinary approach. The application of this concept in Serbia will be reviewed and also what can be considered, in the context of the society in which we found ourselves, as a medium-sized city.

Key words: “smart” city, medium-sized city, sociological concepts, development of cities, cities in Serbia

I Uvod

Teoretičari različitih orijentacija su pokušavali, a i dalje teže tome, da objasne značaj gradova i njihovu funkciju kako na makro, tako i mezo i mikro nivou¹. A gradovi se stalno menjaju, kao što Lefevr navodi, grad se menja „kada se država u celini menja“ (Lefevr 1980: 552). S tim u vezi, društvene promene se dešavaju pod dejstvom različitih faktora od kojih su neki *endogeni* (interni u odnosu na društvo koje se posmatra), dok su drugi *egzogeni*. Društvena promena se, pod dejstvom endogenih faktora, dešava usled interakcija između različitih društvenih grupa i njihovih konflikata zbog različitih stavova i vrednosti, itd. Sa druge strane, u literaturi se najčešće kao egzogeni faktori navode proces globalizacije, s tim u vezi i svetski ekonomski tokovi, reskaliranje moći na globalnom nivou, itd. Dakle, različita su tumačenja endogenih i egzogenih faktora koji utiču na promene u jednoj državi, pa i u gradovima. Na razvoj gradova danas utiču kako egzogeni faktori, tako i endogeni, s tim što se oni razlikuju prema nivou posmatranja – makro, mezo ili mikro, to jest, praćeni su sve složenijim procesima koji se dešavaju u sve tri ravni.

U globalizovanom svetu, gde je prisustvo egzogenih faktora neumitno, u poslednje dve do tri decenije intenzivno je na snazi diskurs koji daje prednost endogenim faktorima razvoja. Pod uticajem procesa globalizacije „zamućuju“ se granice između tri pomenute ravni, posebno kada su u pitanju velike urbane aglomeracije koje funkcionišu po principu države. Ako se uzme u obzir i diskurs o gubljenju značaja granica nacionalne države usled procesa globalizacije, među teoretičarima vlada mišljenje da bi („pametni“) srednji gradovi mogli da preuzmu funkciju očuvanja državnih sistema u budućnosti – dovoljno su mali da im je potrebno okrilje države, a istovremeno dovoljno veliki i specifični, pa time i konkurentni u širim okvirima.

¹ Ovaj rad je deo projekta *Izazovi nove društvene integracije u Srbiji: koncepti i akteri* (evidencioni broj 179035), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

Među teoretičarima koji stavljaju naglasak na razvoj visokih tehnologija, postoji saglasnost da je „pametna“ grad onaj koji ima obrise i strukture različitih urbanih sistema koji su zajedno izraženi na jasan, jednostavan i interaktivan način kroz savremenu tehnologiju i dizajn (ARUP 2010). Međutim, u ovim gradovima i građani su deo takve strukture i formiraju veze unutar svojih aktivnosti, kako u svojim susedstvima, tako i u širim urbanim ekosistemima, te su podstaknuti da percipiraju grad kao nešto u šta mogu zajedno da se uključe – kao sistem koji je efikasan, interaktivan, fleksibilan i prilagodljiv, nasuprot nefleksibilnim, monofunkcionalnim i monolitnim strukturama gradova 20. veka. Iz tog razloga, prema dokumentima Evropske komisije, „pametni“ gradovi su gradovi 21. veka, u kojima je informaciono-komunikaciona infrastruktura osnova kvalitetnijeg života, ali i više od toga (European Parliament 2014). „Pametni“ gradovi jesu i trebalo bi da budu gradovi informisanih građana, koji imaju kvalitetne uslove života i koji aktivno participiraju u funkcionisanju i unapređenju grada. Takođe, u tom procesu, političke strukture bi trebalo da utvrde svoje prioritete, kako bi omogućile uvođenje „pametnih“ usluga, to jest, olakšale funkcionisanje grada kao sistema (Ibidem). To je tzv. *policy* pristup, koji predstavlja praktičnu primenu koncepta „pametnog“ grada, tj. pristup izgradnje jedne „pametne“ konkurentne celine koja će u svakom smislu – društvenom, infrastrukturnom, komunikacijskom, resursnom – uspeti da odgovori na promene koje će se dešavati u gradovima u budućnosti. *Policy* pristup zastupa i tezu da će spoj tvrde i meke infrastrukture² omogućiti političkim-gradskim liderima da stvore gradove i regione za budućnost, koji će biti bolje opremljeni za suočavanje sa posledicama kao što su klimatske promene, rast populacije, demografske promene i deficit resursa, a sve to u klimi finansijskih ograničenja. U narednim decenijama, svi navedeni problemi će postati još više izraženi u velikim gradovima, koji će sa njima morati da se suoče kako bi opstali (ARUP 2010).

Dakle, koncept „pametna“ grad je definisan jako široko, ali sadrži istovremeno elemente kao što su: prosperitetna kompetitivna sredina, koja je istovremeno inkluzivna i održiva za svoje građane – sa jako razvijenim socijalnim i relacionim kapitalom, ali i tehnološki inovativna sredina sa interaktivom bežičnom komunikacionom infrastrukturom, koja omogućava interakcije kako na lokalnom, tako i na globalnom nivou.

U ovom radu najpre je naglasak na teorijskom konceptu „pametnog“ grada, a cilj je da se prikažu sociološki koncepti na koje se pojam „pametnih“

² Pod tzv. „tvrdom“ infrastrukturom misli se na opipljiva javna dobra (putevi, zgrade, prirodni resursi, informaciono-komunikacione infrastruktura...), a pod „mekom“ na nevidljivu informaciono-komunikacionu tehnologiju, ali i na upotrebu tih tehnologija od strane čoveka, na relaciji kapital i mreže saradnje unutar zajednice (grada), o čemu će kasnije biti reči.

gradova oslanja – to doprinosi razumevanju ovog modela u sociološkoj i široj stručnoj javnosti koja se bavi urbanim razvojem, a ukazuje i na značaj koji sociologija (može) ima(ti) u oblasti socioprostornog razvoja, jer istraživanje pomenute oblasti zahteva multidisciplinarni pristup. Stoga se koncept „pametnog“ grada uzima u značenju idealnog tipa. Potom se ukazuje na značaj praktične primene koncepta „pametnog“ grada na gradove srednje veličine i ulogu koji bi oni trebalo da imaju kao nosioci uravnoteženijeg socioprostornog razvoja. U tom smislu se ukazuje na metodološke aspekte operacionalizacije pojma „pametnog“ grada na primeru istraživanja evropskih gradova, a potom se ukazuje i na moguću primenu ovog koncepta u Srbiji, te na pitanje šta se, u kontekstu društva u kome se nalazimo, može smatrati gradom srednje veličine.

II Sociološki relevantni koncepti u okviru pojma „pametnih“ gradova

Kada se govori o razvoju gradova ili razvoju uopšte, većina teoretičara i laika pomisli na ekonomske parametre, ali je sociološko tumačenje podjednako važno. Za razjašnjenje koncepta „pametnog“ grada koristi se jedan od osnovnih principa evropske teritorijalne Agende – **princip teritorijalne kohezije**, koji u sebi obuhvata dva, za sociološku teoriju, značajna pojma – **pojam teritorijalnog kapitala** (koji je razvijen u oblasti institucionalne ekonomije i koristi se u različitim naukama, ali se može razumeti na osnovu komponenata koje se oslanjaju na sociološke pojmove) i **pojam socijalne kohezije** (koju čine konstitutivni elementi koji su vezani za pojmove socijalne mobilnosti, socijalnog kapitala i socijalne inkluzije).

Pojam *teritorijalnog kapitala* obuhvata niz relevantnih koncepata za urbani i regionalni razvoj, a koji dolaze iz različitih naučnih disciplina. Dominantno ekonomsko tumačenje nalazimo kod Gifingera (Giffinger), dok Kamanji (Camagni) daje jedno više sociološko tumačenje ovog pojma – posmatra koncept teritorijalnog kapitala kao skup dobara, tzv. *tradicionalnog* kvadrata, označavajući četiri elementa u ovoj matrici: *privatni fiksni kapital*, kapital koji se zasniva na prirodnim i kulturnim resursima i infrastrukturi (*javna i opipljiva dobra*), *humani kapital* (*privatna i neopipljiva – meka dobra*) i *socijalni kapital* (*javna i nedodirljiva, meka dobra*). Kamanji ukazuje na to da su od ključne važnosti *mreže i pristup regionalnog upravljanja u formi mreža privatnog, polujavnog i javnog partnerstva*, kao i *relacioni kapital u formi kooperativnog kapaciteta* u urbanoj aglomeraciji. To su vodeće sile koje aktiviraju endogeni potencijal kroz odgovarajuće inicijative. Eksplicitno, one ciljaju na jačanje postojećeg teritorijalnog kapitala u formi specifičnih „neopipljivih“ dobara. Ovo znači da,

sa strateške tačke gledišta, stvaranje „neopipljivih“ dobara postaje najvažnija vodeća sila urbano-regionalne konkurentnosti, jer obezbeđuje apsolutne i relativne prednosti jedne teritorije (Giffinger and Haindlmaier 2010: 20).

Istraživanje „pametnosti“ jednog grada, dakle, obuhvata primenu socioloških pojmova relacionog i socijalnog kapitala, kao i socijalnih mreža. Jak socijalni kapital zajednice, kao i dobar relacioni kapital i stvaranje mreža saradnje među akterima na sva tri pomenuta nivoa – mikro, mezo i makro, dovodi do jačanja socijalne kohezije, a samim tim i podstiče razvoj gradova. Gradovi koji poseduju pomenute vrste kapitala, poseduju u stvari resurse koji im olakšavaju kako poboljšanje kvaliteta života na lokalnom nivou, tako i jačanje konkurentnosti grada i njegovo lakše uklapanje u regionalne i druge socioekonomske strukture.

Na taj način, *socijalna kohezija* dovodi do teritorijalne kohezije, koja se prema definiciji Evropske komisije, posmatra kao *kapacitet društva da obezbedi blagostanje svim svojim članovima, minimizirajući nejednakosti i izbegavajući marginalizaciju* (Council of Europe 2010). Emil Dirkem (Émile Durkheim) je ovaj pojam smatrao jednim od stožera društva i definisao ga je kao međuzavisnost članova društva koji dele lojalnost i solidarnost. Aspekti koji se često pominju u opisivanju pojma socijalne kohezije su jačina socijalnih relacija, deljenje vrednosti, osećaj zajedničkog identiteta i pripadanja istoj zajednici, poverenje među članovima zajednice, kao i ekstenzivnost ekonomskih i prostornih nejednakosti. Jedan od najvažnijih elemenata socijalne kohezije su interakcije i veze koje se zasnivaju na socijalnom kapitalu.

Pojam socijalnog kapitala jedan je od najznačajnijih sociološki relevantnih koncepata koje u konceptu „pametnih“ gradova prepoznamo, posredstvom pojma teritorijalnog kapitala. Ovaj pojam bi trebalo da pomiri dve perspektive – sociološku i ekonomsku. Može se reći da je socijalni kapital spona koja omogućava povezivanje kako sociologije sa ekonomijom, tako i sa politikom i javnopolitičkim istraživanjima.

Dakle, ovde se susrećemo i sa akademskom i sa praktičnom primenom koncepta „pametnog“ grada. Akademski gledano, koncept „pametnog“ grada obuhvata pojmove koji se istražuju multidisciplinarno, ali koji imaju i svoju praktičnu primenu. Ekonomski parametri su u stanju da samo kvantitativno okarakterišu jedan grad i njegovu poziciju u hijerarhiji gradova, ali to nije dovoljno. I ekonomisti koji koriste metodologiju „pametnog“ grada za rangiranje gradova na globalnom, evropskom ili nekom nacionalnom nivou, ističu da je pored kvantitativne analize, potrebna i kvalitativna, kako bi se u potpunosti objasnila konkurentnost jednog grada u odnosu na druge. Naime, samo se upotrebom socioloških koncepata može bolje razumeti pozicija nekog grada u rangu ili utvrditi specifičnosti njegovog razvojnog puta, baš zato što je svaki grad poseban na svoj način, a te posebnosti ga upravo čine konkurentnim.

Treba imati u vidu da se konkurentnost u smislu socijalnog kapitala ostvaruje upravo izgradnjom relacionih mreža i mreža saradnje putem kojih se akteri umrežavaju na sva tri nivoa (makro-mezo-mikro), te da se relacioni odnosi i mreže saradnje ne mogu kvantifikovati, otuda upotreba pomenutih socioloških koncepata i kvalitativne metodologije dobija presudan značaj za razumevanje dinamike svakog grada posebno.

Radi boljeg razjašnjenja, u kontekstu povezivanja sociologije sa ekonomijom, to jest, u kontekstu u kome pojam socijalnog kapitala predstavlja sponu između ove dve nauke, trebalo bi napomenuti da „odnos ekonomskih teoretičara prema socijalnom kapitalu karakteriše dualizam: socijalni kapital može biti *prepreka* razvoju i *podsticaj* za razvoj“ (Ignjatović 2011: 46). Pošto se u novijoj teoriji rasta socijalni kapital uzima kao endogena varijabla i pošto dobija adekvatan značaj u analizi datog rasta, misli se pre svega na to da odsustvo ili prisustvo socijalnog kapitala zajednice (grada) može da bude prepreka ili podsticaj za razvoj iste.

Sa druge strane, u diskursu koji povezuje ekonomsku sociologiju sa politikom i javnopolitičkim istraživanjima, postoje teoretičari poput Vulkoka (Woolcock), koji svoju teoriju socijalnog kapitala naziva „teorijom i politikom“. On pokušava da tzv. *sinergijskim* pristupom prevaziđe nedostatke „nove sociologije ekonomskog razvoja“ (Woolcock and Narayan 2000), navodeći da se sinergija između vlasti i građanske akcije zasniva na komplementarnosti – *complementarity* i ukorenjenosti – *embeddedness*³ (Evans 1992, 1995, 1996, prema Woolcock and Narayan 2000: 236). Vulkok pokazuje (Woolcock 1998, prema Woolcock and Narayan 2000) kako ishodi razvoja mogu da se razlikuju zavisno od tipova i kombinacija kapaciteta zajednice (*community capacity*) i funkcionisanja države (*state functioning*). Narajan tome dodaje (Narayan 1999, prema Woolcock and Narayan 2000) da je za odnos zajednice i društva najbitniji *premošćujući* kapital, koji premošćuje odnose između ljudi koji su udaljeni i postoji kod organizacija građanskog društva, a smatra se i kapitalom kod kog se očekuje da će norme biti poštovane na nivou zajednice. Premošćujući kapital obuhvata tzv. „blanko“ poverenje koje je ključ za jačanje socijalnog kapitala. Kada postoji slabiji tip poverenja, socijalni kapital se ne „zatvara“ u okviru manje grupe ili zajednice (kao vezujući tip) i pozitivni efekti povezivanja se šire na ostatak zajednice i celo društvo. Različiti odnosi ovog kapitala u zajednici

³ Komplementarnost se odnosi na međusobno podržane relacije između javnih i privatnih aktera i pojačava se zakonskim okvirom koji štiti prava udruženja (na primer, privrednih komora, koje su, konkretno u slučaju Srbije, ugrožene od strane države), dok se ukorenjenost odnosi na prirodu i obim veza koje povezuju udruženja i poslovne grupe. Takođe, jako je važno istaći da je ovaj pristup koristan „samo ako su delanja javnih zvaničnika vezana za organizacionu sredinu koja je orijentisana ka uspehu (postignuću) – kompetentna, koherentna i pouzdana“ (Woolcock and Narayan 2000: 236).

(društvu) dovode do različitih ishoda – npr. u društvima u kojima je nivo ovog kapitala visok i u kojima postoji dobro upravljanje, postoji komplementarnost između države i društva, pri čemu je veća verovatnoća da postoji i ekonomski prosperitet i socijalni red.⁴

Kada nema razvijenog odnosa države i društva, usled nepravedne raspodele resursa, otvaraju se vrata koja vode ka socijalnim konfliktima, građanskom ratu, kriminalu, korupciji, itd. U tom kontekstu, na primer, moglo bi se reći da je Srbija zemlja sa „narušenim“ socijalnim kapitalom, koji je nasleđe i nekih prošlih vremena, ali i nedelanja u rešavanju nekih krucijalnih problema u društvu. Kako autori navode, „kada se postigne dogovor između tri sektora – javni, privatni i civilni – oko zajedničkih pitanja, onda se mogu postizati zajednički ciljevi i omogućiti dalji razvoj“ (Woolcock and Narayan 2000: 238). Odnos između ovih sektora, s druge strane, zavisi u velikoj meri od iskorišćenosti socijalnog kapitala, relacionog kapitala i prevashodno od mreža saradnje. U tom smislu, Vulkokova teorija doprinosi diferenciranom razumevanju socijalnog kapitala, te pored postojećih *vezujućih* (u okviru manje grupe ili zajednice) i *premošćujućih* tipova kapitala, uvodi treći tip – *povezujući* socijalni kapital (*linking social capital* – tzv. institucionalni kapital, koji predstavlja vezu pojedinaca i institucija). „Na ovaj način Vulkok uključuje formalnu institucionalnu ravan u analizu, i to posebno institucije javnog sektora“ (Ignjatović 2011: 61). U tom kontekstu, u „*novom čitanju* socijalnog kapitala u javnoj politici, najčešće se govori o tri nivoa društvene stvarnosti – *makro, mezo i mikro*“ (Ignjatović 2011: 110).

Obično je naglasak na „srednjem nivou“ (mezo nivo – nivo lokalne zajednice, to jest, grada i/ili delova grada, zavisno od istraživačkog pristupa). Reč je o programima za jačanje onih formi društvenosti za koje se veruje da su izvor obnavljanja „političnosti“ i participativnosti građana. *Delovanje lokalne*

⁴ „Vulkok gradi jednu matricu na kojoj se zasniva procena nivoa ukupnog socijalnog kapitala i društvenog (ekonomskog) razvoja (...) Nivo autonomije se procenjuje na dve ravni. Ukorenjenost na makronivou ukazuje na stepen povezanosti države i društva, tzv. *sinergiju* (*synergy*). Mikronivo ukorenjenosti odnosi se na integraciju (*integration*), tj. veze unutar zajednice. Autonomija na makroravni određena je stepenom (moralnog) *integriteta* (*integrity*) i podrazumeva posvećenost političke elite (*senior policy makers*) kolektivnim ciljevima. Autonomija na mikronivou označena je kao *kohezija* (*linkage*) i pokazuje stepen povezanosti članova zajednice sa spoljnim akterima. U slučaju disproporcionalne dominacije ili odsustva jedne od navedenih dimenzija, nastaju 'devijantne' društvene forme (...) To znači da u slučaju nedostatka kohezije i sinergije nastaje *anarhija* (*collapsed states*). Na suprotnoj strani je tip *države u razvoju* (*developmental states*). Između dva ekstrema mogu se pozicionirati države sa različitim proporcijama ovih karakteristika: *postkomunističke 'slabe države'* u kojima nedostaje kohezija ili *birokratizovane države* iz perioda socijalizma u kojima nedostaje sinergija. Pojam socijalnog kapitala je smešten u ovaj multidimenzionalni model“ (Ignjatović 2011: 59-60).

zajednice i udruženja građana treba da omogući „revitalizaciju“ izgubljenog poverenja u političke institucije, prvenstveno na nacionalnom državnom nivou (Ibidem). Mezo nivo je najbliži izvoru *premošćujućeg* socijalnog kapitala, dok se mikro nivo može vezati za pojam *vezujućeg* kapitala, što znači da bi na nivou lokalne zajednice trebalo da postoji tzv. „blanko poverenje“ i da se podrazumevano poštuju norme kako bi što više jačao socijalni kapital, to jest, razvijalo civilno društvo sa aktivnim građanima koji kroz svoje aktivnosti participiraju u upravljanju.

„Poseban značaj društvenih mreža kao 'mekih' elemenata teritorijalnog kapitala u velikoj meri se odnosi na naglašavanje relacionog karaktera ekonomske akcije, što je prirodno otvorilo pitanje o strukturi tih odnosa, tj. o glavnim akterima, njihovim pozicijama, pristupu resursima i međusobnim odnosima“⁵ (Cvejić 2011: 79), što u razmatranju ovog, kao i koncepta „pametnih“ gradova, naglašava značaj klasičnih socioloških tema: društvene strukturacije, distribucije (horizontalne i vertikalne) društvene moći, te odnos strukture i aktera u društvenom delanju. Na nivou grada, za koncept socijalnog kapitala od posebnog značaja su društvene mreže između aktera različitih sektora: javnog, privatnog i civilnog, jer su one preduslov efikasnog upravljanja, odnosno važne komponente „pametnog“ grada. U društvu u kome je slab građanski aktivizam, a politička participacija poprima oblik stranačkog populizma u cilju ostvarenja ličnih interesa, socijalni kapital kao da ne postoji. Isto tako i na nivou zajednice – grada, slabo civilno društvo, odnosno slaba participacija u vlasti, nedovoljna transparentnost i saradnja između aktera civilnog i javnog sektora karakterišu se kao loše upravljanje, „ne-pametno“ upravljanje.

Na primer, u slučaju Srbije, civilni sektor je skoro nevidljiv, ali i okružen brojnim opravdanim i neopravdanim kontroverzama. Bez izgradnje civilnog sektora nema izgradnje građanskog društva, a samim tim ni obnavljanja sinergije između države i društva. Na tom procesu moraju da rade sva tri pomenuta sektora, posebno javni i civilni. Država je zakonski prepoznala postojanje tzv. „trećeg“ sektora, ali je u praksi, posebno u manjim gradovima, on skoro nevidljiv. Potrebni su kooperacija, međusobno razumevanje i prepoznavanje potre-

⁵ Prema Cvejiću, „društvena mreža je društvena struktura koju čine pojedinci ili organizacije (ili drugi kolektiviteti) koji se nazivaju 'čvorišta' (nodes) i koji su povezani jednom ili više međuzavisnosti, kao što su prijateljstvo, srodstvo, zajednički interes, finansijska transakcija, seksualna veza, zajednička uverenja, učenje, prestiž, takmičenje... Bart je naglašavao da mrežna analiza treba više da bude skoncentrisana na pitanje kako se u jednoj ovakvoj strukturi generišu resursi i šanse, nego na pitanje koje pozicije u mreži imaju privilegovani pristup resursima. Veze između čvorova mogu biti na više nivoa (...), ali je ključ uspešnog korišćenja resursa u rukama onih aktera čije su neposredne mreže guste (...) 'Zatvaranje' (premežavanje) strukturnih rupa je izvor koristi za ovakve aktere...“ (Cvejić 2011: 91-92).

ba građana da bi pomenuta saradnja mogla da se ostvari, što su sve preduslovi efikasnog upravljanja – važne komponente „pametnog“ grada.

Rezultati istraživanja o preprekama razvoja novih modela upravljanja u Srbiji su pokazali da „državni akteri na lokalnom nivou nemaju razvijene i stabilne odnose ni sa jednim akterom civilnog društva, te da ne podržavaju nijedan tip građanskog aktivizma (...) Partokratski model upravljanja uslovljava i primarnost jačanja državnih institucija i kanalisanje procesa odlučivanja u njihove tokove, a zanemaruje razvoj kooperativnih kapaciteta državnih aktera. To se potvrđuje i kroz programe podrške EU, kojima se organizacije civilnog društva prevashodno profilišu kao nadgledajući (*watchdog*), a ne suštinski partnerski akter“ (Petrović 2012: 101). Dakle, autoritarna kultura upravljanja i komandna moć visoko birokratizovane države, kao duboko ukorenjeno nasleđe nekih prošlih perioda upravljanja Srbijom, između ostalog, zanemaruju razvoj „trećeg sektora“ i time osporavaju uspostavljanje građanskog društva u punom smislu tog pojma. Naravno, ovakvo stanje prati i čitav korpus autoritarnih ideja i vrednosti. U takvom okruženju sve zavisi od volje aktera koja, prema mišljenju autora, obično vodi do dva ishoda: jedno je saradnja na unapređenju nekog aspekta lokalne sredine isključivo putem afilijacije između političkih aktera na lokalnom i/ili centralnom nivou (što se obično odnosi na tzv. tvrde, infrastrukturne projekte koji su „vidljivi“ i time dobri za samopromociju pojedinaca i/ili grupa koji su na vlasti); drugo, na osnovu sporadičnih primera dobre volje među pojedincima koji imaju izgrađen socijalni kapital, ali ga ne koriste za ostvarivanje (samo) ličnih ciljeva, već i za opšte dobro.

III Koncept „pametnog“ grada u praktičnoj politici i kao istraživački pristup?

Prema navodima Evropske komisije, evolucija „pametnog“ grada predstavlja skup različitih faktora – tehnologija, socijalnih i ekonomskih faktora, političkih uređenja, političkih i ekonomskih pokretača. Na taj način, svaki grad ima različit put razvoja na osnovu sopstvenih specifičnih karakteristika – uređenja, ciljeva, finansiranja i postojećih okolnosti (European Parliament 2014). Potrebno je sve navedeno uzeti u obzir i integrisati u definiciju „pametnog“ grada kako bi se omogućilo razumevanje dobrih praksi, potencijala za rangiranje i razvoja adekvatnih političkih okvira. Takođe, postoji izvesno preklapanje koncepta „pametnog“ grada sa nekim srodnim konceptima, poput: *intelligentan grad*, *grad znanja*, *održivi grad*, *talentovani grad*, *povezani grad* (*wired*), *digitalni grad*, *eko-grad* (European Parliament 2014). Međutim, koncept „pametnog“ grada je prevladao nad ostalim varijantama, posebno na nivou gradske politike – globalno i na nivou Evrope.

Laički posmatrano, izraz „pametan“ često uvodi zabunu i obično asocira na informacione tehnologije. Iako je neosporan značaj koji informacione tehnologije imaju u izgradnji „pametnih“ gradova, „pametnost“ se više odnosi na kapacitet gradova da održe i pospeše kvalitet života u svim dimenzijama „pametnog“ grada. U tom kontekstu, informacione tehnologije služe da se poboljša ekonomska i politička efikasnost, pa se tako lakše omogući i društveni, kulturni i urbani razvoj. Takođe, informaciona tehnologija olakšava umrežavanje gradova, pa se može reći da „pametan“ grad predstavlja superiorniju fazu u razvoju gradova i promoviše jedan vid povezivanja svih gradova koji mogu da sarađuju u „pametnom“ sistemu (Androniceanu and Ivan 2012).

Operacionalna definicija koncepta „pametan“ glasi: „*Pametan grad* je grad koji ima uspešnih šest karakteristika (ekonomija, stanovništvo, vlast (uprava), mobilnost, sredina i uslovi života), izgrađen na *pametnoj* kombinaciji podsticaja i aktivnosti odlučnih, nezavisnih i samosvesnih građana. Međutim, izraz *pametan grad* se ne koristi u holističkom smislu⁶, ali se u većini slučajeva naglašavaju specifične karakteristike različitih polja urbanog razvoja, pa čak i svest i participacija građana o specijalnim pitanjima urbanog razvoja“ (prev. autor, prema Giffinger and Haindlmaier 2010: 13-14). Koncept je prvi put upotrebljen za metodu rangiranja evropskih gradova srednje veličine 2007. godine od strane profesora Rudolfa Gifingera (Rudolph Giffinger), a istraživanje je sprovedeno na uzorku od 70 gradova u 25 zemalja članica Evropske unije. U samom modelu su predstavljena ograničenja kvantitativnih izvora podataka, to jest, potreba da se neki faktori dimenzija pametnih gradova kvalitativno analiziraju da bi istraživanje bilo potpuno (ankete, dubinski intervjui, itd). Prema Gifingerovoj metodologiji, šest karakteristika (dimenzija) pametnih gradova je predstavljeno na osnovu 31 relevantnog faktora (Tabela 1), koji reflektuju najvažnije aspekte svake od pomenutih karakteristika. Na kraju, svaki faktor je empirijski definisan grupom odgovarajućih indikatora, pri čemu je definisano ukupno 74 indikatora, koji su potom upotrebljeni za operacionalizaciju –utvrđivanje hijerarhije evropskih gradova srednje veličine.

⁶ Misli se na to da sve dimenzije pojma nisu ostvarive nikada u pojedinačnim gradovima, kojima se, pak, pristupa holistički – maksimalno razvijanje mogućih dimenzija pametnih gradova.

Tabela 1. Opis karakteristika i faktora pametnog grada
(Giffinger and Haindlmaier 2010: 14)

PAMETNA EKONOMIJA (konkurentnost)	PAMETNI LJUDI (socijalni i humani kapital)
<ul style="list-style-type: none"> - Inovativni duh - Preduzetništvo - Ekonomski imidž i zaštitni znak (brend) - Produktivnost - Fleksibilnost tržišta rada - Internacionalna ukorenjenost - Sposobnost transformacije 	<ul style="list-style-type: none"> - Stepen kvalifikacije - Afinitet ka doživotnom učenju - Društveni i etnički pluralitet - Fleksibilnost - Kreativnost - Kosmopolitizam/otvorenost (širina) - Učešće u javnom životu
PAMETNO UPRAVLJANJE (participacija)	PAMETNA MOBILNOST (transport i IT sektor)
<ul style="list-style-type: none"> - Participacija u donošenju odluka - Javni i društveni servisi - Transparentno upravljanje - Političke strategije i perspektive 	<ul style="list-style-type: none"> - Lokalna pristupačnost - (Inter-)nacionalna pristupačnost - Dostupnost IT infrastrukture - Održivi, inovativni i bezbednosni transportni sistem
PAMETNA OKOLINA (prirodni resursi)	PAMETAN ŽIVOT (kvalitet života)
<ul style="list-style-type: none"> - Prirodni uslovi - Zagađenost - Zaštita životne sredine - Održivi menadžment resursa 	<ul style="list-style-type: none"> - Kulturne ustanove - Zdravstveni uslovi - Individualna bezbednost - Kvalitet stanovanja - Ustanove obrazovanja - Turizam - Socijalna kohezija

Primenom prethodno opisanog modela, teži se ostvarivanju sledećih sazajnih i razvojnih ciljeva: 1) Transparentno rangiranje odabranih grupa gradova; 2) Elaboracija i ilustracija specifičnih karakteristika i profila svakog grada; 3) Podsticanje saradnje između odabranih gradova; 4) Identifikacija prednosti i mana za stratešku diskusiju i savetovanje oko donošenja mera i odredbi. Ovakav pristup omogućava da se identifikuju najbolje razvojne prakse i da se razviju najbolje strategije za dalji razvoj nekog konkretnog grada. Takođe, ideja „pametnog“ grada je relativno nova i koncept se stalno preispituje i redefiniše, ali istovremeno zadržava i širinu u tumačenju.

Značaj koncepta „pametnih“ gradova za gradove srednje veličine

Poseban značaj u debati o „pametnim“ gradovima imaju gradovi srednje veličine, koji se susreću sa različitim izazovima razvoja koji su u velikoj meri neistraženi. Iako većina urbane populacije živi u gradovima srednje veličine, glavni fokus „urbanih istraživanja“ je usmeren na „globalne“ metropole (Giffinger et al. s. a.). Od oko 260 miliona Evropljana, koji žive u gradskim regionima sa više od 100.000 stanovnika (prema podacima projekta Espon 1.1.1 2004), samo 20% živi u gradskim regionima sa preko 2,5 miliona ljudi, dok gotovo polovina (oko 44%) svih urbanih stanovnika živi u gradskim regionima sa manje od 500.000 stanovnika. Ova poslednja kategorija gradova može se smatrati gradovima „srednje veličine“ na evropskoj skali. Značenje „srednje veličine“ zavisi od skale koju neko posmatra. Ono što se smatra srednjom veličinom na evropskoj skali, može se smatrati velikim na nacionalnom ili malim na globalnom nivou. Na primer, u Francuskoj se urbanim područjem srednje veličine smatra naselje od 20.000 do 200.000 stanovnika (Lacour and Puissant 2008).

U savremenom globalizovanom svetu, srednji gradovi dobijaju sve veći značaj, jer su konkurentniji upravo zbog specifičnosti i prilagodljivosti koje poseduju. Prema dokumentima EU koji se bave ovom problematikom, srednji gradovi bi trebalo da budu „motori razvoja“ regiona, pa samim tim i države kojoj pripadaju. Kapelo (Capello) i Kamanji u prilog gradova srednje veličine navode da postoje razlozi za opravdanu pretpostavku da *gradovi srednje veličine imaju specifični potencijal u konkurenciji sa većim gradovima*. Na prvom mestu, aglomeracija ima nedostatke kao što je gužva u saobraćaju, visoke cene nekretnina, socijalna segregacija, kriminal i zagađenje životne sredine, koji imaju tendenciju progresije sa uvećanjem veličine grada, što navodi na zaključak da se navedene pojave lakše kontrolišu u gradovima srednje veličine. Na drugom mestu, veličina grada kao takva nije dovoljno dobro objašnjenje za konkurentnu poziciju grada, jer u realnom svetu, veličina grada ne određuje uvek i funkciju koju taj grad ima. Na primer, postoje manji gradovi u kojima su utemeljene specifične specijalizovane funkcije koje se normalno mogu naći u velikim gradovima, tako da se čini da prostorna organizacija grada (a ne veličina) fundamentalno utiče na njegovu efikasnost, rast, produktivnost, a ponekad i na specijalizaciju (Capello and Camagni 2000).

Međutim, izgleda da iskustvo pokazuje kako za konkurentni urbani razvoj veličina grada nije odlučujući faktor, već drugi faktori poput *istorijskog iskustva* verovatnije će na efikasniji način odrediti mogućnosti za konkurentnost i održivi razvoj određenog grada u budućnosti. Na primer, *specifična vrsta lokalnih odnosa u formi „ne-tržišnih odnosa“ (untraded dependencies)* pojavice

se ukoliko je urbani ili regionalni razvoj u većoj meri pokrenut odgovarajućim mrežama ili preduzećima koja su dobro ukorenjena u urbano-regionalne strukture (Boddy 1999: 831, prema Storper 1997: 80, prema Giffinger et al. s. a.).

Konkurentnost, kao bitna pretpostavka regionalnog razvoja, takođe je tesno povezana i sa značajem koji gradovi srednje veličine imaju u razvoju sopstvenog regiona (Giffinger 2007, Lacour and Puissant 2008, Capello and Camagni 2000). Takođe, trendovi jasno pokazuju da veći ekonomski rast ne postižu najveći gradovi, već gradovi koji poseduju različite oblike umrežavanja i koji su različitih veličina (Hočevar 2005: 702, Barca 2009). Što je grad veći, to se teže menja, te iz tog razloga srednji gradovi imaju naveći potencijal za promenu. Jednostavnije rečeno, ukoliko se grad lakše menja, on se dakle lakše prilagođava, a samim tim i lakše opstaje u današnjem globalizovanom svetu, jer je, shodno svom kapacitetu za promenu, konkurentniji, a konkurentnost je preduslov opstanka gradova uopšte. Sem promene, konkurentnost podrazumeva da bi gradovi trebalo da stalno napreduju, a „pametnom“ gradu konkurentnost daje impuls za rast. Sa druge strane, teško je postići progres u sredini bez konkurenata, jer je konkurencija ta koja podstiče na to da gradovi razvijaju svoje potencijale i minimiziraju sve svoje slabosti. U tom kontekstu, Srbija je jedna nekompetitivna sredina u kojoj ne postoji impuls za stvaranjem povoljnije klime za razvoj gradova.

Razmišljanja o primeni koncepta „pametnog“ grada na gradove srednje veličine u Srbiji

Srbija i dalje prolazi kroz proces postsocijalističke transformacije i to na nacionalnom, regionalnom i lokalnom nivou. Na putu integracije u globalne mreže, postsocijalistički gradovi se suočavaju sa preprekama koje ih stavljaju u poluperiferijski položaj. Naime, takvi gradovi mogu biti od lokalnog i regionalnog, ali ne i od globalnog značaja, jer im nasleđena podurbanizovanost⁷ (primarnost investicija u industriju i time sporiji rast infrastrukture) umanjuje potrebnu konkurentnost (Petrović 2008, 2009).

⁷ Kao i veliki deo Istočne Evrope, Srbija nije dovoljno urbanizovana. „U Srbiji preovladava urbano-industrijski tip razvojne strukture regiona, koji obuhvata skoro 60% populacije koja živi na 1/4 ukupne teritorije zemlje. (...) Prisutan je jak demografski pritisak na široko okruženje gradova i na kvalitetna ruralna područja. (...) Prethodni policentrični razvoj išao je ka porastu uloge opštinskih centara što je često vodilo dupliranju aktivnosti i smanjenju efikasnosti korišćenja zemljišta. Uočena je tendencija osnivanja novih, nedovoljno razvijenih opština kao rezultat postojećeg sistema finansiranja opština, umesto da se podupire, u skladu sa principima održivog razvoja, osnivanje takvih opština koje bi zavisile u što manjoj meri od državnih subvencija, a više od razvoja samoinicijativnosti i povezanosti“ (SPRRS 2009: 186).

U poslednjih nekoliko godina izmenjena je teritorijalna organizacija Srbije, to jest, mnogi gradovi su dobili status grada, ali se čini da je opravdanost dobijanja takvog statusa, u pojedinim slučajevima, čisto politička odluka (o opravdanosti davanja statusa grada više u Vasiljević 2006). Takođe, nisu još uvek ostvareni svi zakonski preduslovi za ravnomerniji regionalni razvoj (Todorović 2006), kao što ni neke od nadležnosti grada nisu u potpunosti jasno definisane (Milenković 2006, Đorđević 2006, Vasiljević 2012). Naime, u Republici Srbiji danas postoje 24 grada, od kojih se, sem Beograda, tri grada izdvajaju kao gradovi koji se mogu svrstati u veće gradove srednje veličine – Niš, Novi Sad i Kragujevac, ali koji se definitivno u velikoj meri razlikuju od preostalih gradova i opština, koji bi, posmatrano na nivou cele države, zaista spadali u kategoriju srednjih gradova. Pomenuta tri grada, takođe, prednjače u razvoju i u veličini. Međutim, pozicija svih gradova u Srbiji, sem glavnog grada, podložna je promenama. Kako Novi Sad, Niš i Kragujevac teže da dostignu Beograd ili barem cifru od 500.000 stanovnika, tako i ostali gradovi teže da ostvare svoje specifičnosti kako bi bili konkurentni upravo u odnosu na pomenuta tri grada.

Na osnovu teritorijalnog rasporeda gradova u Srbiji, prema mišljenju autora, pojmom srednji grad mogla bi da se obuhvati svaka opština ili grad koji imaju preko 20.000 stanovnika u svom urbanom području. Iz ove tvrdnje proizlaze dva komentara. Prvo, grad srednje veličine je relativan pojam – na nacionalnom nivou uglavnom predstavlja urbano područje do 200.000 stanovnika, na Evropskom do 500.000, a na globalnom gradove od dva do pet miliona stanovnika. Drugo, politika mnogih velikih gradova u svetu danas je da smanji pritisak stanovništva u svojoj urbanoj metropoli ili aglomeraciji, dok se u Srbiji još uvek nedovoljno radi na sprečavanju širenja beogradskog metropolitenskog područja i ravnomernom razvoju drugih gradova. Ovde je nastavljena „urbocentrična politika“ bivše SFRJ (Petovar 2006: 84), koja vodi daljoj centralizaciji od strane države, beogradizaciji i neravnomernom razvoju drugih gradova i regiona. Pritom, često se gubi iz vida da je Beograd bio „veliki“ grad i za bivšu SFRJ, a kamoli za Republiku Srbiju danas. Da je navedeno stanje potrebno menjati, svedoče i Strategija prostornog razvoja Republike Srbije (SPRRS) 2009-2013-2020 i Zakon o regionalnom razvoju iz 2010. godine, koji afirmišu principe na kojima počiva jedna „pametna“ regionalizacija i prostorna organizacija države: supsidijarnost, policentrizam, decentralizacija, ravnomerniji razvoj, razvoj srednjih gradova kao „motora razvoja“.

U Strategiji prostornog razvoja Republike Srbije (SPRRS), gradovi srednje veličine se pominju kao gradovi koji bi trebalo da budu „motori razvoja“ regiona, pa samim tim i čitave države. Isti dokument prepoznaje princip teritorijalne kohezije, sa naglaskom da bi ga trebalo posmatrati kao rezultat

aktiviranja teritorijalnog kapitala i teritorijalnog potencijala⁸, a da njegov cilj u prostornom razvoju Srbije predstavlja „napor ka smanjenju razlika u stepenu razvijenosti i jačanju teritorijalne konkurentnosti Republike kao celine, ali i njenih podcelina“ (SPRRS 2009: 43).

Razvojni problemi Srbije su najbolje sublimirani u obrazloženju Borislava Stojkova, a ovi argumenti i posle skoro decenije imaju sličnu težinu: 1) problem ekstremno neravnomernog regionalnog razvoja, 2) problem veoma slabe teritorijalne kohezije, 3) problem neiskorišćenog, slabo korišćenog ili pogrešno korišćenog teritorijalnog kapitala i 4) problem konkurentnosti u zaostajanjju (Stojkov 2006: 12-13). Ovo su sve pitanja kojima bi trebalo da se pristupa multidisciplinarno, pri čemu i sociologija ima svoj ugao posmatranja.

„U poređenju sa evropskim zemljama Srbija značajno zaostaje na planu društveno-ekonomskog razvoja. U evropskom kontekstu Srbija se može odrediti kao zemlja srednje veličine prema površini teritorije i broju stanovnika. Ipak, kada se kao kriterijum za poređenje odredi veličina ekonomije, tada se naša zemlja svrstava u male zemlje (sa vrednošću GDP-a na nivou od oko 0,3% od vrednosti GDP-a kreiranog u EU 27, Srbija bi zauzimala 23. mesto u poređenju sa zemljama članicama)“ (Molnar 2013: 72).

Kako Vujošević navodi, Srbija se i u pogledu mnogih pokazatelja tzv. „mekog kapitala“, nalazi na jednom od poslednjih mesta u odnosu na druge evropske zemlje, na primer, prema: kupovnoj moći stanovnika, lošim putevima, pismenosti, procentu BDP-a koji se troši na nauku, stopi nataliteta, brzini izdavanja građevinskih dozvola, tranziciji i evropskoj integraciji (Vujošević i dr. 2010: 57-58). Po pitanju ravnomernijeg regionalnog razvoja i smanjenja nejednakosti, Srbiji stoji na raspolaganju više opcija, a takva raznovrsnost stvara dodatne probleme odabira „pravog“ puta, s obzirom na specifičnosti društvenih promena u Srbiji u poslednje skoro tri decenije. Pored decentralizacije, institucionalnih promena, političke pluralizacije i daljeg procesa demokratizacije, „neophodno je obezbediti tzv. 'kritičnu masu' društvenih aktera koji će podržati emancipatorske planske pristupe. Središnju ulogu u tome imaće mreže i druge trajne koalicije“ (Vujošević i dr. 2010: 73). U postojećem centralizovanom sistemu (uprkos delimičnoj i formalnoj decentralizaciji) to se čini kao

⁸ „...Teritorijalni kapital treba shvatiti kao poseban skup objektivnih i subjektivnih faktora koji mogu da privlače investicije, posebno one koje daju najveći prinos na datom području. Teritorijalni potencijal pak treba shvatiti kao nešto što još nije otkriveno, istraženo ili aktivirano a moglo bi da bude značajno u pogledu razvoja određenog područja. I jedno i drugo do sada nije dovoljno iskorišćeno, ili je korišćeno na neodgovarajući način, što upućuje na potrebu veće inovativnosti, ali i odgovornosti kako bi pojedine teritorijalne jedinice, a samim tim i čitava Republika Srbija, dobili novi zamah i kvalitet prostornog razvoja. U tome najznačajniju ulogu dobija *grad* u policentričnom, decentralizovanom sistemu, sa svojim ekonomskim, tehničkim, kulturnim i političkim kapacitetima“ (SPRRS 2009: 183).

imaginarni, utopistički cilj. Bez decentralizacije nema uspešne regionalizacije Srbije, a time ni smanjenja teritorijalnih i društvenih nejednakosti. Decentralizacija je već decenijama bila *par excellence* ustavni problem Srbije „kako iz političkih, tako i iz praktičnih ekonomskih razloga. Srbija ima dugu istoriju ne samo autoritarne centralizovane države, već i države sa konceptom jedinstva vlasti koji ima uzročno-posledičnu vezu sa nepostojanjem razvijene lokalne samouprave“ (Todorić 2006: 26).

Može se zaključiti da u Srbiji još nema „pametnih“ gradova u punom smislu ovog koncepta, ali ima začetaka ili potencijala za razvijanje istih. Srednji gradovi moraju da budu „pametni“ gradovi da bi postigli približan rast i razvoj koji imaju i veliki gradovi, zadržavajući pritom kvalitet života koji je karakterističan za manje gradove, jer se tako stvaraju preduslovi za opstanak i dalji razvoj ovih gradova, a time i za ravnomerniji prostorni razvoj Srbije, odnosno za postizanje neophodnog stepena teritorijalne i društvene kohezije društva u Srbiji. Na tom procesu bi zajedno trebala da rade sva tri sektora – javni, privatni i civilni, rešavajući postojeće probleme države i društva u Srbiji, a na sve tri već pomenute ravni – makro, mezo i mikro, jer tek tada će napredak gradova biti moguć.

Literatura:

- Androniceanu, A. and M. Ivan. 2012. Smart city – a challenge for the development of the cooperation mechanism between european cities. Proceedings of the eighth Administration and Public Management International Conference (<http://www.confcamp.ase.ro/2012/pdf/Section3/30.pdf>).
- ARUP. 2010. *Smart cities: Transforming the 21st century city via the creative use of technology*.
- Barca, Fabrizio. 2009. Persuading equity through place-based development policies: Rationale and the . equity-efficiency issue. Paris: OECD/TDPC Symposium on Regional Policy.
- Capello, Roberta and Roberto Camagni. 2000. Beyond Optimal City Size: An Evaluation of Alternative Urban Growth Pattern. *Urban Studies*, god. 37, br. 9: 1479-1496.
- Council of Europe. 2010. New Strategy and Council of Europe Action Plan for Social Cohesion (http://www.coe.int/t/dg3/socialpolicies/socialcohesiondev/source/2010Strategy_ActionPlan_SocialCohesion.pdf).
- Cvejić, Slobodan. 2011. *Društvena određenost ekonomskih pojava*. Beograd: ISI FF.
- Đorđević, Snežana. 2006. Status, nadležnosti i politička organizacija gradova. U Dušan Damjanović i Dejan Milenković, ur. *U susret novom statusu gradova u Srbiji – realnost i potrebe*. Beograd: PALGO centar.

- ESPON 1.1.1. 2002. 1st Interim Report. Nordregio.
- European Parliament. 2014. Mapping smart cities in the EU. ([http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/etudes/join/2014/507480/IPOL-ITRE_ET\(2014\)507480_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/etudes/join/2014/507480/IPOL-ITRE_ET(2014)507480_EN.pdf)).
- Giffinger, Rudolph. 2007. Smart cities: Ranking of European medium-sized cities. Final report. Vienna University of Technology: Centre of Regional Science (http://www.smart-cities.eu/download/smart_cities_final_report.pdf).
- Giffinger, R. et al. S. a. Foreign Direct Investments, Locational Potentials and Competitiveness in Metropolitan Regions in Europe (http://publik.tuwien.ac.at/files/pub-ar_7057.pdf).
- Giffinger, Rudolph and Gudrun Haindlmaier. 2010. Smart Cities Ranking: An Effective Instrument for the Positioning of Cities. *Architecture, City and Environment*, god. 4, br. 12: 7-25.
- Hočevar, Marjan. 2005. Koncept umrežavanja gradova. *Sociologija sela*, god. 43, br.169 (3): 691-721.
- Ignjatović, Suzana. 2011. *Socijalni kapital: od akademskih rasprava do javne politike*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Lacour, Claude and Sylvette Puissant. 2008. Medium-sized cities and the dynamics of creative services. *GREThA UMR CNRS 5113. Cahiers du GREThA*, br. 8 (<http://cahiersdugretha.u-bordeaux4.fr/2008/2008-08.pdf>).
- Lefevr, Anri. 1980. Teorija prostora. *Treći program Radio Beograda*, br. 45 (II): 557-651.
- Milenković, Dejan. 2006. Položaj i nadležnosti grada u sistemu lokalne samouprave. U Dušan Damjanović i Dejan Milenković, ur. *U susret novom statusu gradova u Srbiji – realnost i potrebe*. Beograd: PALGO centar.
- Molnar, Dejan. 2013. Činjenice o regionalnim razlikama u Srbiji. *Kvartalni monitor*, br. 32. Beograd: Fondacija za razvoj ekonomske nauke (FREN).
- Petovar, Ksenija. 2006. O kriterijumima definicije grada. U Dušan Damjanović i Dejan Milenković, ur. *U susret novom statusu gradova u Srbiji – realnost i potrebe*. Beograd: PALGO centar.
- Petrović, Mina. 2008. Savremeni koncepti razvoja grada: preduzetnički i postmoderni. U Sreten Vujović, ur. *Društvo rizika – promene, nejednakosti i socijalni problemi u današnjoj Srbiji*. Beograd: ISI FF.
- Petrović, Mina. 2009. *Transformacija gradova: ka depolitizaciji urbanog pitanja*. Beograd: ISI FF.
- Petrović, Mina. 2012. Pretpostavke novog modela upravljanja okruženjem u Srbiji. *Sociologija*, god. LIV, br. 1: 87-104.
- Stojkov, Borislav. 2006. Status grada, decentralizacija i policentričnost Srbije. U Dušan Damjanović i Dejan Milenković, ur. *U susret novom statusu gradova u Srbiji – realnost i potrebe*. Beograd: PALGO centar.

- Strategija prostornog razvoja Republike Srbije 2009-2013-2020. 2009. Beograd (<http://www.rapp.gov.rs/media/New%20Folder/STRATEGIJA,PRRS.pdf>).
- Todorić, Vladimir. 2006. Ustavni okvir za decentralizaciju – pretpostavke i mogućnosti. U Dušan Damjanović i Dejan Milenković, ur. *U susret novom statusu gradova u Srbiji – realnost i potrebe*. Beograd: PALGO centar.
- Vasiljević, Dušan 2006. Mogući elementi za utvrđivanje statusa grada kao oblika jedinice lokalne samouprave. U Dušan Damjanović i Dejan Milenković, ur. *U susret novom statusu gradova u Srbiji – realnost i potrebe*. Beograd: PALGO centar.
- Vasiljević, Dušan. 2012. *Lokalni ekonomski razvoj – zašto su jedne opštine dobitnici, a druge gubitnici tranzicije*. Beograd: PALGO centar.
- Vujošević, Miodrag i dr. 2010. *Postsocijalistička tranzicija u Srbiji i teritorijalni kapital Srbije: stanje, neki budući izgledi i predvidljivi scenariji*. Beograd: Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije.
- Woolcock, Michael and Deepa Narayan. 2000. Social Capital: Implications for Development Theory, Research, and Policy. *The World Bank Research Observer*, god. 5, br. 2: 225-249.

Josip Kristović

Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu

e-mail: josipkristovic@gmail.com

Političari kao urbani akteri i ideja preduzetničkog grada u Južnoj i Istočnoj Srbiji

Apstrakt

Transformisanje gradova u savremenom kapitalizmu u pravcu stvaranja tržišno orijentisanih, „preduzetničkih“ gradova (termin Dejvida Harvija), nije zaobišlo ni one u postsocijalizmu. Gradovi predstavljaju centre kapitalističke operacije, a njihove teritorije mesta kapitalističke proizvodnje, stoga se i u upravljanju gradom teži maksimizaciji profita. Ovo transformisanje može se analizirati sa pozicija akterskog pristupa izučavanju društvene prakse, tačnije, iz perspektive delanja urbanih aktera, kako ih je definisao Mišel Basan (Basan 2001). Rad će biti fokusiran na jednu od grupa urbanih aktera, političare i njihovu ulogu u razvoju šest gradova Južne i Istočne Srbije u proteklih desetak godina. Za političare na lokalnom nivou postoji percepcija da su „bliži“ glasačima i „prisniji“ sa njima, da se bave rešavanjem njihovih svakodnevnih problema, daleko od „visoke državne politike“, što opet dovodi do određenih kako pozitivnih, tako i negativnih implikacija. S obzirom da je ključni segment „preduzetničkog“ grada partnerstvo javnog i privatnog sektora (Harvi 2005: 210-211), može se pretpostaviti da političari ostvaruju svojevrstne „interesne saveze“ sa drugim urbanim akterima, zavisno od stepena društvene moći kojom oni raspolažu. U radu će biti ispitani odnosi političara i ostalih urbanih aktera kroz navođenje relevantnih primera procesa (samo)upravljanja, odnosno da li (i ako da, u kojoj meri) postoje elementi „preduzetničkog“ upravljanja gradom, a na osnovu intervjua gradonačelnika i analizom budžeta ovih gradova, koristeći metode analize sadržaja i diskurs analize.

Ključne reči: preduzetnički grad, postsocijalizam, urbani akteri, političari, Južna i Istočna Srbija

Politicians as urban actors and the idea of entrepreneurial city in Southern and Eastern Serbia

Abstract

Transforming cities in contemporary capitalism, in the direction of creating market-oriented, “entrepreneurial” cities (David Harvey’s term) did not bypass those in post-socialism. Cities present centres of capitalist operation and their terri-

tories are the places of capitalist production, therefore governing the city is also focused on profit maximization. This transformation can be analyzed from the positions of actor approach to the studying of social praxis, more precisely from the perspective of urban actors' operating, how it is defined by Michel Bassand (Basan 2001). The paper will be focused on one group of urban actors, politicians, and their role in development of six cities in Southern and Eastern Serbia in past ten years or so. There is a perception for politicians on local level that they are somehow "closer" to electors and "intimate" with them, that they are resolving their everyday problems, far away from "high state politics", which, on the other hand, leads to certain implications, positive as well as negative. Considering that the key segment of "enterpreneural" city is partnership between public and private sector (Harvi 2005: 210-211), one can assume that politicians create certain "interests alliances" with other urban actors, depending on degree of social power which they possess. In this paper the author will examine the relations between politicians and other urban actors through arguing relevant examples of the process of (self)management, that is are there (and if there are, in what measure) some elements of "enterpreneural" governing the city, considering the interviews of majors and budgets of these cities, by using methods of content analysis and discourse analysis.

Key words: enterpreneural city, post-socialism, urban actors, politicians, Southern and Eastern Serbia

Urbana transformacija u postsocijalističkim državama, samim tim i u Srbiji, već više od dvadeset godina predstavlja deo raznovrsnih društvenih promena na širem nivou. S druge strane, urbani razvoj ovih država u prethodnom, socijalističkom tipu društvenog uređenja, predstavljao je važan segment opšteg društvenog razvoja i pobuđivao je pažnju naučnika. Još u vreme postojanja realsocijalizma u Evropi postavljalo se pitanje urbanog razvoja tih zemalja. Naime, predstavnici teorije urbanizacije u Trećem svetu, pristalice ekološkog pristupa, u to vreme su izneli stav o pozitivnom odnosu između industrijalizacije i urbanizacije (sklad koji su postigla razvijena društva Zapada), dok su zemlje koje odstupaju od te linije nazivane hiperurbanizovanim (Pikvens 2005: 347). Ipak, takva koncepcija je osporena, a model karakterističan za društva državnog socijalizma je nazvan hipourbanizacijom, jer se smatralo da je stepen urbanizacije u tim društvima niži nego u zapadnim, na istom stepnju ekonomskog razvoja (Isto: 347-348). S druge strane, razvijen je pojam podurbanizovanosti da bi se opisale „osobnosti socijalističkih zemalja, koje je, takođe, obeležavalo odsustvo koordinacije urbanog infrastrukturnog razvoja s industrijskim rastom“ (Szelenyi 1996: 286-287, u Vujović i Petrović 2005: 50). U socijalističkim gradovima veći deo prostora bio je javan. U nekim državama, poput SSSR-a i SFRJ, kompletno urbano zemljište bilo je u rukama države, a gradovi nisu bili tržišno orijentisani (nisu vršili ulogu tržišta), te je društve-

noj interakciji građana nedostajala komercijalna komponenta (Stanilov 2007a: 270-271). Tokom šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog veka, mnoga sela na periferijama i obodima velikih socijalističkih gradova anektirana su u urbanu teritoriju kako bi se povećao udeo gradskog stanovništva i da bi se obezbedilo zemljište za dalji urbani razvoj. Ovakva „nasilna“ urbanizacija razlikovala se od one na Zapadu, koja je rezultat dugotrajnog procesa organskog rasta, dok je razvoj naselja u socijalizmu bio determinisan odlukama državnih autoriteta (Stanilov 2007b: 30). Dakle, može se reći da je socijalistički grad bio pre svega industrijski grad, s obzirom da je industrija u socijalizmu predstavljala centralnu tačku razvoja i davala podsticaj ideološkoj borbi socijalizma, to jest omogućavala vlastima u socijalističkim državama da razvojem industrije na određeni način „pariraju“ kapitalističkoj proizvodnji. Industrija je bila važna jer su rezultati njene proizvodnje služili, u ideološkom smislu, „reklamiranju“ superiornosti socijalizma u odnosu na kapitalizam. Po mišljenju nekih autora, postsocijalistička transformacija je proces koji ima tri dimenzije: institucionalnu, društvenu i urbanu, dok se postsocijalistički gradovi još uvek nalaze u tranziciji (Sykora and Bouzarovski 2011).

Ovaj rad je, u teorijskom smislu, baziran na shvatanju urbanih aktera koje je ponudio Mišel Basan. Urbani akteri predstavljaju individue ili grupe koje karakterišu neke zajedničke osobine, odnosno oni zauzimaju određene položaje u društvu, brane interese i vrednosti, održavaju odnose sa drugima, nude projekte društva i svakodnevnog života i sl. Basan je urbane aktere svrstao u (najmanje) četiri grupe: 1. **političari** (izabrani i oni koji od njih direktno zavise, visoki funkcioneri), 2. **ekonomski subjekti** (industrijska preduzeća i servisi, vlasnici građevinskog zemljišta, privredne organizacije), 3. **stručnjaci za prostor** (arhitekta, urbanisti, inženjeri) i 4. **građani** (stanovnici-korisnici grada, diferencirani prema društvenoj poziciji, životnom stilu, starosti, kulturi, itd) (Basan 2001, Bassand et al. 2001, u Vujović i Petrović 2006: 157). Urbani akteri su hijerarhijski ustrojeni (od političara na vrhu, preko ekonomskih subjekata, do stručnjaka i, konačno, samih građana na dnu piramide). Može se uočiti izvesna problematičnost ove tipologije i svojevrsan nesklad između četvrte i ostalih grupa urbanih aktera. Građani su takođe i političari, privrednici, stručnjaci, upravo kao što su i političari, privrednici, stručnjaci (posmatrani kao konkretni urbani akteri) zapravo građani, to jest stanovnici grada u kojem deluju i na čiji razvoj utiču.

Osim definicije urbanih aktera, a u svrhu smisla ovog rada, trebalo bi odrediti i definiciju pojma „preduzetnički grad“. Ovaj pojam je prezentovao Dejvid Harvi u nameri da opiše tendencije promena u upravljanju gradovima, prvenstveno u razvijenim kapitalističkim državama. Harvi, naime, naglašava da je konferencija osam velikih gradova i sedam razvijenih kapitalističkih zemalja u Orleanu 1985. godine zapravo momenat kada se pojavljuje ideja preduzet-

ničkog grada. Tada se pokazalo kako „gradske vlade moraju biti mnogo inovativnije i preduzimljivije“ (Harvi, u Vujović i Petrović 2005: 208). Pomenuta promena ogledala se u tome da je „menadžerski“ pristup, karakterističan za šezdesete godine XX veka, postepeno zamenjen „preduzetničkim“ pristupom u sedamdesetim i osamdesetim (Isto: 209). Stanovište o preduzetničkom gradu nadovezuje se na opštu marksističku misao o urbanoj politici, koju Harvi, svakako, deli. Naime, po mišljenju marksista, „urbana politika se ne treba posmatrati kao autonomna sfera, već u smislu svoje funkcionalnosti za akumulaciju kapitala“ (Pikvance 1995: 267). Inovativnost je ono na šta je stavljen naglasak. Gradske vlasti moraju biti što inovativnije, „domišljatije“, i moraju odabrati određene lokalne specifičnosti koje bi bile iskorišćene kako bi se privukli (u poluperifernim i perifernim zemljama uglavnom inostrani) investitori. Od ovih investitora se očekuje da ulože svoj kapital u privredni razvoj grada, što bi, idealnotipski zamišljeno, dovelo do povećanja zaposlenosti i, shodno tome, predstavljalo bi zadovoljavanje interesa građana, odnosno poklapanje javnog i privatnih interesa. S tim u vezi, treba istaći misao o partnerstvu javnog i privatnog sektora u preduzetničkom gradu. Ovo partnerstvo „predstavlja opšti termin kojim se označava čitav spektar dugoročnih ugovornih aranžmana između privatnog sektora i javnih institucija sklopljenih sa ciljem da se iskoriste resursi privatnog sektora kako bi se obezbedili izgradnja objekata i pružanje usluga koji se smatraju odgovornošću javnog sektora“ (Vasiljević 2012: 55). Javno-privatno partnerstvo se nalazi u centru „novog preduzetništva“: „de-ovanje tog partnerstva jeste preduzetničko upravo zato što je proračunato u osmišljavanju i izvršenju, pa ga prate sve poteškoće i opasnosti koje prijanjaju uz špekulativno“ (Harvi, u Vujović i Petrović 2005: 210-211). Preduzetnički tip upravljanja gradom usmeren je prvenstveno na političku ekonomiju mesta, a ne teritorije, dok je njegov „neposredni (mada ni u kom slučaju jedini) politički i ekonomski cilj – investiranje i privredni razvoj koji špekuliše izgradnjom mesta, umesto da poboljša životne uslove na određenoj teritoriji“ (Isto: 211).

Pod pojmom preduzetnički grad misli se na transformaciju tradicionalnih naselja gradskog tipa u moderne gradove delatnike ili gradove-društvene kondenzatore, to jest preduzetnički grad podrazumeva proaktivnu promociju lokalnog ekonomskog razvoja od strane lokalne vlasti u sadejstvu sa drugim akterima privatnog sektora (Vujović 2012: 112). U današnje vreme govori se i o neoliberalnom gradu, tržišno pokrenutom urbanitetu, koji se definiše kao mesto kapitalističke operacije u svrhu profitabilnosti (Bayat 2012). Ovaj rad predstavlja pokušaj da se višestrukom kvalitativnom studijom slučaja dobije odgovor na pitanje koliko je ideja preduzetničkog grada prisutna u gradovima koji se izučavaju, tačnije da li političari koji ove gradove vode (u prvom redu gradonačelnici) prihvataju i koriste tu ideju u svojoj praksi. Da li su politički akteri u ovim gradovima (najpre gradonačelnici i njihovi timovi) menadžer-

ri ili preduzetnici? U slučaju Hrvatske, odnosno konkretno Zagreba, recimo, zaključeno je da gradonačelnik kombinuje funkcije političara, preduzetnika i urbanog upravljača (Cavrić and Nedović-Budić 2007: 396). Ako se govori o preduzetničkom upravljanju gradom, svakako je najvažnije ispitati odnose političkih i ekonomskih aktera, a posredno i političara i drugih grupa urbanih aktera (stručnjaka i građana). Svakako da će u ovom radu biti navedeni samo glavni primeri, potrebno je izvršiti mnogo dublje i iscrpnije analize za svaki grad ponaosob.

Zakonom o teritorijalnoj organizaciji, usvojenom pred kraj 2007. godine, Srbija je podeljena na 24 grada (Beograd ima poseban status) i 150 opština. Trebalo bi ispitati parametre i uslove po kojima je neko naseljeno mesto dobilo status grada, a neko drugo ostalo na nivou opštine. Pored toga, postoji podela na upravne okruge (ranije samo „okruzi“), koji nisu deo lokalne samouprave niti deo teritorijalne organizacije, već predstavljaju mesta izvršenja državne vlasti izvan centra vladanja, i podela na statističke regione, kojih ima pet: Beograd, Vojvodina, Šumadija i Zapadna Srbija, Južna i Istočna Srbija i Kosovo i Metohija. Južna i Istočna Srbija je statistički region sastavljen od devet upravnih okruga i u njemu se nalazi šest gradova koji se ovde analiziraju: Niš, Leskovac, Vranje, Zaječar, Požarevac i Smederevo. Ovaj statistički region se percipira kao najnerazvijeniji deo Srbije, što potvrđuju i podaci RSZ-a (najmanje učešće ove regije u ukupnom BDP-u Srbije, najmanje zarade po zaposlenom – čak su velike razlike i između ovih gradova), pa je jako važno proučavati praksu političkih aktera u ovim gradovima, tačnije težnju da se ovi gradovi ekonomski razvijaju. Istraživanje je rađeno kao analiza zvaničnih internet prezentacija ovih gradova, odluka o gradskim budžetima i drugih gradskih projekata, kao i diskurs analiza intervjuja gradonačelnika ovih gradova u medijima. Radi se o sekundarnim izvorima podataka, dakle ne o onima koji su rezultat neposrednog rada istraživača, već je reč o novinskim i televizijskim intervjuima. Trebalo bi uraditi diskurs analizu i ostalih političkih aktera (predsednika skupština, zamenika gradonačelnika, članova gradskih veća, itd), ali format ovog rada ne dozvoljava toliku obimnost.

Na samom početku ove kratke analize trebalo bi napomenuti da na zvaničnom sajtu Grada Niša nema odluke o budžetu za 2013. godinu, već samo izveštaj o izvršenju u periodu januar-jun, kao i izmene i dopune istog. U 2011. i 2012. planirani budžetski deficit Grada Niša iznosio je 742, odnosno 515 miliona dinara. Marta 2013. godine pojavila se informacija da je gradski budžet u blokadi, dok je gradonačelnik tvrdio da je u blokadi samo račun za prinudnu naplatu. Na sajtu Narodne banke Srbije uočava se da je račun Niša u periodu

od marta prošle do marta ove godine bio nelikvidan čak 286 dana (*Južne Vesti*, 5. 3. 2013). Pored toga, planirano je da se iz gradskog budžeta u protekle dve godine izdvoji oko milijardu i po dinara za program uređivanja građevinskog zemljišta i izgradnje, što je godišnje bilo za oko 150-200 miliona dinara više nego što grad prihoduje od naknade za korišćenje gradskog građevinskog zemljišta. Čelnici grada su u ove dve godine planirali da se grad zaduži za više od milijardu dinara, a na otplate glavnica i kamata finansijskim institucijama i poslovnim bankama da se potroši oko 300 miliona. Osim toga, 2011. su transferski prihodi bili 150 miliona veći od transferskih rashoda, dok su sledeće godine bili za preko 250 miliona manji. Ovi podaci, dakle, ukazuju na očiglednu nelikvidnost, finansijske oscilacije i loše budžetsko planiranje, a sve u težnji da se ostvari određeni profit.

Što se tiče ostalih gradova, brojevi jesu mnogo manji nego u Nišu, ali je struktura trošenja budžetskih sredstava ne manje interesantna. Odluke o budžetima Vranja u poslednje tri godine pokazuju veliki budžetski deficit (150, 353 i 77 miliona), ali i veliko zaduživanje kod domaćih kreditora (ukupno 730 miliona), dok je u ovom periodu za otplatu glavnice duga i kamata planirano da se izdvoji oko 300 miliona dinara. Za 2013. godinu je planirani suficit u budžetu Zaječara iznosio 63, a u budžetu Leskovca 23 miliona dinara, s tim što je Leskovac računao i na 135 miliona neraspoređenih sredstava iz proteklih godina. Što je, recimo, višestruko više nego u slučaju Vranja. Zaječar je planirao da izdvoji 115 miliona dinara za otplatu duga i kamata, a Leskovac 210 miliona. Oba grada nisu planirala zaduživanje u ovim budžetima. Transferski prihodi su bili veći u oba slučaja, u Zaječaru 280 miliona, a u Leskovcu čak i preko milijardu dinara. Vlasti Smedereva su za proteklu godinu planirale da izdvoje preko 120 miliona dinara za otplatu duga i kamata, kao i da se zaduže dodatnih 185 miliona dinara, dok su transferski rashodi bili za preko 100 miliona dinara veći nego transferski prihodi. Na sajtu Grada Požarevca nema nijedne odluke o budžetu, već uputstvo za pripremu budžeta za 2013. i narednu godinu. Dakle, za 2013. i naredne dve godine projektovano je da Požarevac troši između 800 i 850 miliona dinara na kapitalne rashode, od toga 80 miliona godišnje na otplatu glavnice duga, a po 16 miliona na otplatu domaćih kamata. Naročito zanimljive stavke u nekim gradskim budžetima su „ostali rashodi“ i „višenamenski razvojni projekti“. Tako je za „višenamenske razvojne projekte“ planirano da se izdvoji u Leskovcu 100 miliona, a u Vranju, u periodu od tri godine, 165, 400 i 148 miliona. Što se tiče „ostalih rashoda“, oni su u Vranju bili oko 100 miliona, u Leskovcu oko 140, a u Zaječaru čitavih 310 miliona dinara, dok je u Nišu za ovu stavku planirano 212, odnosno 309 miliona dinara. U budžetu Niša za 2011. godinu navedeni su i „ekonomski poslovi neklasifikovani na drugom mestu“ u iznosu od 354 miliona dinara. Primetno je, dakle, da se budžeti ovih gradova razlikuju, što je i logično s obzirom na razlike u

prostornoj veličini i populaciji, međutim, mogu se zapaziti i neke pravilnosti i sličnosti. Jedna od tih pravilnosti koja važi za sve gradove je da se oni trude da privuku pre svega inostrane investitore, ali se u tom procesu zadužuju isključivo kod domaćih poverilaca. To može da ukazuje na svojevrсну nesigurnost gradskih vlasti da se potpuno upuste u, mora se reći, hazardersko poslovanje sa inostranim poveriocima, jer je dosadašnja praksa pokazala da su domaći poverioci (banke) možda ne pod kontrolom, ali svakako pod uticajem političkih struktura na državnom nivou, što opet uliva određenu sigurnost kod političara na lokalnu da će političkom linijom i eventualnom upotrebom pritiska, koristeći monopol sile, rešiti eventualne probleme nastale oko naplate potraživanja, što, svakako, u slučaju inostranih poverilaca ne bi bilo moguće, bar ne na takav način.

Gradonačelnici ispitivanih gradova u intervjuima koji su se analizirali posvećivali su veliku pažnju pitanjima lokalnog ekonomskog razvoja, odnosno saradnji gradskih vlasti sa ekonomskim subjektima. Bivši gradonačelnik Leskovca, u TV intervjuu 2011. godine (TV Klisura, emisija „Razgovor u 5“), inače uhapšen, pa zatim pušten iz pritvora, istakao je da od Leskovca želi da napravi „zelenu Kaliforniju“; potencirao je industrijsko nasleđe grada („srpski Mančester“), ali je rekao i da u poslednjih 30 godina nije izgrađen nijedan ozbiljan privredni objekat i izrazio bojazan u vezi sa radnicima koji žele da rade kada dođu „ozbiljni investitori“, jer su ljudi uljuljkani u komunizmu i samoupravljanju. Po njegovim rečima, konkurencija je dobrodošla, a naveo je i „Tantalove muke“ sa privatizacijom vojnih objekata. Ovo se očituje kao svojevrсна bojazan da radnici neće odgovoriti na očekivanja i zahteve investitora, to jest da je prethodno potrebno promeniti svest tih ljudi (politički pamflet koji je ovih dana veoma aktuelan). Gradonačelnik Vranja (RTV Vranje, 9. 7. 2012) takođe se fokusirao na privrednu situaciju, rekavši da je najbitniji deo njegovog političkog programa ekonomski i da su uspostavljeni kontakti sa uglednim privrednicima iz zemlje i okruženja, uz oslanjanje na domaće potencijale i resurse. Rekao je da će „društvena nadgradnja dati rezultate kad se podigne privreda“. Ovo uprošćeno, takoreći vulgarno-marksističko shvatanje ekonomske baze i društvene nadgradnje bilo je snažno prisutno kod ovdašnjih političkih subjekata u vreme socijalizma, pa se ova izjava može shvatiti kao svojevrсни relikv prošlosti prilagođen novom vremenu i novim društvenim kretanjima i tendencijama. Gradonačelnica Smedereva, u dva novinska intervjua (*Naše novine*, 14. 8. 2013, *Blic*, 25. 11. 2013), istakla je da železara neće stati sa proizvodnjom, da su zainteresovana dva investitora koja pregovaraju sa ministarstvom i najavila dolazak finških i austrijskih investicija koje će doneti preko 2000 novih radnih mesta.

Bivši gradonačelnik Požarevca je 2009. godine (*Danas*, 3. 9. 2009) izjavio da će se grad razvijati u dva pravca, od kojih je jedan turizam, a Ljubičevske

konjičke igre proglasio „trećim brendom Srbije“, uz festivale *EXIT* i *Guča*. Istakao je da grad može da pruži logističku podršku budućim investitorima da dođu do građevinskog zemljišta koje je u vlasništvu grada ili države. Medijski najpoznatiji od svih gradonačelnika šest gradova, doskorašnji gradonačelnik Zaječara, Boško Ničić, još 2008. godine (*Večernje novosti*, 7. 12. 2008) optužen je da je prekomerno zadužio budžet, ali je odgovorio da grad jeste zadužen, ali da dugove treba da vrati u periodu od 15 godina, te da su priče o dužničkom ropstvu „nebulozne“. Pet godina kasnije, pred kraj mandata (TV Istok, emisija „Objektiv“, 26. 3. 2013) rekao je da investitori koji dolaze u Zaječar nemaju sigurnost koju donosi stabilna gradska vlast. Ovo zvuči kao samokritika, ali je prevashodno zauzimanje pozicije političkog subjekta koji prelazi u opoziciju, te se na svaki mogući način trudi da dezavuiše narednu vlast. Konačno, trenutni gradonačelnik Niša, Zoran Perišić, u dva novinska intervjua (*Blic*, 1. 9. 2013, *Dnevni akter*, 29. 11. 2013) izjavio je da je nasledio budžet u jako teškom stanju, da je njegov tim doveo investitore iz EU, Rusije, Hongkonga i poručio da se manje bavimo politikom a više životom i ekonomijom. Takođe je izrazio očekivanje da će Beneton ispuniti obaveze i zaposliti 2000 radnika, kao što je predviđeno, i najavio da će sledeće godine građani plaćati 20-25% veći porez na imovinu. Rekao je još i da je pokušao da promeni politiku transfera prema Nišu, ali da je to bila „nemoguća misija“.

Konkretni potezi lokalnih vlasti potvrđuju prihvatanje preduzetničkog diskursa od strane gradonačelnika, pre svega, o nužnosti partnerstva javnog i privatnog sektora i o potrebi za stvaranjem „povoljne poslovne klime“. U svih šest gradova osnovane su kancelarije za lokalni ekonomski razvoj (u Smederevu se to zove „odeljenje“ za lokalni ekonomski razvoj). Ove kancelarije su osnovane zajedničkom akcijom i saradnjom lokalnih vlasti i USAID programa. U Nišu je to ostvareno uz tehničku i finansijsku pomoć Ministarstva spoljnih poslova Danske. Kancelarija za lokalni ekonomski razvoj je vrsta neposrednog mosta između poslovnog okruženja i gradske uprave i glavni je instrument za privlačenje investicija, navodi se na internet stranici ove organizacije u Nišu. Potencijalni investitori se, između ostalog, privlače publikacijama specijalno napravljenim u te svrhe (kao što su *Vodič za investitore, Zašto ulagati u naš grad* i druge), gde se navode razvojne prednosti i strateški pravci razvoja grada, a lokalna samouprava naziva strateškim partnerom koji daje podršku domaćim i stranim investitorima. Kao razvojne prednosti uglavnom se navode turistički, kulturni, ali pre svega ekonomski potencijal ovih gradova. Izuzev određenih razlika koje se tiču turističke i uopšte kulturne ponude (specifičnosti svakog grada ponaosob), očituje se uniformnost u strateški zacrtanim pravcima razvoja, ponudi poslovnog prostora i raspoložive radne snage koji se, zajedno sa lokalnom vlašću, stavljaju u službu privlačenja investitora, ostvarivanja ekonomskog razvoja i profita-

bilnosti, ostvarivanju, uopšteno govoreći, krucijalnih elemenata ideje preduzetničkog grada.

Ukratko ću izložiti najvažnije investicione projekte u ovih šest gradova. Vlasti Grada Niša se, na primer, do sada nisu odlučile za ideju da se obnovi proizvodnja u Elektronskoj industriji, ali se obnovila proizvodnja u fabrici tekstila, bivšem „Nitex“-u, gde sada posluju kooperanti italijanskog Benetona. Još pre desetak godina kompanija Philip Morris postala je vlasnik niške fabrike duvana, a otvorena je i fabrika južnokorejske kompanije YURA u novostvorenoj industrijskoj zoni na ruralnom prostoru, a koja je deo takozvane „slobodne zone Jug“. Naime, gradonačelnik Niša i predsednik opštine Prokuplje potpisali su odluku o stvaranju „slobodne zone Jug“, koja predstavlja posebno ograđenu i označenu teritoriju na kojoj se obavljaju privredne i druge delatnosti pod garantovanim pogodnostima i olakšicama. Ovu „slobodnu zonu“, pored dve industrijske zone (od kojih je jedna pomenuta prostrana teritorija između Niša i Prokuplja), čine i tehnološki park sa inkubator centrom, rekreativni centar u Niškoj Banji, ali i strogi centar grada, kao i fabrički kompleks kompanije Beneton (tačnije njenih kooperanata).

Kompanija YURA je otvorila fabriku i u Leskovcu, zaposlivši, prema zvaničnim podacima, 1500 ljudi. U Leskovcu takođe posluje nemačka kompanija Falke, koja je investirala oko 12 miliona eura i u kojoj se zaposlilo oko 150 ljudi. U planu je otvaranje proizvodnog pogona turske kompanije Džinsi, za čiju izgradnju je lokalna vlast planirala da izdvoji ubedljivo najviše sredstava iz budžeta (kada je reč o pojedinačnim stavkama): preko 350 miliona dinara ove i čak 900 miliona dinara sledeće godine. Kancelarija za lokalni ekonomski razvoj Zaječara potencijalnim investitorima nudi pojedine lokacije propalih fabrika, gerontološkog centra i hotela, ali i lokaciju za braunfeld investicije u samom centru grada. Što se tiče Vranja, za sada nije ostvaren nijedan značajniji investicioni projekat, a najbitnije privredno pitanje u ovom gradu je pitanje budućnosti fabrike Simpo. Sličan je slučaj i sa Smederevom, gradom čiji, može se reći, opstanak maltene u potpunosti zavisi od sudbine železare, koju je, kao što je poznato, privatizovala korporacija US Steel koja je, međutim, nakon desetak godina prekinula proizvodnju. Vlasti Smedereva prepoznaju četiri industrijske zone, od toga dve na površini železare, dok je na zvaničnom sajtu, pored toga, navedeno nekoliko privatizacija koje su, tvrdi se, donele gradu oko 878 miliona dinara, od čega samo privatizacija trgovinskog preduzeća Dunav 790 miliona. Osim toga, pomenuta je famozna „finska investicija“ u ovom gradu. Skupština grada je nedavno donela odluku o kreditnom zaduženju od preko milijardu dinara za izgradnju hale u kojoj će raditi finska kompanija (<http://www.ekapija.com>, 20. 11. 2013).

Ono što je zajedničko svim gradovima je to da njihove vlasti donose posebne odluke koje maksimalno favorizuju ekonomske subjekte, dajući im

razne povoljnosti i olakšice. Tako, na primer, vlasti u Vranju donose odluku da investitori koji zaposle 20 i više radnika ne plaćaju komunalnu taksu tri godine, a oni koji vrše direktne investicije od posebnog značaja oslobađaju se plaćanja naknade za uređivanje građevinskog zemljišta. U Zaječaru se investitori koji zaposle preko 50 ljudi podstiču oslobađanjem od plaćanja naknade za korišćenje gradskog građevinskog zemljišta: oni koji zaposle 50-100 ljudi na godinu dana, a investitori koji zaposle preko 500 ljudi čak pet godina. Gradovi su se odlučili i za pomoć malim i srednjim preduzećima na lokalnu kroz takozvane biznis inkubator centre, čiji je cilj pružanje monitoring programa, ekspertskih usluga i sve ostale pomoći preduzećima u prve dve do tri godine njihovog postojanja. Najprostije rečeno, biznis inkubatori su organizacije koje svojim korisnicima obezbeđuju poslovni prostor i neke dodatne usluge (zajednički poslovni sekretarijat, kancelarijska oprema, knjigovodstvo, preduzetnički i finansijski saveti, itd) pod uslovima povoljnijim od tržišnih (Vasiljević 2012: 61).

Odnosi političara i stručnjaka za prostor (arhitektama, urbanistima, prostornim planerima), manifestuju se kroz izmene prostornih i urbanističkih planova i kreiranje „poslovnih i industrijskih zona“, davanje prostora i dozvola investitorima-ekonomskim subjektima, itd. S jedne strane, reč je o određenoj vrsti (najčešće neformalnih, privatnih) pritisaka političara i investitora na stručnjake, ali je, s druge strane, reč i o prihvatanju preusmeravanja koncepta razvoja grada ka preduzetničkom od strane samih stručnjaka. Izuzev izveštaja o trošenju budžetskih sredstava od strane gradskih direkcija za izgradnju i zavoda za urbanizam, što se takođe može problematizovati, nema drugih relevantnih izvora podataka koji bi mogli da daju odgovor na pitanje u kakvim su odnosima političari i stručnjaci kao dve grupe urbanih aktera. Gradonačelnici u svojim intervjuima retko pominju svoj odnos sa ovom grupom urbanih aktera, a kada to čine, gotovo po pravilu se naglašava profesionalan i korektan odnos sa njima.

Kada je reč o odnosu političara sa četvrtom grupom urbanih aktera, samih građana kao multifunkcionalnih korisnika gradskih resursa, treba istaći da se u duhu lokalnog ekonomskog razvoja građani posmatraju pre svega kao radna snaga, odnosno percipira se da će se privatizacijom postojećih proizvodnih pogona i otvaranjem novih od strane (uglavnom) inostranih investitora otvoriti i nova radna mesta i smanjiti visoka nezaposlenost u ovim gradovima, te će se, idealnotipski, poklopiti partikularni/privatni sa opštim/javnim interesom. Visoka nezaposlenost u ovim gradovima pogoduje političkim akterima da praktikuju diskurs lokalnog ekonomskog razvoja i naročito naglašavaju termine kao što su privredni oporavak, razvoj privrede i poljoprivrede, povoljna poslovna klima/ambijent, privlačenje investitora i slično. Ostale potrebe građana (na primer kulturne, rekreacione, sportske) nisu u prvom planu lokalnih

vlasti, mada se najviše sredstava iz budžeta, a koja se mogu podvesti pod ovu kategoriju, troši na sport. Ulaganje u sport i kulturu se na ovim prostorima ne percipira kao profitabilno, što implicira da takvo ulaganje nije u skladu sa preduzetničkim konceptom upravljanja gradom. Ipak, ulaganje u sport jeste posebna vrsta tradicionalističkog i populističkog koncepta upravljanja, koji je neophodan kako bi se umanjili negativni efekti preduzetničkog koncepta, odnosno kako bi gradske vlasti sebe predstavile kao nekoga ko, uprkos apsolutnoj usmerenosti ka ekonomskim aktivnostima i stvaranju budžetskog profita, vodi računa o potrebama svojih građana koje ne spadaju u navedene ekonomske aktivnosti. Tako je Grad Zaječar u ovoj godini namenio čitavih 125 miliona dinara svom sportskom savezu, ne precizirajući kojim sportskim organizacijama će koliko sredstava ići. Niš je za sport 2011. godine izdvojio 630, a 2012. 400 miliona dinara, a za kulturu 466, odnosno 516 miliona dinara.

U odnose političara i građana spadaju i organizovanja „besplatnih“ dočeka Nove i Pravoslavne nove godine na gradskim trgovima, koji, naravno, ni u kom slučaju nisu besplatni, već se finansiraju iz gradskih budžeta, a visina izdvojenih sredstava i struktura njihovog trošenja neretko izazivaju oštre polemike. Ovaj vid odnosa političara i građana, dakle kroz organizovanje ovih dočeka, ima populistički karakter, jer ima za cilj da zabavi građane i da ih markar na trenutak odvoji od svakodnevnih briga. Tome, recimo, služi i deljenje toplih napitaka na takvim dočecima (čaja, grejane rakije), kao i organizovanje vatrometa. Populistički karakter ovakvih manifestacija uočljiv je u činjenici da u ponoć, po pravilu, na gradskim trgovima sviraju trubački orkestri. Ono što takođe izaziva pažnju građana je i, po mnogima, nenamensko trošenje sredstava grada na ovakve manifestacije radi dovođenja poznatih estradnih zvezda za veoma velike sume novca (poznato je da je estradnim radnicima naročito bitno da su angažovani na ovakvim dočecima, jer im to obezbeđuje velike zarade, koje se kreću i do nekoliko desetina hiljada eura). Organizovanje ovih dočeka po pravilu se poverava turističkim organizacijama i kulturnim centrima u ovim gradovima, te se i gradonačelnici „brane“ time da oni ne odlučuju ko će i za koliko novca svirati za doček, već to čine turističke i kulturne organizacije ovih gradova. Na ovim primerima moguće je primetiti određenu vrstu laviranja između preduzetničke strategije upravljanja i populističke tradicije koja je snažno prisutna u ovom društvu. Pitanje koje se nameće je čije preference i interesi, kojih pojedinaca i grupa aktera, preovlađuju u donošenju odluka ko će i za koliko novca zabavljati građane.

Različite su količine sredstava koje ovih šest gradova izdvajaju za ove manifestacije. Najviše se, logično, troši u najvećem od njih, Nišu, mada ni Zaječar ne zaostaje za njim, jer se u ovom gradu redovno na ovakvim manifestacijama pojavljuju estradne zvezde „prvog reda“; tako je, recimo, za doček Nove 2010. godine u Nišu potrošeno oko 30, a u Zaječaru oko 40 hiljada eura. Gradona-

čelnik Zaječara je objasnio da doček ne organizuje Grad, već to čini Centar za kulturu, koji ima svoje sponzore (*Press online*, 27. 12. 2009). S druge strane, poslednjih nekoliko godina na dočecima u Vranju sviraju isključivo lokalni izvođači, a objašnjenje je da tako uslovljava budžet. Grad Vranje je za oba dočeka 2011. godine izdvojio, u odnosu na Niš i Zaječar, skromnih, pola miliona dinara (*Glas javnosti*, 31. 12. 2010). U Leskovcu na dočeku Nove godine obično sviraju lokalni izvođači, ali se zato poznate estradne zvezde pojavljuju na dočecima Pravoslavne nove godine. U niškoj skupštini se, takođe, podela rasprava o tome da ni mesec dana nakon proslave Pravoslavne nove godine nije bilo poznato koliko se sredstava izdvojilo za dovođenje jednog poznatog beogradskog muzičara i njegovog benda (*Južne vesti*, 27. 2. 2013). Još jednom se potvrdilo da je problem transparentnosti trošenja budžetskih sredstava jedan od glavnih problema koji se dovode u vezu sa savremenim upravljanjem gradom na prostoru cele Srbije, pa tako i u slučaju ovih gradova.

Posebno je važno ispitati odnose političara sa crkvom kao urbanim akterom. I u Hrvatskoj se crkva pokazala kao veoma moćan urbani akter (Cavrić and Nedović-Budić 2007), a to je slučaj i sa Srbijom. U oba slučaja reč je o dominantnim crkvenim organizacijama, u Hrvatskoj o Rimokatoličkoj crkvi, a u Srbiji o Srpskoj pravoslavnoj crkvi. Ovi odnosi se manifestuju kroz izgradnju novih i renoviranje starih verskih objekata, finansiranje manifestacija sa verskim karakterom (na primer gradska slava), itd. Najuočljiviji partnerski odnos političari i predstavnici SPC imaju u Nišu, koji je, kao što je poznato, predstavljen od strane zvaničnih vlasti kao centar proslave 1700 godina od donošenja Milanskog edikta. Saradnja političara i SPC u Nišu se ovim ne završava, jer su gradske vlasti veoma agilne kada je reč o tome da se crkva prepozna kao snažan urbani akter. Prizrenska bogoslovija je nakon 1999. premeštena u Niš, nakon požara je obnovljena Saborna crkva, čak je ispred Doma zdravlja postavljen takozvani kapeldom, odnosno minikapela, koju bi, pretpostavljam, pacijenti-vernici trebalo da posete pre i posle posete lekaru u Domu zdravlja. Dakle, koliko je važan lekar u Domu zdravlja, toliko je, sudeći po ovom činu, važna i molitva. Što se tiče odnosa političara i crkve u drugim gradovima koji se ovde ispituju, u budžetu Grada Zaječara za tekuću godinu planiralo se izdvajanje 16 miliona dinara za donacije verskim zajednicama (nije navedeno kojima), dok Smederevo za tu namenu prošle godine izdvaja 2,3 miliona dinara.

Ono što se primećuje u odnosu političara sa trećom i četvrtom grupom urbanih aktera (stručnjacima i građanima), jeste da se ideja preduzetničkog grada pojavljuje kao opšti kontekst lokalnog ekonomskog razvoja, kontekst koji je gotovo neupitan, dok se kritikovanje istog doživljava gotovo kao „jeres“. S druge strane, primetan je populistički odnos političara prema građanima koje zastupaju (odnosno kojima upravljaju), što se naročito očituje u procesu

organizovanja dočeka Nove godine na gradskim trgovima. U konceptualnom smislu, ideja preduzetničkog grada i populistička praksa organizovanja ovih manifestacija mogu se povezati kroz ideju „festivalizacije“ grada, odnosno „uzbudljivog grada“. Pod pretpostavkom da je glavni pokretač upravljanja gradom profit, to jest profitni interes, gradovi se odlučuju za festivalske i druge kulturne aktivnosti kako bi time doprineli pozitivnoj slici tog grada, njegovom brendiranju i pozicioniranju na svetskoj mapi gradova. To podrazumeva menjanje urbanog (javnog) prostora u festivalski prostor (Johansson and Kociatkiewicz 2011). Pored festivalizacije, reč je i o „uzbudljivim gradovima“, specifičnom konceptu i jednoj od dimenzija preduzetničke strategije upravljanja gradom, naime, bogatstvo manifestacija u velikoj je meri povezano sa procesom stvaranja kulturnog identiteta mesta (Ričards i Palmer 2013: 38), a ove manifestacije su postale sredstvo za unapređivanje imidža grada (Isto: 40). Ipak, organizovanje pomenutih manifestacija ne može se nazvati potpuno planskim i strategijskim, dakle one nisu povezane i nisu deo eventualnog preduzetničkog koncepta upravljanja, već predstavljaju sredstvo za zadovoljenje elementarnih (zašto ne reći – prizemnih) potreba građana, odnosno, kako bi se u javnom diskursu popularno reklo, služe za „očuvanje socijalnog mira“. Koliko se u tome uspeva, pitanje je za neku drugu analizu.

Kao i države, i gradovi se „takmiče“ na svetskom/regionalnom tržištu (liste BDP-a, konkurentnosti, „povoljne poslovne klime“). Preduzetnički grad postaje stožer dominantnog diskursa ne samo političara, ali prevažno njih – dominantni diskurs lokalnog ekonomskog razvoja. U centru ovog procesa je ideja partnerstva javnog i privatnog sektora. Primetno je, međutim, da postoji krupna disonanca između očekivanih rezultata ovog partnerstva i realnih, konkretnih pokazatelja ekonomskog razvoja u šest gradova koji se ovde pominju. Suština je u tome da su najveće investicije u ovim gradovima omogućile zapošljavanje relativno malog, takoreći zanemarljivog procenta lokalnog stanovništva, a u krajnje problematičnim uslovima rada, dok su diskurs i konkretni potezi vlasti bili maksimalno usmereni na samo tu tačku upravljanja gradom. S druge strane, u Srbiji je na snazi „patrimonijalna“ uloga države u lokalnom ekonomskom razvoju. To je očito kada se uzme u obzir državno subvencionisanje stranih investitora za svako novoootvoreno radno mesto, kao i činjenica da se ugovori između lokalnih vlasti i tih investitora drže u tajnosti, dakle podaci o tome šta ti ugovori sadrže po pravilu su nedostupni javnosti. Političari na lokalnu „vezuju“ se za svoje partijske šefove u ovom procesu, tako da je bez njihovog odobrenja praktično nemoguće sprovesti neki plan u delo. Suština je u tome da država obezbeđuje subven-

cije, ali i da gradovi obezbeđuju određene olakšice i povlastice, a pored toga daju prostor ekonomskim akterima.

Na samom kraju bih zaključio da je moguće dovesti u vezu pojmove teritorijalnog kapitala, preduzetničkog grada i lokalnog ekonomskog razvoja, kroz favorizovanje ekonomskih urbanih aktera od strane nosilaca vlasti. Politički akteri pokušavaju da teritorijalni kapital, ali i sopstvene lokalne specifičnosti kojima njihovi gradovi raspolažu, učine privlačnim investitorima, odnosno daju im određeni prostor na korišćenje uz određene olakšice i privilegije. Teritorijalni kapital predstavlja određeni okvir koji određuje obim i stepen mogućnosti lokalnih vlasti da obezbede adekvatne uslove kako bi investitorima, ključnoj grupi aktera u urbanim sredinama, omogućili što jeftinije, kvalitetnije i sveobuhvatnije preduslove za ostvarivanje njihovih interesa, koji se, naravno, rukovode jednim glavnim, profitnim interesom.

Literatura:

- Basan, Mišel. 2001. Za obnovu urbane sociologije: jedanaest teza. *Sociologija*, Vol. XLIII, No.4: 345-352.
- Bayat, Asef. 2012. Politics in the City-Inside-Out. *City and Society*, Vol.24, Issue 2: 110-128.
- Cavrić, Branko and Zorica Nedović-Budić. 2007. Urban development, legislation and planning in post-socialist Zagreb. U K. Stanilov, ed. *The Post-Socialist City. Urban Form and Space Transformations in Central and Eastern Europe after Socialism*. 385-410. Dordrecht: Springer.
- Harvi, Dejvid. 2005. Od menadžerstva ka preduzetništvu: transformacija gradske uprave u poznom kapitalizmu. U S. Vujović i M. Petrović, prir. *Urbana sociologija*. 208-217. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Johansson, Marjana and Jerzy Kociatkiewicz. 2011. City festivals: creativity and control in staged urban experiences. *European Urban and Regional Studies*, Vol.18, No.4: 392-405.
- Pikvance, Christopher. 1995. Marxist Theories of Urban Politics. U D. Judge, G. Stoker, H. Wolman, eds. *Theories of Urban Politics*. 253-275. London: SAGE.
- Ričards, Greg i Robert Palmer. 2013. *Uzbudljivi gradovi: kreativni menadžment i revitalizacija grada*. Beograd: CLIO.
- Stanilov, Kiril. 2007a. Democracy, markets and public space in the transitional societies of Central and Eastern Europe. U K. Stanilov, ed. *The Post-Socialist City. Urban Form and Space Transformations in Central and Eastern Europe after Socialism*. 269-284. Dordrecht: Springer.

- Stanilov, Kiril. 2007b. Political reform, economic development and regional growth in post-socialist Europe. U K. Stanilov, ed. *The Post-Socialist City. Urban Form and Space Transformations in Central and Eastern Europe after Socialism*. 21-34. Dordrecht: Springer.
- Sykora, Ludek and Stefan Bouzarovski. 2011. Multiple Transformations: Conceptualising the Post-communist Urban Transition. *Urban Studies*, 49(1): 43-60.
- Vasiljević, Dušan. 2012. *Lokalni ekonomski razvoj: zašto su jedne opštine dobitnici, a druge gubitnici tranzicije*. Beograd: Palgo centar.
- Vujović, Sreten. 2012. Lokalni, glokalni, preduzetnički i socioekološki aspekti savremenog grada. *Sociologija*, Vol.LIV, No.1: 105-122.
- Vujović, Sreten i Mina Petrović, prir. 2005. *Urbana sociologija*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Vujović, Sreten i Mina Petrović. 2006. Glavni akteri i bitne promene u postso-cijalističkom urbanom razvoju Beograda. U S. Tomanović, prir. *Društvo u previranju*. 157-178. Beograd: ISIFF.

Slavka Zeković

Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije, Beograd

e-mail: slavka@iaus.ac.rs

Evaluacija građevinskog zemljišta: preporuke za lokalni razvoj

Apstrakt

U radu se razmatraju regulatorni okvir, novi pristupi i metode evaluacije građevinskog zemljišta kao dela fizičkog teritorijalnog kapitala gradova, instrumenti zahvatanja njegove uvećane vrednosti, kao i empirijska iskustva u Srbiji. Privatizacija najvrednijeg teritorijalnog i ekonomskog kapitala Srbije regulisana je Zakonom o planiranju i izgradnji (čl. 99-103) koji nije *sui generis*, bez prethodne restitucije, kao i podzakonskim aktima. Privatizacija gradskog građevinskog zemljišta „na mala vrata“ odvija se uvođenjem konverzije prava korišćenja građevinskog zemljišta u pravo vlasništva (sa i bez naknada) za različite kategorije društvenih aktera (uključujući ranije privatizovana društvena preduzeća koja su pribavila građevinsko zemljište u procesu privatizacije preduzeća). Podzakonska akta i drugi propisi nisu omogućili produktivne efekte utvrđenih načina za procenu tržišne vrednosti građevinskog zemljišta, što je otvorilo brojna imovinsko-pravna, sociopolitička, ekonomska, razvojna, institucionalno-organizaciona pitanja restitucije i druga pitanja u oblasti strateškog urbanog planiranja, upravljanja i kontrole korišćenja ovog resursa u gradovima. U radu su date preporuke za poboljšanje metodologije procena nepokretnosti: principi, faktori, novi tržišno-ekonomski pristupi, kao i metode procena i evaluacije građevinskog zemljišta.

Ključne reči: evaluacija građevinskog zemljišta, konverzija prava korišćenja u pravo svojine zemljišta, privatizacija građevinskog zemljišta, metode vrednovanja i procene vrednosti građevinskog zemljišta, porez na uvećanu vrednost zemljišta, lokalni razvoj

Evaluation of Urban Construction Land: Recommendations for Local Development

Abstract

The paper discusses the regulatory framework, new approaches and methods of evaluation of building land as part of the physical territorial capital of cities, the instruments of capture its added value, as well as the empirical experience of pri-

vation of the most valuable territorial and economic capital of Serbia.¹ This field is regulated by the Law on Planning and Construction (art. 99-103) that is *sui generis*, without restitution, as well as the by-laws. Privatization of urban construction land “on back door” is carried out by introducing the conversion of land-use rights into property rights (with or without compensation) for different categories of stakeholders (including the previously privatized social enterprises which are obtained a building plot in the privatization process). By-laws and other regulations are not made productive effects in assessment or appraisal the market value of buildable land, which has opened a number of property-legal, socio-political, economic, developmental, institutional, organizational, issues of restitution and other issues in the fields of strategic urban planning, management and land-use control in cities. The article offers recommendations for improving the methodology of assessment&appraisal the real estate: principles, factors, new market-economic approaches, and methods of assessment and evaluation of building land in Serbian cities.

Key words: evaluation of urban/construction land, conversion of land-use rights into ownership of land, privatization of construction land, methods of appraisal&assessment land values, land value tax, local development

Moto: *Ispod svega je zemljište*

(Preambula Etičkog kodeksa nacionalne asocijacije odbora za nepokretnosti Nemačke)

Uvod

Građevinsko zemljište je ograničeno prirodno, društveno, ekonomsko i javno dobro koje ima određenu vrednost, tržišnu cenu i procenjenu vrednost². Gradsko građevinsko zemljište čini najvredniji deo fizičkog (tvrdog) teritorijalnog kapitala. Građevinsko zemljište je resurs dvojnog karaktera: proizvodni faktor i faktor potrošnje. Bez obzira na pravni koncept zemljišnog vlasništva a) kontinentalni ili rimski, u kome je osnovni princip da objekat sledi pravnu sudbinu zemljišta – *superficies solo cedit* (rimsko pravo) i b) anglosaksonski pravni koncept (vlasništvo prava), u vrednovanju, planiranju i u upravljanju zemljištem, treba obezbediti:

¹ The paper is a result of research, which represents part of the Project TURaS (*Transitioning to Urban Resilience and Sustainability*), grant agreement 282834, EC, 7th Framework Programme ENV.2011.2.1.5-1.

² Rad je rezultat dela istraživanja u projektu TURaS (*Transitioning to Urban Resilience and Sustainability*), grant agreement 282834, EC, 7th Framework Programme ENV.2011.2.1.5-1.

- Utvrđivanje društvene i ekonomske vrednosti zemljišta (evaluacija zemljišta), tržišne cene, uvećane vrednosti zemljišta (gradska renta);
- Pouzdano merenje građevinskih (zemljišnih) parcela i njihovo integrisanje u zemljišna i planska dokumenta, kao i u pravni i informacioni sistem;
- Vlasništvo i ekonomsko-tržišne transakcije sa zemljištem podležu javnoj društvenoj kontroli i garancijama (monitoring);
- Uključivanje politike građevinskog zemljišta u deo privrednog ambijenta (smanjivanje troškova uređivanja i njihova transparentnost sa stanovišta investitora, porezi i naknade, povećanje vrednosti poslovne imovine, itd);
- Učešće instrumenata zemljišne politike u obezbeđenju boljih fiskalnih efekata, ograničavanju neželjenog urbanog rasta, u prevenciji korupcije i spekulacija sa građevinskim parcelama, eliminisanju mogućih berzanskih manipulacija i aktivnosti tzv. „urbane mafije“;
- Podizanje atraktivnosti gradova i regiona za ulaganja, povećanje fiskalnih prihoda budžeta po osnovu evaluacije nekretnina (osnovice za oporezivanje, primena raznih stopa).

Procena vrednosti zemljišta je, u suštini, stručno mišljenje o tržišnoj vrednosti građevinske parcele za određenu namenu. Zemljišna parcela je celina, nedeljiva, neponovljiva, koja sadrži sve što je u zemlji, u njenim granicama i nad njom. U proceni vrednosti, zemljišna parcela je deo zemljišta koji je spreman za upotrebu u okviru standarda koji vladaju u ovoj oblasti.

Proces procena je u suštini vrednovanje prava korišćenja ili komponenta prava svojine zemljišnih parcela. Procenitelj bazira svoju procenu tržišne vrednosti zemljišta prema osnovnim ekonomskim principima koji služe kao osnova za vrednovanje procesa, kao i prema ciljevima. Razlozi za evaluaciju građevinskog zemljišta su brojni: radi urbanističkog planiranja i vrednovanja planiranih namena građevinskog zemljišta; oporezivanja imovine (poreska osnovica); obezbeđenja izvora finansiranja (kreditiranje, JPP i dr); odlučivanja o investiranju u nepokretnosti; računovodstvenog izveštavanja; donošenja poslovnih odluka; raznih vrste sudskih sporova; poslova osiguranja; restitucije konfiskovane imovine; eksproprijacije imovine; zahvatanja uvećane vrednosti građevinskog zemljišta (rente) i dr.

Procena građevinskog zemljišta obuhvata: 1) fizičku i pravnu identifikaciju imovine koja se vrednuje, 2) identifikaciju prava nad imovinom koja se vrednuje, 3) utvrđivanje svrhe procene, 4) utvrđivanje datuma procene (radi svođenja cena), 5) prikupljanje podataka za evaluaciju (npr. ocena najboljeg iskorišćenja zemljišta), 6) izbor pristupa i primenu metoda procene, 7) zaključak o vrednosti zemljišta. Razlika između tržišne cene i procene

vrednosti nepokretnosti (npr. radi oporezivanja) trebalo bi da bude u okviru $\leq 25\%$.

Na vrednost građevinskog zemljišta značajan uticaj imaju i globalni trendovi kao što su delovanje svetske ekonomske i finansijske krize, bum, slom i oporavak tržišta nekretnina, narastanje „stambenog i zemljišnog mehura“, kao i posledice uticaja tranzicijske recesije.

Cilj rada je razmatranje opšteg regulatornog konteksta građevinskog zemljišta i institucionalnog okvira za procene vrednosti nepokretnosti u Srbiji, sa preporukama za poboljšanje metodološkog pristupa, principa, tržišnih i planskih faktora i metoda evaluacije građevinskog zemljišta, instrumenata zahvatanja njegove uvećane vrednosti, kao i osvrt na empirijska iskustva gradova sa stanovišta mogućih implikacija na lokalni urbani, ekonomski, socijalni razvoj. Naročita pažnja posvećena je privatizaciji građevinskog zemljišta konverzijom prava korišćenja zemljišta u pravo svojine i proceni njegove „tržišne vrednosti“.

1. Svetska ekonomska i finansijska kriza i uloga nepokretnosti

Svetska ekonomska i finansijska kriza i širenje „mehura nepokretnosti“ (konverzija razvojnog boom-a u razvojni doom), konverzija stambenog buma i buma nekretnina u urbani doom (stambeni mehur-finansijski mehur-zemljišni mehur/bubble/i urbani mehur/urban sprawl), doprineli su drastičnom padu njihove vrednosti, potom i izvesnom oporavku. U Srbiji je ovaj proces narastanja „mehura nepokretnosti“ najočigledniji u prisustvu 1,3 miliona bespravni objekata ili 30% (2013) koji su prouzrokovali stihijsko širenje gradova i, istovremeno, čine jedan od značajnih problema tranzicijske recesije. Uvođenje „sive“ ekonomije i „sive“ izgradnje u pravni sistem države (kao reformski kurs) zahteva i masovne procene vrednosti nepokretnosti/imovine/aseta.

Urbano preduzetništvo kao model jeste ključna strategija u okviru neoliberalnog urbanizma (razvoj „preduzetničkih gradova“). Lokalne vlasti prihvataju urbano preduzetništvo kako bi sačuvale položaj svojih gradova u globalnoj hijerarhiji, podstakle uspešnost gradova kroz „proizvodnju grada“ i diktat tzv. „novog urbanizma“ („preokreta“). Sa stanovišta teritorijalnog kapitala, ovaj proces se može tumačiti i kao „pretvaranje potencijala/resursa u ne/likvidnu imovinu“.

Primenom principa/sindroma „ovo vreme je različito“/this time is different (Reinhart and Rogoff 2009), jačanjem uloge i primene teorije igara, smanjenjem kreditnih stopa, uvođenjem novih finansijskih instrumenata (npr. finansijskih derivata CDS/credit default swap, odnosno kreditnih rizika, inovacija kao što su „obezbeđenje/osiguranje“ i opcione cene), koji su zajedno

produkovali novi način širenja rizika, došlo je do kontinuiranog rasta tradicionalno nelikvidne imovine kao što su kuće i stanovi u „više“ likvidnu imovinu, kao i „naduvavanja vrednosnog mehura nepokretnosti“.

Neoliberalna politika na tlu gradova bila je fokusirana na tzv. „fleksibilizaciju“ sektora nekretnina uz, paralelno, podršku uspehu „naduvanim kreditnim balonima“ sa primamljivim niskim kamatnim stopama, opcionim cenama i sl. To je generisalo „treći“ bum nekretnina koji je bio udružen sa narastanjem tzv. „stambenog mehura“ i rastom zaduživanja. Drugim rečima, neoliberalna urbana politika je uzrokovala konverziju tzv. boom scenarija razvoja u tzv. doom scenario (propasti, zle kobi). To je sveprisutan proces, ali posebno vidljiv u nekim gradovima i državama (npr. na Mediteranu – Grčka, Španija, Portugalija, Italija i dr) u kojima je u kratkom periodu izgrađeno više (desetina) miliona m² stambenih, turističkih, poslovnih, komercijalnih i drugih objekata.

I u Zakonu o planiranju i izgradnji RS (2009, 2011) je slabiji akcenat na „uređenju prostora“ (javni interes) i jači na „izgradnji objekata“ (individualni, investitorski interes), što je na liniji opšteg neoliberalnog diskursa – privatizacija kao cilj, ne kao sredstvo.

Radi praćenja rasta tržišta nepokretnosti, cena stanova i prevencije preteranog zaduživanja i ublažavanja opšte krize Reinhart i Rogoff (2009) predlažu uvođenje tzv. „signalnog pristupa“ u okviru definisanja makroekonomskih i finansijskih indikatora u kome važnu „upozoravajuću“ ulogu imaju rani signali krize, posebno praćenje cena nekretnina (naročito stanova) i sl.

U procesu stihijskog rasta tržišta nepokretnosti i cena i vrednosti nepokretnosti značajna je i uloga tzv. forenzičkog računovodstva i knjigovodstva. Zaostajanje u primeni međunarodnog računovodstvenog sistema (MRS) u delu procena (tržišne) vrednosti materijalne/stalne/poslovne imovine privrednih aktera u svim sektorima i oblicima vlasništva doprinela je urušavanju vrednosti ili nedostupnosti imovine za oporezivanje (npr. offshore, nedostatak međudržavnih sporazuma, itd). Nerealne vrednosti imovine (npr. kao poreska osnovica) imaju direktan uticaj na smanjenje fiskalnih prihoda, realizaciju javnih politika, nekontrolisano urbano širenje, itd.

Kreditna politika i politika investicionih i komercijalnih banaka u sektoru nekretnina (kreditni uslovi, niske kamate, dostupnost sredstava, niski limiti, visoki rizici i razvoj portfolia – novi finansijski instrumenti – finansijski derivati i dr) je glavni „okidač“ za ekspanziju finansijskog mehura, naduvavanje zemljišnog mehura i buma/mehura nekretnina. Uzroci „mehura nekretnina“ i „zemljišnog mehura“ su brojni i izazvali su brojne posledice u globalnoj krizi. To je i jedan od glavnih problema globalne i finansijske krize – naduvavanje vrednosti nekretnina (potom njihov sunovrat), izostanak adekvatnog sistema evaluacije nekretnina, tržišta nekretnina (mehanizma ponude i tražnje koji utiče na cene). Tome doprinosi i nedostatak opremljenog građevinskog zemljišta

u gradovima za greenfield ulaganja i stanove, poslovne i proizvodne prostore, paralelno sa zapostavljanjem brownfield lokacija. U tranzicijskom periodu naročito je narastao problem bespravne izgradnje objekata (1,3 miliona u Srbiji). Slabo opremljena neformalna naselja i njihova legalizacija otvaraju pitanja njihove regulacije i sa ekonomsko-finansijskog stanovišta – da li zajednica treba da plati njihovu infrastrukturu.

2. Privatizacija građevinskog zemljišta konverzijom prava korišćenja zemljišta u pravo svojine i procena njegove „tržišne vrednosti”

Površina građevinskog zemljišta u Srbiji 2006. godine bila je 695.415ha (od čega je 123.673ha u Beogradu), uz 4,6 miliona objekata (2 miliona stambenih, 1,8 miliona pomoćnih, 0,8 miliona ostalih objekata u 2013. godini). Od toga, u Srbiji je bilo 194.441ha gradskog građevinskog zemljišta, od čega u Beogradu 63.000ha (Zeković 2009a: 463). U procesu restitucije potražuje se oko 12.000ha građevinskog zemljišta u Srbiji, od čega je u Beogradu 2.652ha.

Privatizacija najvrednijeg teritorijalnog i ekonomskog kapitala Srbije regulisana je prostorno-urbanističkim i građevinskim zakonom (čl. 99-103), koji nije *sui generis*, bez prethodne restitucije (Nedović-Budić i dr. 2012: 309). Ovim političko-upravljačke i druge elite direktno opstruiraju uvođenje reda u funkcionisanje imovinsko-pravnih odnosa, kako za bivše vlasnike i njihove naslednike, tako i za buduće potencijalne investitore, kupce građevinskih parcela i objekata, pritom izlažući opasnosti čitav pravno-institucionalni i finansijski sistem (moguće pokretanje tužbi pred evropskim sudovima). Privatizaciji građevinskog zemljišta nisu prethodile analize ekonomskih efekata i posledica, kao ni ispitivanje alternativnog pristupa zadržavanja državne svojine nad delom građevinskog zemljišta davanjem u dugoročni zakup (Zeković 2009b: 17). Uvođenje „na mala vrata“ svojevrsne ne/formalizovane privatizacije građevinskog zemljišta, u kratkom roku, odvija se kroz proces *konverzija prava korišćenja gradskog građevinskog zemljišta u državnoj svojini u pravo svojine, bez naknade* (fizičkim i pravnim licima čiji je osnivač država, pokrajina i opština) i *konverzija prava korišćenja građevinskog zemljišta u državnoj svojini u pravo privatne svojine*, za privredna društva i druga pravna lica, koja su u ovaj status dospela u procesu privatizacije preduzeća ili u procesu stečaja, *uz nadoknadu tržišne vrednosti zemljišta umanjenju za trošak njegovog pribavljanja*. Konverzija prava korišćenja u pravo svojine omogućava vršenje faktičkog povraćaja imovine lokalnim samoupravama, kao i fizičkim licima.

Predviđa se da Vlada RS propisuje utvrđivanje nadoknade po osnovu konverzije prava uz nadoknadu, iako se u čl. 103 navodi da je u pitanju tržišna

vrednost. Najveći deo zemljišta biće prenet u vlasništvo bez nadoknade, manji deo uz nadoknadu.

U postupku konverzije prava korišćenja građevinskog zemljišta u pravo svojine, uz naknadu, tržišna cena građevinskog zemljišta određuje se prema podzakonskom aktu vlade ili na osnovu opšteg akta lokalne samouprave, prema urbanističkim zonama. Prema Uredbi o uslovima, kriterijumima i načinu ostvarivanja prava na konverziju prava korišćenja u pravo svojine uz naknadu, kao i o načinu određivanja tržišne vrednosti građevinskog zemljišta i visine naknade po osnovu konverzije prava korišćenja u pravo svojine uz naknadu (2011) naknada za konverziju prava korišćenja u pravo svojine na građevinskom zemljištu koje je predmet konverzije obračunava se tako što se tržišna vrednost tog građevinskog zemljišta, u momentu podnošenja zahteva za konverziju prava korišćenja u pravo svojine, umanjuje za troškove pribavljanja prava korišćenja na tom građevinskom zemljištu, ukoliko je takvih troškova bilo, odnosno ako su ti troškovi nastali do 11. septembra 2009. godine. Tržišnu vrednost građevinskog zemljišta procenjuje stalni sudski veštak građevinske struke, odnosno privredno društvo, odnosno drugo pravno lice registrovano za obavljanje procene vrednosti nepokretnosti. Poreske uprave su radile procene vrednosti nepokretnosti od 2009. godine do donošenja Zakona o imovini (maja 2013. godine).

Prema podacima Ministarstva životne sredine, rudarstva i prostornog planiranja, izvršeno je oko 16.000 konverzija bez naknade i oko 40 uz naknadu u Srbiji (januar 2012). Evropska komisija i Evropski parlament zauzeli su stav da su sporne konverzije građevinskog zemljišta u Srbiji.

Vujošević, Zeković i Maričić (2010: 102) ocenjuju da regulatorna rešenja omogućavaju sistematsko urušavanje teritorijalnog kapitala Srbije, na štetu javnih interesa, u korist pripadnika moćnih elita, kao i da je insuficijencija i nerazumevanje politike i poslova sa građevinskim zemljištem od strane političko-upravljačkih elita/vlasti moguća manifestacija njihove direktne interesne povezanosti sa najmoćnijim finansijskim oligarhijama. Autori ukazuju i da je privatizacija preduzeća trajala 23 godine uz prihod od 4,15 milijardi € (2,8 milijardi € od prodaje i 1,35 milijardi € za investicije, prema podacima APRS). Istovremeno, privatizacija gradskog građevinskog zemljišta u državnoj svojini, kao najvredniji teritorijalni kapital, preliminarne vrednosti oko 90 milijardi evra, treba da se okonča u kratkom periodu (Nedović-Budić i dr. 2012: 309). U Srbiji nema podataka o proceni vrednosti dobara u državnoj svojini.

Zakon nije ustanovio regulatorna pravila, tržišne mehanizme, institucije, instrumente politike građevinskog zemljišta (naročito pristup i metode za evaluaciju njegove vrednosti), transakcije sa zemljištem, kao ni oporezivanje konverzije prava u svojinu i oporezivanja uvećane vrednosti zemljišta/tzv. zemljišne/gradske rente.

Prema Zakonu o planiranju i izgradnji iz 2009 i 2011. godine, otuđenje ili davanje u zakup javnog zemljišta vrši se javnim nadmetanjem ili prikupljanjem ponuda po tržišnim uslovima, za najveću ponudenu cenu. Lokalna samouprava može svojim aktom utvrditi vrednost građevinskog zemljišta po zonama radi utvrđivanja naknade za konverziju, uzimajući u obzir planiranu namenu zemljišta, koeficijent izgrađenosti i komunalnu opremljenost prema urbanističkim zonama. Početna vrednost za utvrđivanje tržišne cene je iznos naknade za uređivanje građevinskog zemljišta pomnožen sa odgovarajućim koeficijentom. Prema istom zakonu (2011, čl. 96), lokalna samouprava može da otuđi građevinsko zemljište po ceni manjoj od tržišne ili bez naknade.

Donošenje Uredbe o uslovima i načinu pod kojima lokalna samouprava može da otuđi ili da u zakup građevinsko zemljište po ceni, manjoj od tržišne cene, odnosno zakupnine ili bez naknade (2011) omogućava smanjenje cene ili besplatno dodeljivanje građevinskog zemljišta za sledeće nepokretnosti:

1) objekte u funkciji realizacije projekata ekonomskog razvoja (građevinsko zemljište se može dati bez naknade, i to: do 100%, ako se radi o projektu ekonomskog razvoja koji se realizuje u nedovoljno razvijenoj lokalnoj samoupravi; do 50% u ostalim opštinama (u Srbiji ima 23 razvijene opštine u 2013. godini); bez naknade, ako se radi o projektu ekonomskog razvoja od posebnog značaja za razvoj određenog područja; u dugoročni zakup do 99 godina se daju placevi do 25 ari zemljišta, uz uslov da investitor u roku od pet godina zaposli najmanje jednog radnika/2 ara;

2) objekte koji su namenjeni za socijalno stanovanje, za potrebe državnih organa, odnosno organa lokalne samouprave i da je investitor tog objekta Republika Srbija, pokrajina, lokalna samouprava;

3) stanove u skladu sa Uredbom o merama podrške građevinskoj industriji kroz subvencionisanje kamate po kreditima za finansiranje stambene izgradnje (2010), kada je Srbija investitor tih stanova;

4) objekte koji su u funkciji obavljanja komunalne delatnosti.

Pored diskriminatornog karaktera, ovaj podzakonski akt ima direktan uticaj na konkurentnost nekog ekonomskog aktera/privrednog društva dajući mu prednost u odnosu na druge aktere. Ovaj svojevrсни decizionizam u oblasti planiranja prostora, korišćenja i evaluacije zemljišta, izgradnje (direktno potpomognut uredbama i pravilnicima) omogućava potencijalno i sistemsku korupciju. Primera radi, lokalna samouprava ne može da raspiše oglas za javno zemljište (zakup ili otuđenje) dok ne dobije saglasnost vlade. To produžava vreme za pripremu realizacije investicionih projekata, istovremeno umanjujući konkurentnost. Prema čl. 9 pomenute Uredbe, vlada o tome odlučuje na predlog komisije, koja ima šest članova i predsednika (ministar nadležan za poslove građevinarstva). Ovo je jedan od moćnih instrumenata upravljanja javnim zemljištem (posebno njegovim otuđenjem) i jedna od centralističkih

regulatornih uloga vlade s obzirom na nadležnosti za davanje svih saglasnosti na otuđenje građevinskog zemljišta u javnoj svojini po ceni manjoj od tržišne ili besplatno. Pri tome, ne izučava se uticaj potonjih cena na snižavanje prosečnih cena nepokretnosti u lokalnoj samoupravi.

3. Regulatorna o proceni vrednosti nepokretnosti u Srbiji

Evaluacija nepokretnosti predstavlja jednu složenu i diverzifikovanu oblast. U čl. 6 Zakona o državnom premeru i katastru utvrđeno je da su procene vrednosti nepokretnosti od opšteg interesa za Republiku Srbiju. **Procena vrednosti nepokretnosti je regulisana u 28 zakona** u Srbiji, od kojih su najvažniji Zakon o državnom premeru i katastru (2009, 2010, juli 2013), Zakon o planiranju i izgradnji, Zakon o imovini (2013), Zakon o vraćanju oduzete imovine i obeštećenju (2011), Zakon o prometu nepokretnosti, Zakon o privatizaciji, Zakon o javnoj svojini, i dr, **kao i mnoštvom uredbi, pravilnika, uputstava** (Uredba o uslovima, kriterijumima i načinu ostvarivanja prava na konverziju prava korišćenja građevinskog zemljišta u pravo svojine uz naknadu, koja obuhvata i način određivanja tržišne vrednosti građevinskog zemljišta i visine naknade po osnovu konverzije prava korišćenja u pravo svojine (2011), Uredba o proceni vrednosti kapitala i imovine (2002), Nacrt Pravilnika o načinu utvrđivanja tržišne vrednosti nepokretnosti (RGZ –/Republički geodetski zavod), Uputstvo za vrednovanje oduzetih nepokretnosti, itd).

Poslovima procena vrednosti nepokretnosti bave se razne institucije – RGZ, poreske uprave, sudski veštaci, licencirana pravna lica, kao i opštinske komisije za procene vrednosti nepokretnosti, uz nedovoljnu regulaciju njihovog rada. Od 2009. do maja 2013. godine, Vlada RS je preko Ministarstva finansija i Poreske uprave, tj.veštaka, određivala „tržišnu vrednost zemljišta“, umanjenja cene, ali ne i stvarnu tržišnu cenu zemljišta.

Prema čl. 181 Zakona o državnom premeru i katastru **direktoru RGZ se daje ovlašćenje za donošenje podzakonskih akata o proceni vrednosti nepokretnosti** s obzirom da on propisuje bliže kriterijume, postupak, način i metodologiju za procenu vrednosti nepokretnosti, tj. tržišnu vrednost nepokretnosti metodom masovne procene vrednosti nepokretnosti. U čl. 10 i čl. 151 se utvrđuje da je **RGZ ovlašćen da obavlja procenu i vođenje vrednosti nepokretnosti**. Dakle, RGZ ima regulatornu funkciju jer je ovlašćen da propisuje pravila, postupak, način i metodologiju za procenu vrednosti nepokretnosti i da vrši procenu vrednosti. Smatra se da u uređenim pravnim demokratskim sistemima ovakva rešenja nisu prihvatljiva. Sa druge strane, procene vrednosti nepokretnosti u Srbiji uglavnom obavljaju sudski veštaci i procenitelji isključivo iz građevinskog lobija. Socioekonomski i tržišni karakter evaluacija građevinskog zemljišta podrazumeva da se u procene vrednosti uključuju i druga

znanja, ekonomsko-finansijske transakcije, tržišna, statističko-matematička i druga znanja i profili.

3.1. Neka iskustva procena vrednosti građevinskog zemljišta u lokalnim samoupravama u Srbiji

Postojeći zakonski okvir određuje ne/tržišne procene vrednosti zemljišta u slučaju konverzije prava korišćenja u pravo svojine (za privredne aktere koji su zemljište pribavili privatizacijom). Član 34 Predloga zakona o privatizaciji (2013) sadrži odredbu da procena vrednosti kapitala ili imovine predviđa i prodaju zemljišta i prava korišćenja zemljišta (kao novost), s obzirom da je subjekt privatizacije dužan da u prospektu prikaže sve podatke o svojoj imovini i obavezama, uključujući posebno prava korišćenja zemljišta. Procena vrednosti kapitala i imovine trebalo bi da se sprovede uz primenu dve metode: 1) *Metode fer tržišne vrednosti* u skladu sa MRS (međunarodni računovodstveni sistem) i 2) *Prinosne metode*, prema kojoj se vrednost građevinskog zemljišta procenjuje kao 20% fer tržišne vrednosti objekata koji bi u skladu sa urbanističkim planom mogli biti izgrađeni na tom zemljištu. Procena vrednosti je slaba zamena za tržišne cene na slobodnom tržištu. Prema iskustvenim podacima, tržišna cena građevinskog zemljišta u Beogradu kreće se oko 25-35% vrednosti izgrađenih stanova, dok je u unutrašnjosti Srbije znatno niža.

Primeru radi, tranzicijski zemljišni mehur na području Novog Beograda uslovio je da se vrednost građevinskog zemljišta uveća sa 10 DEM/m² (1990. godine) na oko 500-800 evra/m² u centru i u zoni autoputa (2008. godine). Od aprila 2009. do maja 2013. godine, tržišnu vrednost građevinskog zemljišta određivala je Poreska uprava. U periodu globalne ekonomske i finansijske krize cena zemljišta opala je oko 25% na Novom Beogradu.

Kao posledica dinamičnog rasta tražnje, tržišna cena građevinskog zemljišta u zoni aerodroma Beograd u 2010. godini je bila oko 1000 puta veća od cene poljoprivrednog zemljišta na istoj lokaciji u 1990. godini. Zbog nerazvijenih instrumenata oporezivanja uvećane vrednosti zemljišta, kapitalizaciju zemljišne rente vrše svi akteri – vlasnici, korisnici, dileri/posrednici, investitori. Uprkos dinamičnom rastu vrednosti građevinskog zemljišta, efekti na opštinski i gradski budžet su marginalni. Prema podacima World Bank (2005), u periodu od oko dve decenije u Beogradu je oko 20.000ha poljoprivrednog zemljišta konvertovano u građevinsko, bez oporezivanja gradske/zemljišne rente. Prema proceni S. Zeković, radi se o oko 1,2-2 milijarde evra izgubljenih fiskalnih prihoda, uz nastavak dekapitalizacije lokalnih javnih finansija (i iz drugih razloga) i novih zaduživanja za realizaciju kapitalnih gradskih projekata.

3. Preporuke za poboljšanje metodološke osnove za vrednovanje građevinskog zemljišta

Promet zemljišta se obavlja posredstvom tržišta, koje je specifično, nesavršeno, segmentirano i funkcijski segregirano, uz tržišnu alokaciju i delovanje principa ponude i tražnje. Kombinovanim delovanjem tržišnih mehanizama i planskih faktora podstiče se povećanje tržišne cene lokacije/parcele. Povećanjem intenziteta korišćenja građevinskog zemljišta i rentabilnom namenom raste i vrednost građevinskog zemljišta, u zavisnosti od različitih svojstava pojedinačnih lokacija, pristupačnosti, atraktivnosti i uslova prostora i kvaliteta susedstva.

Lokaciona neelastičnost građevinskog zemljišta uslovljava ograničenu ponudu zemljišta koja u uslovima rasta tražnje utiče na rast cene zemljišta. Porastom cene zemljišta podstiče se njegova ponuda, tj. elastičnost ponude koja se postiže uglavnom na račun poljoprivrednog zemljišta u ivičnim delovima grada.

Cena zemljišta se utvrđuje kroz transakcije i odnose ponude i tražnje na relativno slobodnom tržištu zemljišta 1), ili administrativno kontrolisanom tržištu 2). **Tržišna cena nepokretnosti je cena koju je moguće postići u datom momentu na tržištu i koja odražava njegovu sadašnju vrednost i planiranu namenu.** Z. Đurić (2009: 104) ukazuje da tržišnu cenu čine donja granica, realno očekivana tržišna cena i maksimalno očekivana tržišna cena. Kada je ponuda veća od tražnje, period za postizanje prodajne cene je duži, sa cenom u opsegu donje granice tržišne vrednosti i realno očekivane tržišne vrednosti i obrnuto. Tržišne cene građevinskog zemljišta razlikuju se prema namenama.

Ekonomska vrednost zemljišta je rezultat troškova (rada, kapitala, tehnologije, preduzetništva), obuhvata cenu poljoprivrednog zemljišta i ulaganja u komunalnu opremljenost. **Razlike između pojma vrednosti i cene zemljišta dovode do spekulacija u gradovima.**

Renta predstavlja cenu zemljišta koja se formira na tržištu (delovanjem mehanizama ponude i tražnje i urbanističko-planskih indikatora kao korektivnih faktora), odnosno dohodak valorizovan svojinskim pravima na zemljištu. Ekonomska renta je ekstra prihod koji nastaje kao rezultat izuzetne lokacije zemljišta. Specifičan ekstra dohodak/nezarađeni dohodak ostvaruje vlasnik nepokretnosti bez rada, izdavanjem u zakup, kao efekat sinergije tržišnih i planskih mehanizama i svojinskih prava. Prema S. Zeković (2009a) u strukturi cene 1m² opremljenog zemljišta u gradovima do 5% čini vrednost poljoprivrednog zemljišta, 15-20% troškovi opremanja, 75-80% uvećana vrednost zemljišta – zemljišna ili gradska renta.

Usled odsustva relevantnih mehanizama zahvatanja uvećane vrednosti građevinskog zemljišta, u Srbiji su prisutne spekulacije u oblasti njegovih cena:

položaj zemljišta uz krupnu javnu infrastrukturu podiže njegovu vrednost 10 puta, javne odluke o planiranim namenama građevinskog zemljišta 10 puta, komunalno opremanje do 10 puta – ukupno 1000 puta (WB 2005). U promeni vrednosti zemljišta postoje tri praga: položaj u odnosu na centar grada, planske odluke kao osnova za privođenje nove namene, stepen infrastrukturne opremljenosti. Država i opštine gube potencijalna poreska sredstva u transakcijama sa građevinskim zemljištem, s obzirom da nema zahvatanja uvećane vrednosti zemljišta – zemljišne/gradske rente.

Harvey (2000) je identifikovao pet glavnih faktora efikasnosti upotrebe zemljišta: 1) pristupačnost, 2) ekonomije aglomeracije, 3) razvoj, 4) fizička obeležja i 5) tehnološki razvoj. Pristupačnost se povećava ako se smanjuju troškovi upotrebe prostora (npr. firme zahtevaju pristupačnost faktorima proizvodnje i tržištu). Stanovnici zahtevaju pristupačnost mestima rada, trgovini, školama, rekreativnim sadržajima. Pristupačnost je uslovljena saobraćajnom infrastrukturom i troškovima prevoza. Ekonomije aglomeracije doprinose nižim troškovima smeštaja privrednih, poslovnih i drugih sadržaja. Postoji nekoliko tipova ekonomija aglomeracije: ekonomija lokalizacije, urbane ekonomije, šoping eksternalije, ekonomija sinergije i dr. (Rodenburg and Nijkamp 2002: 6-8).

4.1. Faktori elastičnosti tražnje i ponude građevinskog zemljišta

Ponuda i tražnja građevinskog zemljišta u gradovima čine „dve strane jednog istog novčića“. Ključna pitanja u izučavanju ovih tržišnih-i-planskih mehanizama svode se na: 1) utvrđivanje obuhvata građevinskog zemljišta, 2) izučavanje kako prostorni sadržaji raznih aktivnosti, infrastruktura i druge javne politike mogu da utiču na planiranje i izgradnju i 3) definisanje zemljišta koje kroz efikasnu izgradnju može da obezbedi uslove za prihvatanje novog urbanog rasta putem urbane rekonstrukcije.

Bez procene tražnje za građevinskim zemljištem ne može se ni ponuda građevinskog zemljišta smatrati kompletnom i pouzdanom. Zbog toga bi planiranje korišćenja zemljišta u gradovima trebalo da bude u tesnoj korelaciji sa tržišnim snagama i funkcijski segmentiranom tražnjom za prostorom, uz planske odrednice kao korektiv. Izgradnja i razvoj građevinskog zemljišta je rezultat tržišnih transakcija usklađenih sa javnom regulacijom prostora, zbog čega lokalne gradske vlasti pokušavaju da predvide rast tražnje i da obezbede usluge za smeštaj raznih sadržaja i funkcija. Planiranje rasta i korišćenja zemljišta podrazumeva razne intervencije na tržištu zemljišta. Svaka (planska) intervencija treba da omogući bolji kvalitet urbanog prostora, zbog čega su potrebne i procene uticaja korišćenja zemljišta i procene uticaja tržišta na njegovo korišćenje. Svaka evaluacija javnih politika radi upravljanja rastom i kori-

šćenjem zemljišta mora da bude zasnovana na tržištu i na mikroekonomskim ciljevima (ponude i tražnje).

Osnovni faktori tražnje za zemljištem, pa tako i za njegovu vrednost i cenu, su:

1) *Stanje ekonomije, ekonomski prosperitet, privredno restrukturiranje, ne/zaposlenost, porast kupovne moći, ekonomska i finansijska kriza*, 2) *Kupovna moć* i raspoloživi prihod potencijalnih kupaca, 3) *Cena zemljišta* i mogućnosti zakupa, 4) *Cena i dostupnost izvora finansiranja* (visoka kamatna stopa smanjuje tražnju za zemljištem i zakup), 5) *Porast stanovništva*, starosna struktura, struktura domaćinstava, prirodni priraštaj, migracioni saldo i *socijalni faktori* utiču na tražnju za zemljištem, 6) *Planski faktori* su osnova za definisanje regulacionih parametara, pravila i rezervisanja zemljišta za pojedine namene, koje putem delovanja tržišnih mehanizama, specijalizovanih organizacija (privatne, javne, kombinovane) kupuju ili zakupljuju, opremaju, prodaju i daju pod zakup potencijalnim investitorima. *Planski faktori* su: a) *višefunkcijska zauzetost i pretežne namene* (vrednost zemljišta se povećava sa višim gustinama stanovanja, sa višim nivoom komunalne opremljenosti), b) *dostupnost javnim službama i javnom prevozu*, c) *promena namene ili planirana promena namene* (obično sa promenom manje efektivne i efikasne namene u više efikasnu namenu, npr. iz poljoprivredne u stambenu, iz stambene u industrijsku). Očekivanje budućeg zoniranja podstiče trend rasta vrednosti zemljišta, d) *zonska ograničenja* (vrednost zemljišta će rasti ukoliko u zoni ima manje zemljišta za određenu namenu nego što se predviđa), parametri efikasnijeg korišćenja zemljišta, e) *susedne namene i efekti* (pozitivan uticaj na rast tražnje – npr. izgradnja mosta, parka, zatvaranje saobraćaja u nekoj ulici i negativan – izgradnja prometne saobraćajnice, aerodroma ili fabrike može da utiče na smanjenje vrednosti zemljišta i tražnje), f) *fizička lepota i kvalitet prostora*, prirodne vrednosti pejzaža, ekološke pogodnosti, pogled, 7) *Ekonomska nestabilnost, inflacija i buduća inflacija, rast kapitala* (utiču na manju zainteresovanost i na više cene zemljišta), i 8) *Poreska politika i finansijski podsticaji*.

Faktori ponude građevinskog zemljišta su: 1) *Fizičke karakteristike* – kvalitet lokacije, komunalna opremljenost, blizina javnog prevoza, škola i parkova, pogodnosti i pristupačnost za trgovinu, prirodne vrednosti, položaj uz reku, planinu, odsustvo zagađenja, obrasci korišćenja zemljišta u susedstvu, konfiguracija terena i dr, 2) *Planski faktori*: a) gustina izgrađenosti, b) vremenska dimenzija „planske“ ponude, c) fleksibilnost u ponudi gradskog zemljišta, d) promena namene (iako ponuda ukupnog zemljišta može da bude fiksna, ponuda zemljišta za pojedinačnu namenu može da poveća transfer zemljišta iz drugih namena (npr. iz industrijskih u stambenu), e) planska regionalna, metropolska i lokalna teritorijalna konvergencija/divergencija, politika integralnog razvoja, urbana, komunalna politika, ekonomska regulacija komunal-

ne privrede, itd, 3) *Tržište/berza parcela* (ne/uređenih, ne/izgrađenih, grinfield/braunfield) – cena stambenih parcela može da se poveća u skladu sa povećanjem tražnje, što zavisi od veličine postojećeg tržišta parcela za prodaju i motiva vlasnika tih parcela, 4) *Spekulacije* (posebno u periodu opšte ekonomske krize koja ima snažan uticaj na ponudu građevinskog zemljišta i nekretnina). Neki akteri naglašavaju i pozitivnu ulogu spekulacija na tržištu građevinskog zemljišta, s obzirom da pomažu u primeni mehanizama cena kroz efikasnu distribuciju korišćenja lokacija i njihovo bolje korišćenje investiranjem sredstava i preuzimanjem rizika u njihovoj izgradnji i razvoju, 5) *Monopoli i restriktivna praksa* – ponuda građevinskog zemljišta može da bude uslovljena stepenom koncentracije vlasništva i/ili restriktivnim ugovorima između vlasnika, 6) *Cena izgradnje, opremanja i razvoja zemljišta* i očekivani profit preduzimača mogu da utiču na ponudu zemljišta, 7) *Administrativne procedure, dozvole, saglasnosti, odobrenja, teškoće i kašnjenja*, 8) *Porezi na zemljište* mogu potencijalno da obeshrabre kupce da drže ili poseduju veće površine zemljišta ili da ga iznose na tržište (kada su niski porezi), 9. *Kamatna stopa* – visoka kamatna stopa utiče na pad tražnje i cene zemljišta, kao i na povećanje troškova finansiranja razvoja. Visoke kamatne stope utiču i na smanjenje očekivanih renti od zakupa. Istovremeno, pozajmljivanje novca uz visoke kamate može da bude lukrativnije nego investiranje u nekretnine i dr.

4.2. Principi procene zemljišta

Postoji nekoliko ekonomskih načela koja se koriste u proceni vrednosti zemljišta na tržištu, među kojima su najvažniji sledeći principi:

Princip *supstitucije/zamene* – da vrednost imovine ima tendenciju da bude postavljena po ceni koju bi neko morao da plati da stekne kao uslovnu zamenu jednako poželjnu imovinu. Kupac ne bi trebalo da plati više za lokaciju nego što bi morao da plati za jednako poželjnu parcelu.

Princip *ponude i potražnje* uključuje da će vrednost parcele biti uvećana ako potražnja raste, a ponuda ostane ista. Vrednost parcele bi bila smanjena ako je potražnja smanjena. Zemljište je jedinstveno jer je ponuda fiksna; njegova vrednost varira direktno sa tražnjom.

Princip *iščekivanja ili predviđanja* polazi od pretpostavke da vrednosti zemljišta mogu da idu nagore ili nadole u očekivanju budućeg događaja ili buduće koristi ili štete.

Princip *usklađenosti* se zasniva na tome da će zemljište postići svoju maksimalnu vrednost kada se koristi na način koji je u skladu sa postojećim ekonomskim i socijalnim standardima u susedstvu.

4.3. *Pristupi koji se koriste za procenu vrednosti zemljišta/nepokretnosti*

Prvi korak u proceni zemljišta je određivanje najvišeg/intenzivnog i najboljeg/optimalnog korišćenja parcela. Kriterijumi koje intenzivno i najbolje korišćenje parcele moraju da ispunjavaju su: fizički moguće, pravno dozvoljeno, finansijski izvodljivo i prostorno maksimalno produktivno. U određivanju najviše/intenzivne i najbolje upotrebe mogu se raditi dve vrste analiza – ako se radi o neizgrađenim/upražnjenim lokacijama ili ne/razvijenim, sa predlozima za poboljšanja. To je na neki način pitanje vrednosti i odnosa tržišta i urbanističkog planiranja kao njegovog korektiva.

Postoje tri standardna (tradicionalna) pristupa za procenu tržišne vrednosti koji čine temelj za teoriju procena: troškovni pristup, pristup poređenja prodaje i prihodni pristup. Đurić (2009: 216) ukazuje da se u pojedinačnoj proceni nepokretnosti koriste troškovna metoda, komparativna metoda i metoda kapitalizacije dohotka (kao dinamička metoda).

1) *Troškovni pristup* je zasnovan na principu da kupac neće plaćati više nego što košta da proizvede „zamensku“ imovinu sa istim korišćenjem kao predmetna nekretnina. To je posebno primenjivo kada procena imovine uključuje relativno nova poboljšanja koja predstavljaju najviše i najbolje korišćenje zemljišta, ili kada se na parceli nalaze relativno jedinstvena ili specijalizovana poboljšanja za koja ne postoji uporediva nekretnina na tržištu.

2) *Pristup poređenja prodaje (komparativni ili tržišni)* koristi cene plaćene u stvarnim tržišnim transakcijama slične imovine radi procene vrednosti parcele. Ova tehnika procene je zavisna od korišćenja stvarno uporedive tržišne kategorije ili podataka o prodaji koji su se dogodili u blizini u periodu koji odražava tržišne uslove u odnosu na period procene. Ova metoda se može koristiti za procenu vrednosti zakupa. (Pristup se koristi, između ostalog, u odnosu na veličinu grada, položaj u suburbanom području, području koje se razvija, ruralnom području, sa jedne strane i prema različitim namenama – komercijalno poslovanje u centru, drugim zonama (diferencirano), industrija, stanovanje, komercijalni sadržaji, sa druge strane).

3) *Pristup kapitalizacije prihoda* (prinosni, prihodni) široko se primenjuje u procenjivanju nepokretnosti koja proizvodi prihode (npr. procena prihoda od rentiranja buduće izgradnje stana, uzimajući u obzir sve troškove održavanja, osiguranja, očekivane zarade). Očekivani sadašnji i budući neto poslovni prihod, kao i sva buduća vraćanja, diskontuju se na sadašnju vrednost kroz proces kapitalizacije. Ovaj pristup takođe se oslanja na tržišne podatke za uspostavljanje sadašnje vrednosti na tržištu i nivoa troškova da bi se došlo do očekivanog neto poslovnog prihoda.

Rezultujuće indikacije tri pristupa vrednostima nepokretnosti su u korelaciji u konačnoj proceni vrednosti parcele. Nije uvek moguće ili izvodljivo da

se koriste sva tri pristupa. Priroda imovine koja se procenjuje, obim, kvalitet i tip dostupnih podataka opredeljuju korišćenje svakog od tri pristupa.

4.4. Specifične metode koje se koriste u proceni vrednosti zemljišta

U procesu procene vrednosti zemljišta procenjuje se da se poseban korak postiže primenom komparacije prodaje ili tehnike kapitalizacije dohotka. Najpouzdaniji način da se proceni vrednost zemljišta je poređenje prodaje. Kada je mali broj prodaja na raspolaganju, ili kada vrednost utvrđena poređenjem prodaje zahteva dokazivanje, mogu se koristiti druge procedure za vrednovanje zemljišta, među kojima su najvažnije:

- *Poređenje prodaje/komparativna metoda* – prodaja sličnih, upražnjenih parcela se analizira, upoređuje i prilagođava radi indikacija vrednosti zemljišta koje se procenjuje;
- *Proporcionalni odnos* – odnosi se se na standardnu parcelu i može se izraziti u procentima;
- *Zemljišna rezidualna tehnika* – pretpostavlja da je zemljište poboljšano do svoje najviše i najbolje upotrebe. Postoji niz varijeteta koji služe za ocenu vrednosti zemljišta, cena zemljišta (ekonomske i tržišne) i zemljišne/gradske rente, kao rezidualnog ostatka. Evropski gradovi sa dominacijom javnog vlasništva na zemljištu primenjuju metodu rezidualnih vrednosti u politici cena zemljišta – Residual value approach, Capitalized value approach, Comparative appraisal procedure;
- *Alokacija* – analizira se prodaja poboljšane imovine u vlasništvu, a plaćena cena se raspoređuje na zemljište i poboljšanja;
- *Ekstrakcija/izvođenje* – vrednost zemljišta se procenjuje oduzimanjem procenjene vrednosti poboljšanja od poznate prodajne cene imovine (slično republičkoj Uredbi);
- *Kapitalizacija osnovne zakupnine* – postupak se koristi kada se zemljište iznajmljuje i stope kapitalizacije su lako dostupne, kao i u dobro razvijenim područjima. Neto osnovna zakupnina – neto iznos za pravo na upotrebu i zauzimanje zemljišta se procenjuje i raspodeljuje stopom kapitalizacije zemljišta;
- *Razvojna raspodela* – ukupna vrednost neizgrađenog zemljišta se procenjuje kao da je zemljište izgrađeno. Troškovi razvoja, podsticajne cene i naknade se oduzimaju od procenjenih prihoda od prodaje, a projekcija neto prihoda se diskontuje procenom perioda potrebnog za tržišnu apsorpciju izgrađenih i razvijenih lokacija;
- *Bruto množilac iznajmljivanja/Gross Rent Multiplier (GRM)* za analizu tržišne cene za bilo koju nepokretnost. GRM nije tako precizan alat za procenu vrednosti, ali je koristan kao sredstvo za prvu brzu procenu

vrednosti. GRM može da ukaže na precenjene ili potcenjene cene nepokretnosti/imovine i na neku vrstu gipkosti u politici investiranja u zavisnosti od vremenskog toka. (GRM = Tržišna cena/Godišnji bruto prihod – zakupnina) i dr.

Sa procesom procene i razumevanjem pristupa vrednostima, prikladno je da se razmotre metode i procedure koje se koriste za analizu i tumačenje zemljišnih podataka. Izbor se zasniva na dostupnim podacima, njihovoj pouzdanosti i korisnosti u donošenju vrednosnih procena.

4.5. Instrumenti za zahvatanje uvećane vrednosti zemljišta/rente

Tržište građevinskog zemljišta u Srbiji je još nerazvijeno, kao i institucije, regulatorni mehanizmi i instrumenti, posebno finansiranje ovog zemljišta. U suštini, osnovni pristupi su administrativni.

Finansijski instrumenti su i dalje skoro isti kao pre nekoliko decenija, bez uvođenja hartija od vrednosti, bez instrumenata zahvatanja uvećane vrednosti građevinskog zemljišta (osim ideje uključivanja naknade za korišćenje građevinskog zemljišta u porez na imovinu), bez oporezivanja konverzije prava korišćenja u pravo svojine, kao i bez inoviranja poreske politike u ovoj oblasti.

U zemljama sa razvijenim tržištem građevinskog zemljišta, u evaluaciji i zahvatanju uvećane vrednosti građevinskog zemljišta/nepokretnosti primenjuje se više poreskih instrumenata: 1) Porez/naknada na uvećanu vrednost zemljišta/rentu zahvatanjem porasta vrednosti zbog ulaganja javnog sektora (land_value tax ili site valuation tax) je *ad valorem* porez (u skladu sa vrednošću), obično u visini diskontne stope 5-8%, iako npr. u Njujorku iznosi 9-13% tržišne vrednosti zemljišta/godišnje; 2) Porez na kapitalnu dobit od zemljišta i nepokretnosti/capital gains tax on land (35-39,6%, 42% u Južnoj Americi); 3) Porez na držanje neizgrađenog zemljišta (radi podsticaja korišćenja parcela i obeshrabrivanja spekulacija); 4) Porez na imovinu/property tax (može da obuhvati i zemljište); 5) Porez na dohodak (income tax); 6) Korporativni porez/corporative tax.

Pored poreskih i finansijskih instrumenata, važnu ulogu imaju i tradicionalni regulatorni mehanizmi urbanističkog planiranja: 1) Zonska pravila i propisi (urbanističko-tehnička, građevinska); 2) Instrumenti politike građevinskog zemljišta (naknade za uređenje, komunalna naknada, porez na imovinu i dr) sa cenovnim mehanizmom; 3) Granice urbanog/građevinskog područja; 4) Zeleni pojas, 5) Kupovina zemljišta i banke zemljišta, itd. (Evans 2004: 49-69).

U novijem periodu sve je veći značaj tzv. fleksibilnih instrumenata i mehanizama i prilagođenih postojećih pristupa u urbanističkom planiranju, upravljanju i implementaciji planskih odluka.

Prednosti poreza/naknade na uvećanu vrednost zemljišta/rentu (Zeković 2013: 65) su evidentne s obzirom da se radi o pravičnom i moralnom instrumentu kojim se zahvata deo zemljišne rente i nezarađenog prihoda korisnika/vlasnika zemljišta (za razliku od svih drugih poreza kojima se zahvataju i preraspoređuju zarađeni prihodi). Istovremeno, to je zamenski porez (za npr. prerez lokalnih samouprava, naknadu za uređenje građevinskog zemljišta, komunalne naknade i sl). Plaća se godišnje (kvartalno) po m² zemljišta na osnovu tržišne cene zemljišta, u zavisnosti od namene, dužine fronta parcele i dr. Primena ovog instrumenta stimuliše optimalnu alokaciju zemljišta u okviru urbanistički dozvoljene namene. U domaćim uslovima, ogromna neoporezovana zemljišna renta se javlja kao osnovni vid dekapitalizacije društvenih ulaganja; renta se najčešće reprodukuje hiperprodukcijom stanova, poslovnih objekata, spekulacijama sa parcelama. Zahvatanje uvećane vrednosti zemljišta umanjuje spekulativne zemljišne interese i smanjuje količinu imobilisanog kapitala (potrebnijeg za produktivna ulaganja) i smanjuje rizik od naglih skokova cena zemljišta. Primena instrumenta poreza/naknada za zahvatanje uvećane vrednosti zemljišta na ravnopravnoj osnovi izjednačava sve oblike vlasništva zemljišta s obzirom da se najveći deo uvećane vrednosti zemljišta (rente) vraća društvu/zajednici, dok vlasnik zadržava deo koji je rezultat njegovog rada. Ovaj porez/naknada ne može se utajiti, dok su šanse za korupciju minimalne. Primena instrumenta je jednostavna i jeftina i zahteva prethodnu strategiju implementacije. Njegova efikasna praktična primena dokazana je npr. u Hong Kongu, gde je ovaj porez činio 35% fiskalnih prihoda (sa javnim vlasništvom nad zemljištem, sa znatnim brojem stanova na lizing), u Danskoj i dr.

Zaključne ocene

Konstatuje se da je izostanak socijalnog, političkog i profesionalnog dijaloga o sistemu i politici građevinskog zemljišta doprineo da Zakon o planiranju i izgradnji propisuje regulatorni okvir za ovu oblast, iako nije *sui generis* za regulisanje pitanja imovine i pravnog osnova za vlasničku transformaciju (tzv. konverzijom prava korišćenja u pravo svojine).

Sistem građevinskog zemljišta, politika, instrumenti, planiranje, upravljanje, mere, mehanizmi, standardi, evaluacije, praćenje, nadzor i kontrola, nisu usklađeni sa tranzicijskim reformama.

Ocenjuje se da je evidentno mnogo upliva države u određivanje naknada za konverziju prava korišćenja u pravo svojine zemljišta uz naknadu. Od 2009. do maja 2013. godine, Vlada RS je preko Ministarstva finansija i Poreske uprave, tj. veštaka, određivala „tržišnu vrednost zemljišta“, umanjena cene, pri tome ne razlikujući vrednost zemljišta od tržišne cene zemljišta, tj. „kvazi-

tržišne“. Ukazuje se da su izostali transparentni i efektivni pristupi i metode evaluacije građevinskog zemljišta i nepokretnosti, posebno metode masovne procene nepokretnosti. Ovde naglašavamo jednu od zakonskih novina o proceni tržišne vrednosti nepokretnosti koja se čini neprihvatljivom sa stanovišta teorije evaluacije i stvarnih tržišnih mehanizama i finansijskih transakcija u praksi. Naime, prema zakonu, direktoru RGZ se daje ovlašćenje za donošenje podzakonskih akata koji propisuju kriterijume, postupak, način i metodologiju za procenu vrednosti nepokretnosti, dok se RGZ ovlašćuje da obavlja procenu i vođenje vrednosti nepokretnosti.

Ocenjuje se da su u oblasti procena vrednosti građevinskog zemljišta prisutni i sledeći problemi: a) nedostatak kadra i institucija koje se bave poslovima sa građevinskim zemljištem – planiranje, procene, evaluacije, monitoring, upravljanje, menadžment, kontrola, kao i nedostatak koordinacije u institucionalnoj saradnji (plansko-urbanistička služba, fiskalna služba, katastar, imovinsko-pravna služba, statistika....); b) slaba dostupnost sistemskih podataka o javnoj svojini, evaluaciji vrednosti nepokretnosti u javnoj svojini; c) izostanak javno dostupnih opštih podataka o ukupnom, javnom i privatnom građevinskom zemljištu, izgrađenom i neizgrađenom građevinskom zemljištu na nivou opština i gradova; d) odsustvo transparentnih indikatora o građevinskom zemljištu; e) odsustvo procena obima i stratifikovanosti tražnje za zemljištem i objektima raznih namena (inter/nacionalne, regionalne, lokalne, sektorske), vremenske i teritorijalne distribucije tražnje, platežne moći korisnika/investitora, kao ni elastičnosti ponude građevinskog zemljišta.

U Srbiji nisu utvrđena relevantna regulatorna pravila za vrednovanje nepokretnosti, zbog čega se preporučuje uvođenje: pravnih principa (*superficies solo cedit* ili ne); ekonomskih principa (supstitucije, ponude i tražnje, iščekivanja ili predviđanja, usklađenosti i dr); faktora od značaja za vrednost nepokretnosti (fizički, tržišno-ekonomski, pravni, socijalni, politički, prostorno/urbanistički); pristupa vrednovanja (troškovni, komparativni/tržišni, prinosni/kapitalizacija i dr); metoda vrednovanja (mnoštvo metoda, naročito razlikovanje primene metode za masovnu procenu vrednosti); tržišnih mehanizama, institucija i instrumenata za evaluaciju vrednosti nepokretnosti (građevinsko zemljište). Predlog Zakona o uređenju prostora i izgradnji (2013) sugeriše da bi opštinske komisije trebalo da određuju orijentacione vrednosti nepokretnosti (na osnovu podataka evidencije cena iz kupoprodajnih ugovora, iz sudova) ne nudeći nijedan od predloženih elemenata za evaluaciju nepokretnosti. Postojeći regulatorni okvir procena vrednosti nepokretnosti ne uzima u obzir navedene činjenice, zbog čega se može pretpostaviti da se radi o nerazumevanju i neodrživom odnosu prema veoma složenoj oblasti procena tržišne vrednosti nepokretnosti, koje su od opšteg interesa za Srbiju.

Zaključuje se da je u oblasti procena vrednosti građevinskog zemljišta potrebno uvođenje novih principa, pristupa i metoda evaluacije (prema kriterijumu: fizički moguće, pravno dozvoljeno, finansijski izvodljivo, socioekonomski i ekološki opravdano, prostorno maksimalno produktivno), kao i instrumenta za izuzimanje uvećane vrednosti građevinskog zemljišta.

Literatura:

- Đurić, Z. 2009. *Metode procene vrednosti nekretnina*. Beograd.
- Evans, A. 2004. *Economics and Land Use Planning*. Blackwell Publishing.
- Harvey, J. 2000. *Urban Land Economics*. London: McMillan Press Ltd.
- Nedović-Budić, Z., S. Zeković i M. Vujošević. 2012. Land Privatization and Management in Serbia – Policy in Limbo. *Journal of Architectural and Planning Research*, 29:4: 306-317.
- Reinhart, C. and K. Rogoff. 2009. *This time is different – Eight Centuries of Financial Folly*. Princeton; Oxford: Princeton University Press.
- Rodenburg, C. and P. Nijkamp. 2002. Evaluation of multifunctional land use: design and application of policy criteria. *Serie Research Memoranda*, No 28: 6-8.
- Uredba o uslovima, kriterijumima i načinu ostvarivanja prava na konverziju prava korišćenja u pravo svojine uz naknadu, kao i o načinu određivanja tržišne vrednosti građevinskog zemljišta i visine naknade po osnovu konverzije prava korišćenja u pravo svojine uz naknadu. 2011. *Sl. glasnik RS*, br. 67/11.
- Uredba o uslovima i načinu pod kojima lokalna samouprava može da otuđi ili da u zakup građevinsko zemljište po ceni, manjoj od tržišne cene, odnosno zakupnine ili bez naknade. 2010/2011. *Sl. glasnik RS*, br. 13/10, br. 054/11.
- Vujošević, M., S. Zeković i T. Maričić. 2010. *Postsocijalistička tranzicija u Srbiji i teritorijalni kapital Srbije. Stanje, neki budući izgledi i predvidljivi scenariji*, Posebna izdanja 62. Beograd: Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije.
- World Bank. 2005. *Serbia investment climate assessment*. World Bank, Finance and Private Sector Development Unit, Europe and Central Asia Region.
- Zakon o planiranju i izgradnji. 2009/2010/2011. *Sl. glasnik RS*, br. 72/09, br. 81/09, br. 64/10, br. 24/11.
- Zakon o državnom premeru i katastru. 2009/2010. *Sl. glasnik RS*, br. 72/09, br. 18/10.

- Zeković, S. 2009a. Reform Framework for Urban Land Management in Serbia in the Period of Transition. *International Conference on Urban, Regional Planning and Transportation, URPT'09*. 24-26. WASET, Volume 54. 460-467. Paris, France.
- Zeković, S. 2009b. Possibilities for transformation of the urban land management in Serbia. *Spatium*, No 19: 15-19.
- Zeković, S. 2013. Smernice i preporuke za usaglašavanje finansiranja komunalnog opremanja građevinskog zemljišta, komunalne privrede i lokalnih javnih finansija u Srbiji. U *Finansiranje komunalnog opremanja građevinskog zemljišta u lokalnim samoupravama Hrvatske, Slovenije, Crne Gore i Nemačke: iskustva i preporuke za Srbiju*. 65-68. Beograd: SKGO.

Ksenija Petovar

Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu

e-mail: kpetovar@gmail.com

Mehanizmi zaštite imovinskih prava i drugih interesa građana u lokalnim zajednicama sa deficitom humanog kapitala

Apstrakt

Imovinska i druga prava građana (pravo na mirno uživanje imovine, pravo na zdravu životnu sredinu i sl) mogu biti ugrožena prilikom izgradnje infrastrukturnih i drugih sistema i objekata koji iziskuju promenu namene zemljišta i uspostavljaju strožije režime korišćenja okolnog prostora (otvoreni površinski kopovi lignita i drugih sirovina, formiranje akumulacija i izgradnja brana, izgradnja linearnih infastrukturnih sistema kao što su gasovodi, autoputevi i sl). Negativna iskustva iz bliske prošlosti, prisutna i u demokratskim tržišnim ekonomijama i u nekadašnjim socijalističkim državama sa planskom privredom, kao i u zemljama u razvoju, učinila su da se u poslednje dve decenije znatno više pažnje obrati na status lokalnog stanovništva u ovakvim projektima. Promene su vidljive kako u nacionalnim zakonodavstvima, možda još i više u pravilima i propozicijama međunarodnih finansijskih organizacija (Svetska banka, Evropska banka za obnovu i razvoj, Evropska investiciona banka), koje odobravanje i povlačenje kreditnih aranžmana uslovljavaju izradom odgovarajućih analiza o položaju lokalnog stanovništva i uticajima koje planirani projekti mogu imati na ove zajednice, kao i na mere i mehanizme za predupređivanje negativnih učinaka projekata. Osnovni postulat je da realizacija projekta ne sme da pogorša ili ugrozi uslove života građana, odnosno da oni moraju ostati najmanje isti ili biti poboljšani tokom pripreme, realizacije i funkcionisanja projekta (objekta, sistema). Ovaj rad analizira na koji način se propozicije međunarodnih finansijskih organizacija primenjuju i kako se mogu primeniti u projektima koji se planiraju i realizuju u Srbiji.

Ključne reči: imovinska prava, eksproprijacija, pravo službenosti, javne konsultacije, informisanje građana

Mechanisms for the protection of property rights and other interests of citizens in local communities with a deficit of human capital

Abstract

Property rights and other rights of citizens (the right to peaceful enjoyment of his/her possession, the right to healthy environment, etc) can be violated during the building of the infrastructural and other systems and objects that entail changing of the land use and establishing stricter regimes of using the surrounding space (open pit lignite and other raw materials, building accumulations and dams, building linear infrastructural systems such as pipelines, highways, etc). Negative experiences from the recent past that are present both in the democratic market economies and in the former socialist states with planned economies, as well as in the developing countries, directed attention, in the last two decades, to the status of local population in these projects. The changes are visible in the national legislations and even more in the rules and propositions of international financial organizations (World Bank, European Bank for Reconstruction and Development, European Investment Bank). These organizations condition their approvals of credit arrangements with the creation of appropriate analyses of the position of local population and with the impacts of the designed projects on those communities, including the measures and mechanisms for preventing the negative project impact. The basic postulate here is that the project realization should not worsen the citizens living conditions. These conditions must either remain the same or be improved during the preparation, realization and functioning of a project (facility, system). The subject of the paper is analyzing the way in which the propositions of international financial organizations are applied, including the modalities of their implementation in the projects that are planned and realized in Serbia.

Key words: property rights, eminent domain/expropriation, right of servitude, public consultation, public information

Uvodne napomene

Predmet rada su imovinska i druga prava građana i mehanizmi njihove zaštite u lokalnim zajednicama u kojima se realizuju (linearni) infrastrukturni sistemi (autoput, cevovodni transport i dr). Tema je značajna, imajući u vidu veliki broj ovakvih projekata koji se danas realizuju ili planiraju u neposrednoj budućnosti u Srbiji. (Veliki) infrastrukturni projekti, po pravilu, proizvode značajne ekološke, ekonomske i socijalne promene u prostoru i lokalnim zajednicama u kojima se sprovode. Zakonska regulativa u Srbiji, u delu koji se odnosi na opis i procenu mogućih uticaja ovakvih projekata na životnu sredinu, u velikoj meri je usklađena sa propisima Evropske unije, ali je slabo regulisana i neučinkovita njihova primena i sankcije za njihovo kršenje. Za razliku

od sektora životne sredine, nije uspostavljena obaveza procene uticaja projekta na socijalni razvoj i uslove života u lokalnim zajednicama. Poseban problem koji pogađa obe oblasti – i ekologiju i socijalni razvoj – je nepostojanje kontrolnih mehanizama za praćenje kako se i sa kojim efektima ostvaruju pojedinačni projekti, niti mera pomoću kojih se mogu umanjiti i/ili predupređiti pojedinačne i javne štete do kojih dolazi u toku realizacije projekata.

Položaj građana u lokalnim zajednicama na čijoj teritoriji se ovi projekti realizuju u Srbiji umnogome zavisi od toga ko je investitor, odnosno finansijer projekta. Projekti koji se finansiraju sredstvima međunarodnih finansijskih organizacija (Svetska banka, Evropska banka za obnovu i razvoj, Evropska investiciona banka) su u obavezi da rigorozno primenjuju i pravne propise nacionalnog zakonodavstva i posebne zahteve (propise) ovih organizacija¹. U slučajevima kada su propisi međunarodnih organizacija povoljniji za lokalno stanovništvo koje je pod uticajem projekta (Project Affected Persons), investitor je obavezan da primenjuje ove druge. Takve odredbe postoje u ugovoru o Okvirnoj politici preseljenja (Resettlement Policy Framework) i uslovima eksproprijacije i dodatnih podrški građanima/domaćinstvima pod uticajem projekta (Entitlement Matrix), što je sve uslov za dobijanje i korišćenje kredita od međunarodne finansijske organizacije.

U slučajevima kada je investitor domaća kompanija, ili kompanija iz neke druge države, ne postoje takve garancije u pogledu imovinskih i drugih prava građana. Važeći Zakon o eksproprijaciji je značajno proširio krug nosilaca tzv. javnog interesa, čije proglašenje je pravni osnov za postupak eksproprijacije. Dostojna je korisnik eksproprijacije prilikom utvrđivanja javnog interesa mogla biti samo država ili firma u državnoj svojini (javna uprava, javno preduzeće), ali je poslednjim izmenama Zakona o eksproprijaciji omogućeno da privredna društva koje osniva javna uprava i koja su u većinskom vlasništvu države, takođe mogu biti korisnici eksproprijacije („Eksproprijacija se može vršiti za potrebe Republike Srbije, autonomne pokrajine, grada, grada Beograda, opštine, javnih fondova, javnih preduzeća, privrednih društava koja su osnovana od strane javnih preduzeća, kao i za potrebe privrednih društava sa većinskim državnim kapitalom osnovanih od strane Republike Srbije, autonomne pokrajine, grada, grada Beograda, ili opštine, ako zakonom nije drukčije određeno”, Zakon o eksproprijaciji, čl. 8). Drugim rečima, nema ko ne može biti nosilac javnog interesa, pri čemu ne postoji jasna definicija šta je to javni interes (sadržaj objekta/aktivnosti, uslovi dostupnosti objektima od javnog interesa, potonja promena osnovne namene zbog koje je izvršena ekspropri-

¹ European Bank for Reconstruction and Development (ESP PR EBRD), *Environmental and Social Policy and Related Performance Requirements*, June 2009; World Bank, *Operational Policy (4.12 on Involuntary Resettlement)*.

jacija i dr). U Zakonu o Južnom toku, kao korisnik eksproprijacije određuje se Privredno društvo South Stream, društvo sa ograničenom odgovornošću Novi Sad, za koje naknadno saznajemo da je registrovano i da ima sedište u Švajcarskoj (Zakon o utvrđivanju javnog interesa i posebnim postupcima eksproprijacije i pribavljanja dokumentacije radi realizacije izgradnje sistema za transport prirodnog gasa „Južni tok”, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 17/2013). Dodatni problem je što ni privatni niti državni status preduzeća, kao ni propisi u matičnoj državi u kojoj je preduzeće registrovano ne garantuju da će preduzeće poštovati nacionalne propise i zakonodavstvo svoje države kada posluje u drugoj državi².

U pojedinim slučajevima donose se posebni zakoni, kao što je to slučaj sa Zakonom o utvrđivanju javnog interesa i posebnim postupcima eksproprijacije i pribavljanja dokumentacije radi realizacije izgradnje sistema za transport prirodnog gasa „Južni tok”, kojim se ubrzava postupak eksproprijacije i dodatno ograničavaju (ugrožavaju) imovinska prava građana na trasi gasovoda. U obrazloženju Zakona o Južnom toku u Narodnoj skupštini Republike Srbije (za koji je glasalo čak 176 poslanika) objašnjeno je da zaštita interesa i prava vlasnika zemljišta ostaje nepromenjena u odnosu na važeći Zakon o eksproprijaciji, te da je Zakon o Južnom toku pouzdana brana sopstvenika nepokretnosti od samovolje investitora. Koliko je stvarno pouzdana ova „brana”, može se suditi na osnovu odredbi u članu 6 Zakona o Južnom toku, u kome se kaže da će se o predlozima za eksproprijaciju postupati po pravilima skraćenog upravnog postupka, da je vlasnik dužan da se izjasni o predlogu za eksproprijaciju u roku od pet dana po prijemu predloga, da nadležni organ donosi rešenje bez prethodnog saslušanja stranaka i da se o predlogu može izjaviti žalba, ali da ona ne odlaže izvršenje. Nadalje, u članu 9 ovog Zakona stoji da „Društvo stiče pravo da stupi u posed nepokretnosti u skladu sa ovim zakonom po isteku sedam dana od dana donošenja rešenja po predlogu za eksproprijaciju u skladu sa odredbama ovog zakona”. Sledi da od dana kada se vlasniku dostavlja predlog na izjašnjenje, do dana kada korisnik eksproprijacije, tj. Društvo (Privredno društvo South Stream, društvo sa ograničenom odgovornošću Novi Sad) stiče pravo da stupi u posed nepokretnosti eksproprijisane u skladu sa ovim

² Postoje brojni primeri iz kojih se vidi da ni rigorozni nacionalni propisi u oblasti životne sredine u matičnoj državi ne obavezuju firme iz nje da ih poštuju kada rade van njenih granica. Van svake sumnje je da US Steel ne bi smeo da na tlu SAD prvo napravi, a potom ostavi onako nezaštićene i neuređene deponije pored Smederevske železare, kao što je to uradio tokom nekoliko godina poslovanja u Srbiji. Izvesno je da za javnu štetu koja je naneta poljoprivrednicima u neposrednoj blizini ovih deponija, kao i ostalim građanima čije je zdravlje ugroženo zbog ovih deponija, niko nikada neće odgovarati, niti imati obavezu njihove sanacije i/ili finansijske kompenzacije za učinjeno štetu. Ali to kršenje nacionalnog zakonodavstva je problem na strani države Srbije i sadržaja ugovora napravljenog sa US Steelom.

Zakonom može da prođe čak celih 13 dana (5 dana za izjašnjenje o predlogu, 1 dan za pisanje rešenja, računajući na efikasan rad administracije, i obaveze Društva da sačeka da prođe 7 dana od dana donošenja rešenja).

Trasa gasovoda Južni tok, kao i trase drugih linearnih infrastrukturnih sistema, prolazi preko poljoprivrednog i šumskog zemljišta, odnosno najvećim delom preko ruralnih područja. Građani koji žive u ruralnim područjima u Srbiji i koji su najvećim brojem vlasnici ovog zemljišta imaju višestruka obeležja vulnerabiliteta: 1) Loša/niska obrazovna struktura stanovništva – visoko učešće građana sa osnovnom školom ili bez završene osnovne škole; 2) Ostarelo stanovništvo i veliki procenat staračkih domaćinstava (samačkih i/ili dvočlanih); 3) Veliki procenat domaćinstava bez stalno zaposlenih članova i bez redovnih prihoda; 4) Znatna udaljenost od osnovnih javnih usluga – obrazovanje, zdravstvena zaštita, socijalna zaštita; 5) Veliki procenat domaćinstava ispod granice siromaštva i u riziku od siromaštva; 6) Slabo dostupne ili potpuno nedostupne profesionalne usluge (advokati, službe besplatne pravne pomoći) i nezavisne službe (zaštitinik građana, poverenik za dostupnost informacija od javnog značaja...) od kojih bi građani mogli dobiti pouzdanu i objektivnu informaciju o svojim pravima i načinu kako da ih zaštite.³ Ukratko, građani u ovim zajednicama imaju male izgleda da se obaveste i dobiju odgovarajuće savete o svojim imovinskim i drugim pravima u ovakvim projektima i da se organizuju i štite svoja prava. Dodatna teškoća za građane su slabi kapaciteti lokalnih uprava i njihova znatno veća usmerenost ka zaštiti interesa investitora, političkih stranaka i interesnih grupa na nacionalnom nivou u odnosu na interese i prava građana. (Petovar 1983, Petovar 1990, Petovar and Jokić, 2012)

Pravni okvir koji reguliše status građana u projektima gde se menja namena površina

Ključni dokument za definisanje statusa građana i njihovih imovinskih prava je Evropska konvencija o ljudskim pravima. Prvim Protokolom uz Evropsku konvenciju (1952. godine) utvrđena je obaveza države da garantu-

³ Višestruka obeležja siromaštva u seoskim područjima u Srbiji postala su predmet stručnih istraživanja tek u poslednjoj deceniji, a još uvek su marginalna tema u političkoj sferi. Decenijama je i u stručnoj i u opštoj javnosti vladalo uverenje da se na selu bolje i kvalitetnije živi nego u gradu i da je siromaštvo rasprostranjenije u urbanim sredinama. Takve predrasude su osporene tek u istraživanjima posle 2000. godine. Living standard Measurement Study 2004-2007, Plan Strategije ruralnog razvoja 2009-2013, Strategija poljoprivrede i ruralnog razvoja, 2014 (Nacrt), Prvi nacionalni izveštaji o socijalnom uključivanju i smanjenju siromaštva 2008-2010 i prateći bilteni, Petovar and Jokić 2011, Petovar i Jokić 2010, Petovar i Jokić 2009; Petovar 2009 i dr.

je mirno uživanje imovine, izuzev u slučaju kada se ona oduzima uz tržišnu naknadu, zbog ostvarivanja javnog interesa: „Svako fizičko i pravno lice ima pravo da mirno uživa u svojoj imovini. Niko ne može biti lišen svoje imovine, osim u javnom interesu i pod uslovima predviđenim zakonom i opštim načelima međunarodnog prava”⁴. Republika Srbija je ratifikovala Evropsku konvenciju o ljudskim pravima 2004. godine.

Jedan od razloga koji dovode u pitanje mirno uživanje imovine jeste promena namene zemljišta, koja, po pravilu, biva praćena eksproprijacijom zemljišta i objekata. Promena namene zemljišta vrši se na osnovu proglašavanja javnog interesa koji se utvrđuje na osnovu prostornog plana. Bez obzira što je prostorni plan dokument na osnovu kojeg se utvrđuje javni interes i što predstavlja osnov za druge aktivnosti kao što su eksproprijacija, preseljenje i sl, prostorni planovi se, po pravilu, ne bave temom o pravnom okviru, statusu građana i njihovih imovinskih prava i socijalnim implikacijama izmeštanja stanovništva kada se planira promena namene zemljišta. Od obrađivača plana zavisi da li će i u kom obimu tema socijalnih aspekata i modaliteta preseljenja biti uključena u planski dokument.⁵ (Spasić et al. 2005)

U nacionalnom zakonodavstvu, propisi koji regulišu postupak promene vlasničkih odnosa i vlasničkih prava na zemljištu zbog postojanja tzv. javnog interesa svojim brojnim odredbama, na prvi pogled, poštuju imovinska i druga prava građana i daju mogućnost građanima da se blagovremeno obaveste o predstojećim aktivnostima na području gde se planiraju određeni investicioni radovi.⁶ U tom pogledu, ključan je Zakon o eksproprijaciji koji utvrđuje pravo

⁴ I dalje: Prethodne odredbe, međutim, ni na koji način ne utiču na pravo države da primenjuje zakone koje smatra potrebnim da bi regulisala korišćenje imovine u skladu s opštim interesima, ili da bi obezbedila naplatu poreza ili drugih dažbina ili kazni. Komentatori (V Dimitrijević i M. Paunović 1997: 298-302) ukazuju da su navedene odredbe dosta restriktivne i da daju državi široka ovlašćenja u pogledu nečijeg prava na imovinu. Evropski sud je, pozivajući se na pripremljene radove, utvrdio da, priznajući svakome da uživa u svojim dobrima, član 1. u suštini jamči „pravo na imovinu” (engl. right of property).

⁵ U Zakonu o planiranju i izgradnji (*Sl. glasnik RS*, br. 72/09, br. 81/09, br. 64/10, br. 24/11), u članu 22 u kome se utvrđuje obavezan sadržaj prostornog plana područja posebne namene, u jednoj alineji se obavezuje obrađivač da da „konceptiju i propozicije u odnosu na eventualne demografsko-socijalne probleme”. Zakon utvrđuje obavezu izrade Strateške procene uticaja na životnu sredinu, ali ne i na socijalni razvoj, odnosno uticaj projekta i planskih rešenja na uslove života građana u lokalnoj zajednici.

⁶ Zakon o eksproprijaciji (*Službeni glasnik RS*, br. 53/1995, br. 23/2001, br. 20/2009), Zakon o planiranju i izgradnji (*Službeni glasnik RS*, br. 72/09, br. 81/09, br. 64/10, br. 24/11), Zakon o cevovodnom transportu gasovitih i tečnih ugljovodnika i distribuciji gasovitih ugljovodnika (*Službeni glasnik RS*, br. 104/2009), sa podzakonskim aktom pod nazivom: Pravilnik o tehničkim uslovima i normativima za bezbedan transport tečnih i gasovitih ugljovodnika magistralnim naftovodima i gasovodima i naftovodima i gasovodima za međunarodni transport (*Službeni list SFRJ*, br. 26/85, od 24. 5. 1985).

trajnog oduzimanja (potpuna eksproprijacija) ili ograničavanja prava svojine (nepotpuna eksproprijacija) ukoliko je to u javnom interesu, uz naknadu koja ne može biti niža od tržišne (čl. 1). **Nepotpuna eksproprijacija** ima dve forme – pravo službenosti na nepokretnosti i privremeno zauzimanje zemljišta dok traju radovi na pripremi i izgradnji objekta, bez promene vlasnika. **Privremeno zauzimanje zemljišta** podrazumeva pravo korisnika eksproprijacije da koristi zemljište dok traju radovi na pripremi i izgradnji (infrastrukturnog) objekta, a vlasnik dobija odgovarajuće obeštećenje. S obzirom na prirodu izvođačkih radova koji se odvijaju na poljoprivrednom zemljištu, postoji realna opasnost da se tokom izvođenja radova smanji plodnost i katastarska klasa zemljišta, ukoliko izvođač radova ne primeni potrebne mere zaštite (selektivna otkrivka humusa i njegovo odgovarajuće deponovanje do vraćanja zemljišta/parcele u ponovnu poljoprivrednu upotrebu) koje se u Srbiji ne primenjuju sistematski i obavezno, niti postoji kontrola primene i sankcije za uništavanje boniteta zemljišta.⁷ Za izgradnju gasovoda Južni tok, predviđena površina radnog pojasa kreće se od 32 do 45 metara širine. Ukoliko se ne primene odgovarajuće mere zaštite plodnog sloja zemljišta, ono će izgubiti svoju katastarsku klasu.⁸ Treba imati u vidu da trasa Južnog toka ide velikom dužinom preko poljoprivrednog zemljišta visoke bonitetne klase (Stig, Vojvodina) i da je mala verovatnoća da se održi isti bonitet zemljišta nakon završetka radova u tako širokom pojasu. Drugi oblik nepotpune eksproprijacije – **Pravo službenosti** omogućava korisniku eksproprijacije stalni pristup infrastrukturnom objektu na zemljištu

⁷ Kao primer odnosa korisnika eksproprijacije prema postupku rekultivacije navodimo element iz ponude koju je juna 2011. godine Yugoros-gas poslao vlasniku zemljišta za ustanovljavanje prava službenosti radi izgradnje gasovoda MG-11, na parceli površine 1170 m² u selu Trupale (zemljište u naselju je, prema odredbama iz Generalnog plana grada Niša, u statusu građevinskog zemljišta). U ponudi je na ime naknade za rekultivaciju zemljišta ponuđena suma od 6.224,00 RSD za celu parcelu (odnosno oko 5 dinara za m²). Tokom izgradnje MG-11 u selu Trupale nije vršena selektivna otkrivka humusa, pa je 5 dinara/m² *de facto* naknada za uništenih humusni sloj, odnosno za pretvaranje zemljišta prve i druge bonitetne klase u šestu ili sedmu. Širina radnog pojasa (prekopanog zemljišta sa uništenim humusnim slojem) je bila 18m.

⁸ Zaštita i očuvanje pedološkog sloja humusa na obradivim površinama i šumskom zemljištu kao neobnovljivom resursu je utvrđena u nekoliko zakona u Republici Srbiji (Zakon o zaštiti prirode (*Službeni glasnik RS*, br. 36/2009, br. 88/2010, br. 91/2010), Zakon o poljoprivrednom zemljištu (*Službeni glasnik RS*, br. 41/2009), Zakon o zaštiti životne sredine (*Službeni glasnik RS*, br. 43/2001)). Odredbe upućuju na obavezu čuvanja humusnog sloja zemljišta, a po prestanku radova na sanaciju i rekultivaciju zemljišta. Osnovni problem u ovim odredbama je što nisu jednoznačno i jasno definisani pojmovi sanacija i rekultivacija. U opisu procedure za rekultivaciju poljoprivrednog zemljišta (poglavlje 4.2.), na primer, Zakon ne utvrđuje obavezu vraćanja u istu klasu zemljišta. Neki stručnjaci smatraju da postupkom rekultivacije nije moguće ostvariti istu katastarsku klasu kakva je bila pre skidanja humusa.

koje je u svojini drugog pravnog ili fizičkog lica.⁹ Naknada za ostvarivanje ovog prava, koja se vlasniku isplaćuje jednokratno ili u ratama iznosi oko 30% od tržišne cene zemljišta. Prema važećim propisima, vlasnik nema pravo da zatraži potpunu eksproprijaciju zemljišta na kome se ustanovljava pravo službenosti i da kupi novo zemljište bez opterećenja (hipoteka, uslovljenosti režima korišćenja od strane korisnika eksproprijacije i dr). Pravo službenosti u značajnom stepenu ograničava imovinska prava vlasnika, a naročito pravo neometanog uživanja imovine, zbog ograničenja u korišćenju zemljišta (novog režima korišćenja) koja se utvrđuju ustanovljavanjem prava službenosti¹⁰. (Petovar and Jokić 2011, Studija opravdanosti i Studija uticaja na životnu sredinu i socijalni razvoj – Magistralni gasovod kroz Srbiju do granice sa Bugarskom. Studija raseljavanja i program javnih konsultacija 2011). Pokazaćemo to na primeru trase gasovoda Južni tok. U **neposrednom pojasu zaštite** zabranjena je sadnja višegodišnje vegetacije sa dubokim korenjem, dok je moguće obrađivanje zemljišta tehnikom plitkog oranja (do 50cm) i gajenje jednogodišnjih biljaka; u pojasu **uže zaštite** zabranjena je izgradnja objekata za boravak ljudi, dok će se postojeći objekti ukloniti. Postojeća putna i druga infrastruktura se zadržava kao stečeno stanje uz mogućnost usaglašavanja i/ili izmeštanja, što se rešava uz projektnu dokumentaciju gasovoda i **uz saglasnost vlasnika/upravljača predmetne infrastrukture. Izgradnja novih prilaznih puteva i druge infrastrukture je moguća, ali uz obavezujući uslov obezbeđenja saradnje sa upravljačem gasovoda** (podvukla K.P.). Drugim rečima, za svaku izgradnju u zaštitnom pojasu širine 200m (na primer, izgradnja puta preko trase radi povezivanja dva kraja parcele ili povezivanja sa susednim parcelama), vlasnik

⁹ U članu 4 Zakona o Južnom toku kaže se da se pravo službenosti iz stava 2 ovog člana ustanovljava kao trajno pravo i kao takvo se, po zahtevu Društva, upisuje u teretni list nepokretnosti za predmetno zemljište, na osnovu rešenja o eksproprijaciji (nepotpuna eksproprijacija). U važećem Zakonu o eksproprijaciji nije definisana dužina trajanja prava službenosti (jedna od onih zakonskih odredbi koja je napisana tako da može da se tumači na više načina), a ovde je to eksplicite utvrđeno.

¹⁰ Ukupna površina planskog obuhvata gasovoda Južni tok na teritoriji Republike Srbije je 24.957,8ha (skoro 250 km²). Utvrđene su sledeće zone zaštite gasovoda (3.4): **Pojas neposredne zaštite** obostrano od ose gasovoda i granice građevinskih parcela objekata gasovoda je širine 10m na šumskom zemljištu, odnosno 25m na poljoprivrednom zemljištu; **Pojas uže zaštite** obostrano od granice pojasa neposredne zaštite je širine 90m na šumskom zemljištu, odnosno 75m na poljoprivrednom zemljištu, tj. granica pojasa uže zaštite je na 100m od ose koridora (ukupna površina u režimu neposredne zaštite je 8.280ha); **Pojas šire zaštite** (pojas detaljne razrade) obostrano od granice pojasa uže zaštite je širine 100m, tj. granica pojasa šire zaštite je na 200m od ose koridora (ukupna površina u režimu šire zaštite je 8.316ha); **Pojas kontrolisane izgradnje** jeste pojas između granice pojasa šire zaštite i granice koridora, tj. granice Prostornog plana (ukupna površina pojasa kontrolisane izgradnje je 8.315ha). U toku izgradnje gasovoda, uspostavlja se radni pojas u širini od 32m do 45m od ose koridora (obostrano).

zemljišta mora tražiti i dobiti odobrenje od korisnika eksproprijacije. Nema sumnje da ovako nametnuta ograničenja potencijalno smanjuju efikasnost korišćenja zemljišta, ali i izgleda za njegovu eventualnu prodaju po tržišnoj ceni, budući da se ugovorom o pravu službenosti stavlja zabeležba o teretu, odnosno hipoteka na imovinu. Za vlasnika na čijoj poljoprivrednoj parceli je ustanovljeno pravo službenosti poseban problem postaviće se u situaciji kada zona koja je bila u statusu poljoprivrednog zemljišta promeni namenu u građevinsko zemljište. Tada će vlasnik građevinskog zemljišta morati da traži saglasnost za izgradnju objekta i u širem zaštitnom pojasu gasovoda, što praktično znači blokadu izgradnje na zemljištu na kome je dozvoljena izgradnja. Za razumevanje implikacija koje utvrđene propozicije u izgradnji gasovoda Južni tok mogu imati na građane treba pomenuti da se radi o uticaju na oko 25 hiljada hektara zemljišta. Potencijalni uticaj izgradnje gasovoda na stanovništvo i naselja u Prostornom planu područja posebne namene gasovoda Južni tok (Infrastrukturni koridor), ograničen je na nekoliko iskaza. Na str. 29 se kaže da „Gasovod ima delimično negativan uticaj na razvoj, uređenje i funkcionisanje seoskih naselja usled zauzimanja dela poljoprivrednog zemljišta...”. U odeljku 4.3. „Zaštita životne sredine” kaže se da „za vreme izvođenja radova pri izgradnji gasovoda će doći do promena na površinskom sloju zemljišta, (...) i da je po izgradnji gasovoda **obavezna rekultivacija zemljišta** u zoni svih ostvarenih radova”. Koristi se uopšten pojam rekultivacija, bez specifikacije obaveze na vraćanje u istu kategoriju zemljišta, ako je to uopšte moguće. U poglavlju 4. „Mere zaštite”, ne postoje posebne propozicije koje se odnose na zaštitu stanovništva, imovine, boniteta poljoprivrednog zemljišta i javnog zdravlja.¹¹

Sažeto, odredbe navedenih zakona i pravilnika imaju za posledicu: 1) značajno ograničavanje prava i načina korišćenja privatne imovine, 2) obavezu vlasnika da za korišćenje vlastite imovine traži različite vrste dozvola/sagla-

¹¹ U Izveštaju o Strateškoj proceni uticaja Prostornog plana područja posebne namene transnacionalnog gasovoda „Južni tok” na životnu sredinu, Beograd, oktobar 2012 (http://195.250.98.80/media/juzni_tok/), u poglavlju 2.4. „Zemljište”, nema podataka o površini zemljišta koje će pretrpeti različita oštećenja tokom izgradnje i eksploatacije gasovoda i biti u posebnom režimu korišćenja. Zaključak Izveštaja je da „redovna eksploatacija gasa neće uticati na postojeći kvalitet zemljišta kroz koje prolazi” (str. 68). Na str. 97. se navodi procena iz Prostornog plana i Strateške procene da će se unapređenje socijalnog razvoja podstaći smanjenjem nezaposlenosti, otvaranjem novih radnih mesta u sistemu izgradnje, eksploatacije i održavanja mreže i objekata transnacionalnog gasovoda, ali bez bilo kakvih numeričkih pokazatelja. U rezimeu komentara o indikatoru Promena namene korišćenja zemljišta konstatuje se da „kada je u pitanju izgradnja linijskog sistema – polaganje cevi gasovoda na (u) poljoprivrednom zemljištu, ta promena je privremenog karaktera i traje samo do završetka radova, potom se zemljište može koristiti na uobičajen način.” Ne upozorava se na potencijalni gubitak pedološkog sloja prilikom izgradnje u pojasu širine do 45m. U rezimeu se iznosi zaključak o „vraćanju zemljišta u prvobitno stanje nakon završetka radova...”, a na str. 135. se pominje vraćanje sloja prethodno deponovanog humusa.

snosti od pravnog lica (državne ili privatne kompanije) koje ima pravo službenosti na toj imovini; 3) smanjenje tržišne vrednosti imovine i smanjene šanse za njenu prodaju. Pored navedenih ograničenja u korišćenju imovine, treba skrenuti pažnju i na psihološki faktor, odnosno percepciju blizine gasovoda kao negativnog faktora i mogućeg rizika i izvora opasnosti (eksplozija i sl). U literaturi nismo našli komentare na temu psihološkog aspekta blizine gasovoda. Vredan pažnje je, međutim, komentar sudije iz Pirota, koja je na pitanje o potencijalnom strahu od blizine gasovoda, odgovorila kontra pitanjem: da li biste bili mirni kada bi se vaša deca igrala iznad gasovoda ili u njegovoj blizini¹². Jedan broj građana i stručnjaka sa kojima smo razgovarali tokom terenskog istraživanja za izradu studije opravdanosti magistralnog gasovoda Niš – granica Bugarske, smatraju da je institut eksprioprijacije kao trajnog oduzimanja zemljišta uz naknadu po tržišnoj ceni pravičniji od ustanovljavanja prava službenosti i da bi vlasnici trebalo da imaju mogućnost izbora između ova dva vida eksproprijacije. (Petovar and Jokić, 2011)

Forme stručne i pravne pomoći i stručne podrške lokalnom stanovništvu

Napomenuli smo da postoji veliki deficit humanog kapitala u ruralnim područjima u kojima se realizuju infrastrukturni sistemi. Ovome treba dodati i marginalizaciju teme o statusu lokalnog stanovništva u prostornim planovima koji su pravni osnov za proglašenje javnog interesa i koji utvrđuju obaveze investitora i prostorne uslove realizacije projekta. Dovoljno je uporediti broj stranica koje se odnose na pojedine sektore, pa je jasno koliko je marginalizovana tema o uticaju projekta na socijalni razvoj i kakav je odnos profesionalnih udruženja i stručne javnosti prema toj temi. S druge strane, lokalne vlasti su slabe i nekompetentne, politički zavisne od viših nivoa i partijskih grupa i ne navikle da štite imovinska i druga prava građana. Inspeksijski i drugi organi kontrole su suviše slabi i neosposobljeni da se suprotstave veštirim manipulacijama i drugim protivpravnim radnjama investitora i drugih korisnika eksproprijacije i njihove sprege sa političkim partijama i interesnim grupama.

Sažeto, građani u ruralnim zajednicama nemaju potrebne sposobnosti i znanja da se organizuju i sami zaštite svoja imovinska i druga prava u pomenutim infrastrukturnim projektima. Postoje, međutim, dobra iskustva i prakse u pružanju stručne i pravne pomoći lokalnom stanovništvu. Njihova primena

¹² Ne tako davno, 30 marta 2013. godine, dogodila se eksplozija gasovoda na periferiji Beograda, detonacija je trajala 40 minuta, a plamen je bio visok oko 40m. Zvaničan izveštaj o razlogu eksplozije („prirodno” sleganje tla, radovi na obilaznici oko Grada, nepropisno obezbeđen pojas zaštite ili nešto drugo) nije podastrt javnosti.

u Srbiji bi u značajnoj meri pomogla u zaštiti prava građana. Neke od njih su definisane u propozicijama međunarodnih finansijskih organizacija, a neke su delom ugrađene u manji broj prostornih planova područja posebne namene i studija o proceni uticaja na socijalni razvoj donetih u Srbiji.¹³ Kao primer dobre prakse vredi pomenuti i postupak javnih konsultacija, saradnju sa lokalnim zajednicama i građanima i monitoring prilikom eksproprijacije zemljišta i objekata urađene na Koridoru 10 (autoput E 80 i E 75), zasnovane na Okvirnoj politici raseljavanja (Resettlement Policy Framework) koji je Vlada Republike Srbije potpisala sa kreditorima projekta (Svetska Banka i Evropska investiciona banka, jun 2009. godine) (Akcioni planovi raseljavanja 2009-2014; Implementation Report on Resettlement Action Plan Prosek – Crvena Reka on the Corridor X Highway 2014). Manje od dva procenta od oko 15.000 eksproprijisanih vlasnika obratilo se sudu zbog nezadovoljstva procenom vrednosti imovine, što govori o veoma povoljnim eksproprijacionim cenama i uslovima eksproprijacije.

Javne konsultacije i informisanje građanstva

Propozicije Evropske banke za obnovu i razvoj, (Environmental and Social Policy and Related Performance Requirements) obavezuju korisnika kredita da blagovremeno obavesti i ostvari saradnju sa licima na koje projekat ima uticaj (Project Affected Persons/PAPs) i sa lokalnim zajednicama na čijoj teritoriji se projekat realizuje ili ima uticaj, uključujući i naselja u koja će se preseljavati građani čija imovina se ekspropriše. To naročito obavezuje na 1) javne konsultacije i blagovremeno obaveštavanje o svim elementima relevantnim za status lokalnog stanovništva i 2) obezbeđenje posebne podrške vulnerabilnim grupama.

U skladu sa propozicijama ESP PR EBRD (Environmental and Social Policy and Related Performance Requirements, EBRD), javne konsultacije podrazumevaju sledeće:

¹³ Mahom se radi o prostornim planovima područja posebne namene za površinske kopove lignita, a jedan primer se odnosi na formiranje novog kopa rude bakra u Boru: Programске osnove za preseljenje naselja Vreoci. Prostorni plan područja posebne namene Kolubarskog lignitskog basena (Beograd: Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije, 2008-2009); Program preseljenja naselja i infrastrukturnih sistema u Istočnom delu Kolubarskog lignitskog basena – naselja Baroševac, Zeoke, Medoševac i Burovo. Pilot projekat (Beograd: Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije, 2008); Prostorni plan područja posebne namene Kolubarski lignitski basen (Beograd: Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije, 2008-2013); Spasić et al. 2007; Plan preseljenja domaćinstava i formiranje novog naselja u okviru Prostornog plana područja posebne namene Veliki Krivelj – Cerovo (Beograd: Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije. 1993-1994).

- Stalni kontakt sa građanima u lokalnoj zajednici;
- Dostupnost i potpuni uvid u sve relevantne informacije koje se tiču statusa i uslova života lokalnog stanovništva;
- Saradnju korisnika eksproprijacije i nadležnih službi u lokalnoj upravi sa građanima (PAPs) i zajednicama i obezbeđenje blagovremene i potpune participacije u donošenju odluka koje se odnose na eksproprijaciju zemljišta i objekata;
- Pravo zainteresovanih građana (vlasnika) da učestvuju u pregovorima o uslovima i modalitetima kompenzacije, uslovima preseljenja i pregovorima o preseljavanju na nove lokacije, uključujući i vremensku dinamiku;
- Komunikacija sa građanima traje u svim fazama od započinjanja planskih aktivnosti do realizacije projekta, monitoringa, vrednovanja svih aktivnosti i procene da li su ostvareni ciljevi koji su postavljeni u pozicijama EBRD.

Izvođač projekta je obavezan da donese Plan javnih konsultacija, koji sadrži najmanje sledeće obaveze:

- 1) Informisanje stanovništva i konsultacije u lokalnim zajednicama pre utvrđivanja konačne trase linijskog objekta, kada se trasa još može u nekim elementima korigovati (u slučajevima kada ide preko sredine većeg broja povezanih parcela, kada zahteva izmeštanje ili ugrožava neki artefakt od posebnog značaja za lokalno stanovništvo, što nije bilo utvrđeno, odnosno rekognoscirano prilikom postavljanja trase, kada ide preko bunara ili drugih izvorišta vode i sl);

Ovaj rad je objavljen u časopisu *Sociologija*: Vujović, S. 2014. *Socioprostorni identitet Beograda u kontekstu urbanog i regionalnog razvoja Srbije*. *Sociologija*, Vol. LVI, No. 2: 145 – 166.

- 2) Informisanje i konsultacije o visini naknade, uslovima i načinu isplate naknade, obavezama korisnika eksproprijacije i podizvođača radova tokom pripreme i izvođenja radova i tokom funkcionisanja objekta. Veoma je važno da podaci o visini naknade budu javni i potpuno dostupni.¹⁴

Za razliku od ovako definisanog okvira za javne konsultacije, u praksi planiranja i uređenja prostora u Srbiji, javne konsultacije su marginalna forma, kako u pogledu zakonske regulative, tako još više u fazama pripreme, izrade i implementacije planskih dokumenata. Zakon o planiranju i izgradnji postuli-

¹⁴ Primera radi, iznos naknade za pravo službenosti prilikom izgradnje gasovoda kroz selo Trupale nije bio ni standardizovan niti javno dostupan. Prema izjavama sagovornika iz ovog sela, nadoknada je varirala između 20 do 100 evra za jedan ar (20 centi do 1 euro za kvadratni metar). (Petovar and Jokić 2011).

ra obavezu stavljanja planskog dokumenta na javni uvid nakon izrade Nacrta plana (član 50 Zakona o planiranju i izgradnji). Taj uvid se obavlja *ex-post*, kada su praktično završene i uobličene osnovne postavke i planska rešenja. Javni uvid služi da zainteresovani građani mogu da stave primedbe i sugestije, koje nakon toga razmatra posebna Komisija, koja može, ali i ne mora da ih usvoji. Zakon ne postulira obavezu uključivanja i saradnju obrađivača Plana sa lokalnom zajednicom i građanima koji žive na području za koje se radi planski dokument, čak ni kada se radi o projektima koji će za posledicu imati eksproprijaciju i druge načine ograničavanja u raspolaganju imovinom, kao što je to slučaj sa izgradnjom gasovoda, na primer.

U skladu sa propozicijama EBRD i drugih međunarodnih finansijskih organizacija, kao i sa primerima dobre prakse u drugim evropskim državama, mogu se organizovati različite forme komunikacije sa građanima:

1) **Organizovanje skupova građana u mesnim zajednicama – naseljima** preko čije teritorije prolazi infrastrukturni objekat. Važno je da se skupovi građana organizuju u fazi izrade koncepta planskog dokumenta u kojoj se definiše prostorna kontura objekta, odnosno planirane strukture (trasa, odnosno idejni projekat trase, otvoreni kop i dr). Obrađivač planskog dokumenta i/ili korisnik eksproprijacije su obavezni da građane upoznaju sa planiranim zauzimanjem prostora (dat u grafičkoj prezentaciji), da saslušaju i razmotre sve primedbe i sugestije građana. Službena beleška sa sastanka se objavljuje i dostupna je građanima u lokalnoj zajednici. Pre započinjanja aktivnosti na eksproprijaciji, odnosno uspostavljanja prava službenosti, korisnik eksproprijacije je u obavezi da predoči sve relevantne informacije od interesa za građane čija imovina se nalazi na trasi (visina naknade, uslovi isplate obeštećenja, uslovi, vreme i način potpisivanja ugovora i sl.). Saopštavanje ovih informacija je javno i transparentno. Obaveštenje o datumu i mestu održavanja svakog pojedinačnog skupa građana mora biti dato najmanje 30 dana pre održavanja skupa, uključujući i nacrt predloženih promena, u štampanoj formi. Obavezno je vođenje zapisnika sa svim primedbama i komentarima građana koji se odnose na date predloge i koji se daju na javni uvid nakon održanog skupa.

2) **Izveštavanje preko sredstava javnog informisanja** (lokalne novine ili lokalna TV stanica) je često korišćen način izveštavanja o tekućim i planiranim aktivnostima, kao i o planiranom vremenu i mestu održavanja skupa građana. Pokazalo se, međutim, da taj način nije dovoljno efikasan (učinkovit) u lokalnim zajednicama sa specifičnim obeležjima, kao što su disperzovana izgrađenost, niska obrazovna struktura stanovništva, visoko učešće starijih domaćinstava i sl, što su sve obeležja domaćinstava u ruralnim područjima u Srbiji. Veliki broj domaćinstava ne čita dnevne novine niti prati TV i druge medije. Takođe, treba imati u vidu da su lokalne TV i radio stanice u Srbiji u privatnom vlasništvu i komercijalnog tipa. Zbog toga bi u ovakvim lokalnim

zajednicama, uključujući i seoska naselja, bilo nužno obaveštavanje vlasnika i drugih zainteresovanih na kućnu adresu, odnosno putem pisanih poziva i informacija koje će direktno obaveštavati zainteresovane građane o planiranim aktivnostima, vremenu održavanja skupa građana i drugim relevantnim informacijama.

3) Posebno važan aspekt u odnosima sa lokalnim zajednicama je **pružanje saveta, pravne i druge pomoći vlasnicima nekretnina i drugim zainteresovanim građanima**. Stoga je od naročite važnosti da se učesnici u realizaciji infrastrukturnog projekta obavežu da učine dostupnim sve informacije o zakonskim i drugim propisima vezanim za uslove eksproprijacije, primenu instituta službenosti i druge pravne propise koji se odnose na prava i položaj lokalnog stanovništva u projektima koji sadrže promenu namene zemljišta i/ili novi režim korišćenja zemljišta. **Organizacije civilnog društva**, čiji su članovi posebno obučeni u ovoj oblasti, mogu imati veoma važnu ulogu u objektivnom obaveštavanju građana o planiranim aktivnostima i njihovim pravima. Pri nekim opštinama u Srbiji postoje **službe besplatne pravne pomoći**, u kojima su zaposleni diplomirani pravnici. S obzirom na složenost aktivnosti na izgradnji infrastrukturnih objekata i specifičnosti zakonskih propisa koji regulišu ovu materiju, ove službe bi se mogle ojačati putem dodatne obuke već zaposlenih pravnika, kojima se građani mogu obratiti za savet.

4) Da bi se ostvarila efikasna i kvalitetna komunikacija sa građanima i njihovo adekvatno i pouzdano informisanje o svim relevantnim pitanjima, poželjno je formirati **posebno telo** (odbor, komitet i sl) **za praćenje aktivnosti tokom priprema, izgradnje i praćenja ostvarivanja preuzetih obaveza i za zaštitu prava građana**. Neophodno je da u odboru budu zastupljeni predstavnici naselja (izabrani od strane građana), predstavnici nezavisnih tela (zaštitnik građana, nevladine organizacije koje se bave zaštitom ljudskih prava...), predstavnici lokalne uprave i predstavnici korisnika eksproprijacije. Delokrug nadležnosti odbora obuhvatio bi: 1) učestvovanje u organizovanju skupova građana i odgovornost da skupovi budu organizovani u skladu sa usvojenim propozicijama; 2) praćenje ostvarivanja zaključaka i obaveza usvojenih na skupovima građana; 3) komunikacija sa građanima i omogućavanje, odnosno organizovanje pravne i druge pomoći za vlasnike nekretnina u ostvarivanju njihovih prava; 4) obavezu da reaguje na prijave građana o teškoćama i problemima tokom pripreme i izvođenja radova, kao i u fazi funkcionisanja infrastrukturnog objekta; 5) obavljanje funkcije centralnog tela za primanje, prosljeđivanje i praćenje rešavanja pritužbi građana; 6) Jedna od važnih funkcija odbora bi bilo posredovanje u mirnom rešavanju eventualnih sporova između vlasnika nekretnina i korisnika eksproprijacije, radi izbegavanja sudskih procesa koji građane izlažu visokim troškovima, dugo traju i zahtevaju angažovanje advokata. Javnost rada odbora ostvaruje se kroz: 1) periodične izveštaje

koji su dostupni kao javni dokumenti; 2) učešće članova koje odbor odredi u radu opštinskih tela kada se raspravlja o pitanjima koja se odnose na aktivnosti u vezi sa određenim projektom, potom na zborovima građana, na sastancima saveta mesnih zajednica i dr; 3) obaveštavanje zainteresovanih građana, lično ili preko sredstava informisanja, o svim pitanjima od značaja za građane; i 4) održavanje javnih sednica odbora kada se utvrdi potreba ili interes građana da se sednice zakažu kao javne. Iskustvo iz rada na Prostornom planu područja posebne namene rudnika bakra Veliki Krivelj – Cerovo (IAUS 1994) pokazuje da je formiranje **Odbora za zaštitu interesa građana i saradnju sa obrađivačima Plana i investitorom**, delotvorna forma saradnje sa građanima i da čak može da funkcioniše u našoj državi.¹⁵ (Spasić et al. 2005).

5) **Žalbena komisija** ima zadatak blagovremenog prijema i distribucije primedbi i nedoumica u vezi sa naknadom i preseljenjem, kako od strane zainteresovanih građana čija imovina je predmet eksproprijacije, tako i građana iz naselja u koja će se ekspropirisano stanovništvo naseljavati.

6) Da bi se obezbedilo objektivno, nepristrasno, blagovremeno i potpuno informisanje građana o predstojećim radovima, poželjno je pripremiti i štampati **brošuru (informator)** sa detaljnim objašnjenjem svih relevantnih informacija: zakonskom okviru, pravima i obavezama vlasnika, pravima i obavezama korisnika eksproprijacije, fazama radova i drugim aspektima i mogućim uticajima izgradnje objekta na uslove i kvalitet življenja građana. Takođe, neophodno je da svako domaćinstvo preko čijeg poseda prolazi trasa dobije brošuru na kućnu adresu. Poseban odeljak u brošuri odnosi se na tehničke standarde koje je obavezno primenjivati tokom pripremnih radova i izgradnje, kao što su: dozvoljena količina buke i prašine, radno vreme, režim korišćenja lokalnih puteva, granice radnog koridora, pravila izgradnje privremenih pristupnih puteva i objekata i obaveza uklanjanja, odnosno vraćanja u prvobitno stanje ovih površina nakon završetka izgradnje, plan upravljanja za miniranje koji će obavezati da se izvrše pregledi objekata i drugih građenih struktura koje mogu biti pod uticajem miniranja, mere za obezbeđenje sigurnosti zajednice – ograđivanje trase, obezbeđenje prelaza preko trase, vreme saobraćanja teških vozila, funkcionisanje i kontrola aktivnosti na lokacijama privremenih objekata i dr. Veoma je važno da se obezbedi funkcionisanje naselja u slučajevima kada ga preseca trasa objekta, a naročito da se obezbedi dostupnost objektima javne namene.

¹⁵ Iskustvo sa (ne)realizacijom usvojenih odredbi o izgradnji novog naselja i organizovanom preseljenju utvrđenih u Prostornom planu rudnika bakra Veliki Krivelj – Cerovo, potvrđuje da sprovođenje/primenjena planskih propozicija i praćenje njihove primene mora biti integralni deo planskih aktivnosti i realizacije projekta, te da mora imati obavezujući status za korisnika eksproprijacije, ali i za lokalnu upravu. Naime, novo naselje je izgrađeno, ali po znatno nižim standardima od usvojenih.

Od posebne važnosti je da se utvrdi **efikasan način za utvrđivanje nane-tih šteta** tokom pripremnih radova, izgradnje i funkcionisanja infrastrukturnog objekta. Pre svega, neophodno je upotpuniti i učiniti koherentnim zakonske odredbe i garantovati njihovo sprovođenje. Nije dovoljno da vlasnici mogu da prijave učinjenu štetu, neophodno je da država garantuje da će učinjena šteta biti namirena vremenski efikasno i materijalno adekvatno. Efikasan način za predupređivanje mogućih šteta je obaveza investitora da isplati višestruko obeštećenje u odnosu na izvršenu štetu. Ovo naglašavamo zato što su, s jedne strane, novčane kazne u Srbiji za kršenje propisa na gradilištima, kao i za ugrožavanje životne sredine veoma niske, tako da se neretko isplati učiniti štetu, jer je to jeftinije od troškova da se šteta predupredi i ne učini. S druge strane, neefikasnost sudskog sistema i dugo trajanje sudskih postupaka demotivišu građane da traže sudsku zaštitu za učinjene štete.¹⁶ Od posebne važnosti je da se precizno opišu i interpretiraju zakonske obaveze u pogledu uslova zaštite i održanja boniteta poljoprivrednog zemljišta u pojasu u kome će se odvijati građevinski i zemljani radovi na izgradnji infrastrukturnog objekta (u slučaju gasovoda Južni tok 32 do 45 metara širine), odnosno svih površina poljoprivrednog zemljišta na kome se budu odvijali radovi i koje neće menjati namenu, odnosno ostaće poljoprivredno zemljište.

Zaključne napomene

Opisane forme komunikacije sa građanima i zaštite njihovih imovinskih i drugih prava mogu biti primenjene u okviru važeće zakonske regulative u Srbiji. U nekoliko zakona i ratifikovanih međunarodnih dokumenata već postoji uporište za konkretizovanje ovakvih mehanizama, kao što je, na primer, Konvencija o dostupnosti informacija, učešću javnosti u donošenju odluka i pravu na pravnu zaštitu u pitanjima životne sredine, odnosno Arhuska konvencija (Zakon o potvrđivanju Konvencije o dostupnosti informacija, učešću javnosti u donošenju odluka i pravu na pravnu zaštitu u pitanjima životne sredine (*Službeni glasnik RS*, br. 38/09)). Obavezu primene ovih mehanizama moguće je uspostaviti na osnovu propozicija međunarodnih finansijskih organizacija i putem izmena i dopuna odgovarajućih zakona (o planiranju i izgradnji, o eksproprijaciji i dr). U uspostavljanju ovih mehanizama od posebne važnosti je angažman profesionalnih udruženja i njihova spremnost da zastupaju

¹⁶ Istraživanje o postupanju prekršajnih sudova pokazalo je da je u periodu 2008-2011. godine više od polovine izrečenih kazni za prekršaje u oblasti radnih odnosa i bezbednosti i zdravlja na radu bilo ispod minimalne kazne koja je predviđena zakonom. Kada se tome doda još petina kazni čiji iznos je bio na minimalnom nivou, sledi da su gotovo četiri od pet izrečenih kazni ispod minimuma ili na minimumu zaprećene sankcije (Petovar i Grujić 2012: 42).

stručne i etičke standarde profesije i principe zaštite imovinskih i drugih prava građana. Za sada, profesionalna udruženja su pasivna i ne sagledavaju svoju obavezu primenjivanja profesionalnih standarda u odnosu na etičke kodekse i odgovarajuće sankcionisanje svojih članova za njihovo kršenje (oduzimanje licenca za rad i sl).¹⁷ U ovom času čini se da težište komunikacije i saradnje sa građanima valja usmeriti na jačanje nezavisnih tela (zaštitnik građana, povernik za informacije od javnog interesa...), jačanje organizacija civilnog društva i prostorno širenje njihove mreže na lokalnom nivou, kao i na otvaranje ovih tema i rasprave o ovim pitanjima u medijima i na društvenim mrežama.

Literatura:

- Akcionni planovi raseljavanja za osam deonica na Koridoru 10* (autoput E 75 i E 80). 2009-2014. Beograd: Koridori Srbije.
- Dimitrijević, Vojin i Milan Paunović. 1997. *Ljudska prava*. Beograd: Beogradski centar za ljudska prava.
- Environmental and Social Policy and Related Performance Requirements* (ESP PR EBRD). June 2009. European bank for Reconstruction and Development.
- Evropska konvencija o ljudskim pravima*. Novembar 1950 – septembar 1953. Evropski savet.
- Implementation Report on Resettlement Action Plan Prosek – Crvena Reka, on the Corridor X Highway*. February 2014. Beograd: Koridori Srbije.
- Izveštaj o Strateškoj procebi uticaja Prostornog plana područja posebne namene transnacionalnog gasovoda „Južni tok” na životnu sredinu*. Oktobar 2012. Beograd ([http://195.250.98.80/media/juzni tok/](http://195.250.98.80/media/juzni_tok/)).
- Living Standard Measurement Study*. 2002-2007. Belgrade: RZS; WB; DFID.
- Operational Policy 4.12 on Involuntary Resettlement*. World Bank.
- Petovar, K. 1983. Društveni preduslovi preseljavanja stanovništva u zonama promene namene površina. *Sociologija sela*, br. 82-84.
- Petovar, K. 1990. Social issue on resettlement of population in land use change areas/ Društveni kontekst i determinante preseljavanja stanovništva u zonama promene namene površina. Saopštenja, br. 21. Beograd: Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije.

¹⁷ Ilustrativan primer je reakcija Suda časti (?) Inženjerske komore Srbije u slučaju propusta prilikom tehničkog prijema stambenog objekta jedne poznate javne ličnosti na opštini Voždovac u Beogradu. Dvojica članova Komisije za tehnički prijem objekta, sa licencama Inženjerske komore, uneli su netačne performanse, na osnovu kojih su investitori dobili upotrebnu dozvolu. Kazna za ovakvo očigledno krivotvorenje bila je oduzimanje licence za rad na godinu dana.

- Petovar, K. 2009. Unapređenje prostorne dostupnosti javnih službi. Studijsko-analitičke osnove. U *Strategije prostornog razvoja Republike Srbije*. Beograd: Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Petovar, K. and V. Jokić. 2011. The Right of Servitude between public interest and undisturbed use of private property. *SPATIUM International Review*, No. 26: 7-13.
- Petovar, K. and V. Jokić. 2012. Social components of land use in building energy, open pit mining and infrastructure projects / Socijalni aspekti korišćenja zemljišta za energetske objekte, površinske kopove i transmisiona sisteme energeneta. In *Energy and Environment*, Book CXLIII. Belgrade: Serbian Academy of Science and Arts / U *Energetika i životna sredina*. Naučni skupovi. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti.
- Petovar, K. i N. Grujić. 2012. *Ka efektivnijem postupanju prekršajnih sudova i inspekcija rada u zaštiti prava radnika*. Beograd: Fondacija Centar za demokratiju.
- Petovar, K. i V. Jokić. 2009. Socijalni razvoj – indikatori socijalne isključenosti. Studijsko analitičke osnove *Strategije prostornog razvoja Republike Srbije*. Beograd: Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije; Republički zavod za razvoj; Geografski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Petovar, K. i V. Jokić. 2010. Socijalni razvoj i javne službe u Srbiji – standardi u rasponu od 19. do 21. veka. U M. B. Brković, ur. *Kreativne strategije za održivi razvoj gradova u Srbiji*. 161-200. Beograd: Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Plan Strategije ruralnog razvoja 2009 – 2013*. Februar, 2009. Republika Srbija, Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede.
- Pravilnik od tehničkim uslovima i normativima za bezbedan transport tečnih i gasovitih ugljovodonika magistralnim naftovodima i gasovodima i naftovodima za međunarodni transport. 1985. *Službeni list SFRJ*, br. 26/85.
- Prostorni plan područja posebne namene gasovoda Južni tok (Infrastrukturni koridor). 2012. *Službeni glasnik RS*, br. 119/12.
- Programske osnove za preseljenje naselja Vreoci. Prostorni plan područja posebne namene Kolubarskog lignitskog basena*. 2008-2009. Beograd: Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije.
- Program preseljenja naselja i infrastrukturnih sistema u Istočnom delu Kolubarskog lignitskog basena – naselja Baroševac, Zeoke, Medoševac i Burovo*. Pilot projekat. 2008. Beograd: Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije.
- Prostorni plan područja posebne namene Kolubarski lignitski basen*. 2008-2013. Beograd: Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije.

- Prostorni plan područja posebne namene Veliki Krivelj – Cerovo*. Plan preseljenja domaćinstava i formiranje novog naselja. 1993-1994. Beograd: Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije.
- Prvi nacionalni izveštaj o socijalnom uključivanju i smanjenju siromaštva u Republici Srbiji*. Mart 2011. Vlada Republike Srbije.
- Spasić, N., K. Petovar and V. Jokić. 2005. Spatial and socio-economic view of dislocating the settlement of Vreoci / Prostorni i socioekonomski aspekti izmeštanja naselja Vreoci. In *Sustainable city and its surrounding* / U Grupama autora. *Održivi grad i njegovo okruženje*. Posebna izdanja 48. Beograd: Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije.
- Spasić, N., K. Petovar i V. Jokić. 2007. *Transformation of Settlements and Population in Large Lignite Basins. Case of Kolubara Basin*. Belgrade: Institute of Architecture and Urban/Spatial Planning of Serbia
- Strategija poljoprivrede i ruralnog razvoja, 2014 – 2014* (Nacrt). Novembar 2013. Republika Srbija, Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede.
- Studija opravdanosti i Studija uticaja na životnu sredinu i socijalni razvoj – Magistralni gasovod kroz Srbiju do granice sa Bugarskom. Studija raseljavanja i program javnih konsultacija / Resettlement Study and Public Consultation Program/Framework. Infrastructure Project Facility*. 2011. Technical Assistance Window (IPF TA) Western Balkans. WB4-SER-ENE-04. Feasibility Study and ESIA – Serbian Gas Transmission Pipeline (to Bulgaria) EuropeAid/128073/C/SER/MULTI.
- Zakon o cevovodnom transportu gasovitih i tečnih ugljovodonika i distribuciji gasovitih ugljovodonika. 2009. *Službeni glasnik RS*, 104/09.
- Zakon o eksproprijaciji. 1985/2001/2009. *Službeni glasnik RS*, br. 53/85, br. 23/01, br. 20/09.
- Zakon o planiranju i izgradnji. 2009/2010/2011. *Službeni glasnik RS*, br. 72/09, br. 81/09, br. 64/10, br. 24/11.
- Zakon o poljoprivrednom zemljištu. 2009. *Službeni glasnik RS*, br. 41/09.
- Zakon o potvrđivanju Konvencije o dostupnosti informacija, učešću javnosti u donošenju odluka i pravu na pravnu zaštitu u pitanjima životne sredine. 2009. *Službeni glasnik RS – Međunarodni ugovori*, br. 38/09.
- Zakon o utvrđivanju javnog interesa i posebnim postupcima eksproprijacije i pribavljanja dokumentacije radi realizacije izgradnje sistema za transport prirodnog gasa „Južni tok”. 2013. *Službeni glasnik RS*, br. 17/2013.
- Zakon o zaštiti prirode. 2009/2010. *Službeni glasnik RS*, br. 36/09, br. 88/10, br. 91/10.
- Zakon o zaštiti životne sredine. 2001. *Službeni glasnik RS*, br. 43/01.

II

POTENCIJALI LOKALNOG RAZVOJA: IDENTITETSKA I AKTERSKA DIMENZIJA

Sreten Vujović

Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu

mejl adresa: sreten.vujovic@gmail.com

Socioprostorni identitet Beograda u kontekstu urbanog i regionalnog razvoja Srbije

Apstrakt

Na osnovu analiza sociologa, istoričara, ekonomista, demografa, antropologa, kao i na osnovu sopstvenih istraživanja, cilj autora ovog rada jeste da ukaže na složeni i dinamični socioprostorni identitet savremenog Beograda u kontekstu urbanog i regionalnog razvoja postsocijalističke Srbije. Analitički okvir sadrži, najpre, definiciju identiteta grada u smislu samosvesti jednog grada kao socioprostornog kolektiviteta, koji istorijski nastaje i razvija se u zavisnosti koji taj grad i pojedinci u njemu uspostavljaju u odnosima sa drugim gradovima. Zatim se navode različiti koncepti pomoću kojih se konstruiše identitet savremenog grada: preduzetnički grad (Harvi), kreativni grad (Florida i Landri), uzbudljivi grad (Richards i Palmer), grad kao tekst (Radović), kompetitivni identitet grada (Anholt) itd. Posebno se analizira beogradizacija kao proces koncentracije novca i moći u glavnom gradu i zaključuje se da je mreža gradova u Srbiji piramidalna, da je regionalizacija Srbije asimetrična, da je Beograd primatni grad, prevelik i suviše moćan za Srbiju tj. da beogradizacija povećava regionalni disbalans u Srbiji. Rad se završava optimističkom procenom da Beograd, uprkos brojnim problemima u svom razvoju, ima potencijala da postane "Evropska prestonica kulture" 2020. godine.

Ključne reči: gradski identitet, mreža gradova, regionalni razvoj, beogradizacija

Sociospacial Identity of Belgrade in the Context of Urban and Regional Development of Serbia

Abstract

Based on the analyses of sociologists, historians, economists, demographers, anthropologists, and based on author's own research, the aim of the paper is to point to the complex and dynamic sociospatial identity of contemporary Belgrade in the context of urban and regional development of post-socialist Serbia. The analytical framework includes, first of all, the definition of the city's identity in terms of self-awareness of a city as sociospatial collectivity, which historically originates and develops in dependency which the city and the individuals in it establish in rela-

tionships with other cities. It then cites the various concepts by means of which identity of the modern city is constructed: the entrepreneurial city (Harvey), the creative city (Florida and Landry), the exciting city (Richards and Palmer), the city as a text (Radović), a competitive identity of the city (Anholt) and so on. In particular, Belgradization as a process of concentration of money and power in the capital is analyzed and it is concluded that the network of Serbian cities is pyramidal, that the regionalization of Serbia is asymmetric, and that Belgrade is a primate city, too big and too powerful for Serbia i.e. that Belgradization increases regional imbalance in Serbia. The paper concludes with an optimistic assessment that Belgrade, despite numerous problems in its development, has the potential to become the “European Capital of Culture” in 2020.

Key words: urban identity, city network, regional development, Belgradization

Uvodne napomene¹

Pisati danas o identitetu savremene metropole ne znači baviti se samo urbanom sociologijom „kao takvom“, nego jednovremeno pisati o istoriografiji, antropologiji, politikologiji, ekonomiji, geografiji, demografiji, arhitekturi, urbanizmu ...² Isto tako, pisati o identitetu metropole ne znači pisati samo o glavnom gradu jednog naroda već i o metropolama drugih naroda, odnosno o opsegu, sadržaju i održivosti koncepta nacionalnog grada u epohi globalizacije, glokalizacije, transnacionalnih integracija i transnacionalnih restrukturiranja, etničkih, rodničkih i kulturnoistorijskih revizija i rekapitulacija (Brajović, 2012: 9). To, pored navedenog, znači pisati i o neizbežnom participiranju u regionalnoj i kontinentalnoj, kao i o globalnoj urbanoj kulturi koja se ubrzano širi, imajući sve vreme na umu i peru interesovanja i interese sopstvene kulture, jezika, urbaniteta, tradicije, kolektiva i individua. Moglo bi se reći da se vlastiti gradski identitet stiže kroz usvajanje razlike i različitog jer istorijski gradovi jesu socioprostorne tvorevine „iskustva razlike“. Burdije je napisao da „društveni identitet leži u različitosti“. Naslov teksta nas obavezuje i da gradske identitete posmatramo kao komparativne identitete.

Identitet grada može da se definiše kao samosvest jednog grada kao socioprostornog kolektiviteta, koji istorijski nastaje i razvija se u zavisnosti od kriterijuma koji taj grad (grupa) i pojedinci koji ga sačinjavaju uspostavljaju

¹ Ovaj rad je objavljen u časopisu Sociologija: Vujović, S. 2014. „Socioprostorni identitet Beograda u kontekstu urbanog i regionalnog razvoja Srbije.“ *Sociologija*, Vol. LVI, No. 2: 145–166.

² Ovaj tekst rezultat je rada na projektu 179035 (*Izazovi nove društvene integracije u Srbiji: koncepti i akteri*, odnosno potprojekta: „Teritorijalni kapital u Srbiji: strukturni i delatni potencijal lokalnog razvoja“), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

u odnosima s drugim gradovima (Stojković, 2009: 46) Osnovni elementi ove definicije su: a) istovremeno vezivanje identiteta za grupu i pojedinca; b) shvaćanje identiteta kao odnosa (relacije) prema drugom, odnosno prema drugima; c) istorijska priroda (promenljivost) identiteta; d) relativnost identiteta u odnosu na kontekst (druge identitete).

Identitet se, dakle vidi kao proces pre nego kao stanje. Pozivajući se na Ričarda Dženksa antropolog Srđan Radović u svojoj veoma informativnoj i znalački pisanoj knjizi *Grad kao tekst* (2013) iznosi mišljenje da je „identitetska praksa proces koji nastaje u društvenoj interakciji (...) i da identitet i sećanje „predstavljaju polimorfne i dinamičke kategorije koji zbog svoje istorijske uslovljenosti uvek bivaju dovedeni u pitanje. Identiteti su tako i difuzni i reflektivni, a mogu ih imati i osobe, i stvari i kolektivi“ (Radović, 2013: 36-37). U fokusu Radovićevo, u osnovi semiološkog, istraživanja jeste dinamika promena političkih simbola u javnom prostoru, odnosno načina na koji se grad kao tekst konstruiše, odnosno kako se grad piše i čita budući da se on može posmatrati i kao konstrukcija od reči, a ne samo od kamena. On to ovako objašnjava: „celokupna arhitektura gradova, posebno njen segment koji je najprijemčiviji za (čestu) diskurzivnu (re)konstrukciju, zvanični nazivi ulica, od velikog su značaja pri konstantnom procesu stvaranja identiteta. Tako gradska toponomastika, odnosno odonomastika, postaje svojevrsni lakmus ideologije i politike društva u određenom periodu istorije“ (Radović, 2013: 38). S tim u vezi, nameće se pitanje ko su glavni akteri u procesu stvaranja arhitekture gradova. Anri Lefevr smatra da je urbanizam u osnovi mešavina ideologije i prakse pod patronatom države i tržišta (kapitala). Sledeći njegovu misao o gradu moglo bi se reći da, u našim uslovima, nacionalna država, već dva veka pa i danas, ima primat u proizvodnji socijalnog prostora gradova te ekskluzivni monopol u planiranju, mapiranju i javnoj memorijalizaciji gradskog prostora, odnosno u podizanju i koncipiranju spomenika i spomen mesta, čime omogućava vlastitu reifikaciju i dominaciju. Todor Kuljić smatra da je „savremena kultura sećanja birokratski i komercijalizovano organizovana i politički instrumentalizovana prošlost“ (Kuljić, 2006: 36). Govoreći o „preduzetnicima identiteta i sećanja“ Radović kaže: „Ovi konkretni akteri planiraju ili implementiraju pojedine postupke sa ciljem konstrukcije delova (ili celine) gradskog teksta, a njihova memorijalna ili identitetska agenda je po definiciji ideološka, s tim što može biti hegemonika ili opoziciona, da se sprovodi kroz formalne strukture ili mimo njih, a sami akteri mogu biti na najrazličitijim mestima u društvenoj (i političkoj) hijerarhiji, od samog vrha pa na dole“ (Radović, 2013: 34- 35). Čitanju grada kao teksta posvetićemo peti odeljak rada koji je pred čitaocem.

Potrebno je ukazati i na, u poslednjim decenijama, veoma raširen marketinško-menadžerski pristup u isticanju i razumevanju gradskog identiteta. Tako u podsticajnoj doktorskoj disertaciji pod naslovom *Značaj i uloga mreže*

pešačkih prostora u generisanju kompetitivnog identiteta grada (2013) arhitekta Milena Vukmirović, pozivajući se na Anholta, **kompetitivni identitet grada** određuje kao proizvod intelektualnog kapitala, koji odgovara dobroj, jasnoj i pozitivnoj ideji o onome što grad zaista jeste, za šta se zalaže i kakvim ciljevima teži. Ovaj pojam se upotrebljava u cilju objašnjenja sinteze između upravljanja brendom i predstavljanja u javnosti, s jedne, i tržišta, investicija, turizma i spoljne politike, s druge strane. Osnovno polazište shvatanja o kompetitivnom identitetu sadržano je u ideji da gradove treba sagledati u odnosu na njihov unutrašnji identitet i spoljašnji imidž (reputaciju), a da brend treba posmatrati kao metaforu za način na koji se gradovi mogu nadmetati u savremenom periodu. S tim u vezi, gradske aktivnosti se usmeravaju ka koordinisanim akcijama, investicijama, politikama i komunikaciji koje obuhvataju sva polja delovanja. Na ovaj način obezbeđuju se dobre šanse za izgradnju i negovanje kompetitivnog identiteta kako na internom, tako i na eksternom planu, čime se ostvaruje dugoročna korist u pogledu svih aspekata konkurentnosti grada (Vukmirović, 2013: 442). Polazeći od koncepta kompetitivnog identiteta grada pokušaćemo da, u završnici ovog rada, odgovorimo i na pitanje da li Beograd ima potencijal da postane kulturna prestonica Evrope 2020. godine.

Treba reći da je danas u literaturi i praksi savremenih društava identitet-sko pitanje ponovo moderno, a u izvesnom smislu postalo je i pomodno (Braj-ovič, 2012: 9). I kad je reč o postsocijalističkim gradovima identitetsko pitanje, svodeći se na etno-nacionalističko, potiskuje ono što ima klasno-slojni karakter, dok kompetitivno brendiranje ovih gradova poprima pomodnu dimenziju jer se brendirano i merkantilno poistovećuju. Međutim, iako su neki strani i domaći antropolozi (Čolović...) rekli zbogom identitetu („identitetluku“ T. Pančić), ipak vredi pokušati da se višedisciplinarni pristup socioprostornom identitetu Beograda, kao i razni koncepti o gradovima, ukrste sa sinhronim poretkom (prostor) koji se odnosi na društvenu realnost i dijahronim poretkom (vreme) koji se odnosi na istorijski proces društvene proizvodnje. Praksa se ovde pojavljuje kao sjedinjavajući princip prostora i vremena. Drugim rečima, kada ispitujemo širinu i dubinu praksisa, kada vršimo **vertikalni presek** (koji preseca i otkriva aktuelno: sinhrono, strukturisano), to će nas dovesti do saznanja jedino kroz napor da ovo povežemo sa trećim pojmom: procesom (Lefevr).

Društveno-istorijski pogled na Beograd

Mreža gradova u današnjoj Srbiji, kao što je to, manje ili više, slučaj i u drugim evropskim državama, ima hijerarhijski odnosno piramidalni karakter. Beograd je najveći (urbani deo obuhvata 36 km², obim šire teritorije je 427 km²), najmnogoljudniji grad u Srbiji (oko 1.600.000 stanovnika), sa najvećim

brojem funkcija, najvećom koncentracijom političkog, ekonomskog, socijalnog i kulturnog kapitala. Urbano jezgro beogradske konurbacije čini **tripolis**: Stari Beograd, Novi Beograd i Zemun. Beogradski metropolski region ima 18 opština: 6 gradskih, 4 mešovite i 8 prigradskih. Na vrhu gradske hijerarhije u Srbiji već dugo stoji Beograd (glavni grad, prestonica, metropola).

Poznato je da grad nije samo prostor nego i vreme: beogradski vremeplov teče od antičkog Singidunuma preko rimskog castruma, vizantinskog Singidona do slovenskog, ugarskog, bugarskog, srpskog, turskog, austrijskog, pa opet do turskog i najzad srpskog Beograda. Retka su gradska središta Evrope koja su tokom svog dugog trajanja, u ratovima, bitkama i sukobima razne vrste, bila toliko puta rušena pa građena kao što je to slučaj sa Beogradom (procenjuje se da je Beograd to doživeo blizu 140 puta). Zato je Beograd tokom vekova dobio simbolične nazive: Kuća ratova, Breg borbe i slave, ali i Breg za razmišljanje, Kuća slobode... Drugim rečima, Beograd nije samo urbani već i simbolički centar. Izgleda da je istorijski gledano Beograd „grad svih kultura“.

Mnoge države i vlastodržci su se smenjivali u burnoj istoriji Beograda, ali on nije više menjao svoje ime koje je prvi put pomenuto u pismu rimskog pape Jovana VIII bugarskom knezu Borisu, 16. aprila 878. godine. U toku vekovnih migracija sa Istoka na Zapad, Beograd je bio i ostao jedna od najvažnijih kapija prema Zapadu, kapija Balkana, evropska raskrsnica. Beograd ima izvanrednu prirodno-geografsku poziciju na ušću najduže južnoslovenske reke u jednu od tri najduže evropske reke. „Pogled na reke i Novi Beograd sa Kalemegdana ispod Meštrovićevog spomenika je ‚evropogled‘ – veličanstven i zanosan“ (Jovičić, 1993: 100). Danas bi se moglo reći da je Beograd jedan od najznačajnijih gradova na Balkanu, ali i u Podunavlju odnosno u Srednjoj Evropi.

Sadržaj knjige *Roman o Beogradu* Žana Kristofa Buisona svojevrsna je hronologija Beograda: Beograd pre Beograda (pre 827), Prestonica Srba (IX-XV vek), Pod turskim polumesecom (1456-1789), Pobunjeni grad (od XVIII stoleća do 1806), Rađanje jedne nacije (1806-1830), Dve porodice za jedan presto (1830-1878), Kraljica Balkana (1878-1903), Mir i rat (1903-1914), Vreme heroja (1914-1915), Okupacija (1915-1918), Slovenska princeza (1920-1931), Beograd je svetkovina... tragična (1930-1941), Grad koji je rekao ne (1941), Iz jednog totalitarizma u drugi (1941-1946), Od Tita do Miloševića (1946-1989). (Buison, Ž. K., 2014: 7)

Godine 1841. Beograd postaje prestonica kneževine Srbije. Tek posle 1862. godine Beograd bitno menja svoju etničku strukturu u korist hrišćanskog, pretežno srpskog stanovništva.

Prvog decembra 1918. proglašeno je ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca u jednu državu, a 1929. Beograd postaje prestonica Kraljevine Jugoslavije da bi posle 1945. godine bio glavni grad FNRJ pa SFRJ. Nakon raspada SFRJ 1991. godine Beograd je 1992. postao glavni grad Savezne Republike Jugosla-

vije, koju čine republike Srbija i Crna Gora, a od 2008. godine je glavni grad Republike Srbije. Pored toga što je moderna Srbija, nakon što je postala autonomna nakon Drugog srpskog ustanka, često menjala svoje granice, i to sve do današnjih dana, menjala je i društvene sisteme, to jest, prelazila je iz kapitalističkog sistema u socijalistički, a sada se nalazi u procesu postsocijalističke transformacije, tačnije u fazi političkog kapitalizma sa elementima neoliberalnog sadržaja, i "divljeg" kapitalizma praćenog kriminalizacijom i korupcijom. Promene državnog uređenja (pravno-politički diskontinuitet) obeležene su i prelaskom iz monarhije u republiku, iz faze pretežno hrišćanske monarhije u fazu laičke (sekularne) države, dok se trenutna razvojna faza u Srbiji može nazvati prokapitalističkom sa talasom retradicionalizacije u religioznom, pretežno pravoslavnom smislu reči, ali i u drugim segmentima društvenog, osobito svakodnevnog života. Današnji Beograd kao svoju krsnu slavu slavi *Vaznesenje gospodnje – Spasovdan*. S tim u vezi, za vreme socijalizma prekinuta svečana litija obnovljena je 1992. godine. Pored toga, počev od 1990. do danas, za razliku od socijalističkog perioda kada nisu građeni, na teritoriji Beograda novi verski objekti nisu nikakva retkost. U opsegu Generalnog urbanističkog plana građeno je 26 crkava: 14 završenih, 7 nezavršenih i 5 koje odstupaju od tradicije srpskog sakralnog graditeljstva.³ Zaokret u politici vlasti prema Srpskoj pravoslavnoj crkvi dogodio se 1984. godine kada je doneta odluka o dovršenju gradnje hrama sv. Save na Vračaru, tog najvećeg pravoslavnog hrama u regionu. Početkom novog milenijuma Bogoslovski fakultet u Beogradu se vraća u državni školski sistem i dolazi do povratka veronauke u škole. Desekularizacija je, između ostalog, praćena i etnofiletizmom i etnonacionalizmom u smislu redukovanja pravoslavlja na lokalni i partikularni nivo, na deo folkloru i tradicije i privrženosti „veri Otaca“.

³ Arhitektice Vera Mihaljević i Jovanka Đorđević u *Studiji tradicionalnih crkava i verskih objekata u Beogradu* (2013) odgovaraju na izazov povećenog broja inicijativa za izgradnju novih i obnovu postojećih hramova u Beogradu. Polazeći od najnovijih popisnih podataka ove autorke su ustanovile da pravoslavci čine 96% pripadnika svih konfesija, odnosno 89% ukupnog stanovništva Beograda. Muslimana ima oko 1,9 %, katolika 1,2%, Jevreja 0,03%, a 0,2% protestanata. Utvrđeno je da pravoslavcima i muslimanima nedostaje molitveni prostor u Beogradu, dok je rimokatoličkih bogomolja dovoljno za potrebe katoličkih vernika, a da bi Jevreji mogli da zidaju obredno kupatilo u kompleksu sinagoge u Ulici maršala Birjuzova. Propisuje se da se „nove bogomolje moraju uklopiti u identitet i sliku grada. Drugim rečima, one ne bi smele da ugroze pejzaže, prostorne repere i objekte koji su simboli Beograda“. Teško je, međutim, poverovati da u Beogradu postoji manjak molitvenog prostora za pravoslavne hrišćane iako se oko 90% njegovih stanovnika deklariraju kao pravoslavci zato što među njima ima i pobožnih i vernika, a to znači da mnogi ne idu redovno u crkvu. Stoga, ako se vodi računa o beogradskim prioritetima u izgradnji objekata različite namene, podsećamo na, još važeće, reči Dositeja Obradovića (srpskog Voltera): „Škole, škole, a ne zvona i praporci“.

Vuk Karadžić se svojevremeno, u društvu koje je bilo dominantno seljačko, izborio za srpski književni jezik promovišući narodni („svinjarski“) jezik. Sve do raspada druge Jugoslavije u Srbiji se upotrebljava srpskohrvatski jezik. Srpskohrvatski ili hrvatskosrpski jezik je lingvistički gledano jedan jezik, dok je politički gledano reč o više jezika: srpskom, hrvatskom, crnogorskom, bosanskom... Deljenje jednog jezika posledica je političkog raskola. Može li se reći da višejezičnost ne umanjuje autentičnost identiteta? Lingvistička specifičnost Beograda je „beogradski stil“ koji je, kažu, između ostalih upražnjavao Slobodan Jovanović. Da li književni stil, dijalekti i pismo (ćirilica i latinica) umanjuju autentičnost identiteta – ličnog i kolektivnog? Po svoj prilici, u Srbiji i Beogradu, ali ne samo u njima, individualni identitet je inferiorniji od kolektivnog identiteta.

Što se tiče delovanja egzogenih faktora, na nivou svetskog sistema, sledeći Volverstina, Srbija se može označiti kao poluperiferijska država zavisna od najrazvijenijih zemalja svetskog centra. U globalizacijskom smislu reč je o državi koja naročito od 2000. godine nastoji da uđe u EU kao nadnacionalnu organizaciju, ali joj još uvek to ne polazi za rukom.

U vezi sa skiciranim „vremeplovom“, Beograd je bio i jeste projekcija srpskog društva i srpske države u prostoru kroz sve njihove česte i burne transformacije, a isto tako i grad istorijskih inicijativa čije su građani bili ponekad vodeći akteri i državnih i prestoničkih transformacija. Glavne manifestacije građanske neposlušnosti u najnovijoj istoriji Beograda i Srbije su: 27. mart 1941, juni 1968, tromesečni građanski i studentski protest 1996/97,⁴ kad se Beograd u obličju „pokretnog praznika“ pobunio protiv prekrajanja izborne volje građana iskazane na lokalnim izborima od 17. novembra 1996. godine (na kojima je mahom u najvećim gradovima Srbije pobedila opoziciona koalicija Zajedno), što je uzdrmalo Miloševićevu diktaturu, i 5. oktobar 2000. godine kada je pao Miloševićev režim i deblokirana postsocijalistička transformacija... Beograd gde su ta događanja bila najmasovnija i najinventivnija zaslužio je epitet „pobunjeni grad“, odnosno zaslužio je da makar s vremena na vreme bude „participativni grad“.

Unutrašnje i spoljašnje društveno-istorijske prilike uslovile su zakasnele, usporene i nedovršene modernizacijske procese koji su zahvatili najpre i najviše Beograd a potom ostale srpske gradove. U periodu između dva svetska rata Beograd je neujednačenom jačinom, u raznim oblicima i na raznim nivoima socioprostorne stvarnosti osetio proces evropeizacije o čemu je pisao istoričar Predrag Marković u knjizi *Beograd i Evropa 1918-1941 – evropski uticaji na proces modernizacije Beograda* (1992), kao i istoričarka Radina Vučetić u knjizi

⁴ O tome su Ivana Spasić i Đorđe Pavićević objavili tekst „Simbolizacija i kolektivni identitet u građanskom protestu“, *Sociologija* 39/1 (1997): 73-93.

Evropa na Kalemegdanu – „Cvijeta Zuzorić“ i kulturni život Beograda 1918-1941 (2003). Nakon Drugog svetskog rata, najjače do 1953. godine Beograd je trpeo sovjetski uticaj o čemu govore i stihovi koračnice novobeogradskih akcijaša: „Gradili smo pruge al’ to nije dosta, gradićemo Beograd da bude k'o Moskva“. Krajem 1950-tih i posle toga razvoj Beograd se kretao između Istoka i Zapada, između sovjetizacije i vesternizacije, o čemu piše P. Marković u knjizi *Beograd između Istoka i Zapada* (1996). Proces vesternizacije je imao prevagu na nivou svakodnevice (potrošnje) i masovne kulture.

O tome pod čijim uticajem je bio svakodnevni način života Jugoslavena, pa i Beograđana, tokom 1960-tih pisala je Radina Vučetić u knjizi *Koka – kola socijalizam – amerikanizacija jugoslovenske popularne kulture šezdesetih godina XX veka* (2012). Proces transformacije Novog Beograda od socijalističkog (podurbanizovanog) do kapitalističkog (komercijalizovanog) grada valjano je analizirala Vera Backović u knjizi *Socioprostorni razvoj novog Beograda* (2010). U obimnoj „mozaik priči“ o Novom Sadu pod naslovom *Grad bez lica* (2009) Ljubinko Pušić se uspešno, nadahnuto i sa setom bavio ovim „gradom bez arhitektonske prepoznatljivosti“, koji se „jedini ruši građenjem“, koji je siromašan simbolima, „gradom u senci“ Beograda kao velikog grada, gradom u krizi tranzicionog identiteta ... Nedavno se pojavila dobra i za našu temu relevantna knjiga Ivane Spasić *Kultura na delu – društvena transformacija Srbije iz Burdijeovske perspektive* (2013). Posebno skrećemo pažnju na odeljak pod naslovom „Urbanost kao simbolički resurs“ u kome se autorka bavi i Beogradom određujući, kratko ali suštinski tačno, beogradizaciju kao „koncentraciju novca i moći u glavnom gradu“ (Spasić, 2013, 76).

Beograd je menjao svoj identitet i metropolski kapital, poprimajući danas neke elemente **preduzetničkog** (Harvi), **kreativnog** (Florida i Landri), **uzbudljivog** (Ričards i Palmer) i **inteligentnog** grada, ali istovremeno i protivrečnog, zavisnog, hibridnog, dualnog rada, što je, pretpostavljamo, uticalo i na formiranje stavova anketiranih građana nekoliko gradova iz centralne Srbije u odnosu na glavni grad i beogradizaciju, o čemu će docnije, u četvrtom odeljku ovog teksta, biti reči. Konkretnije, to znači da je zavisno od opšteg društveno-istorijskog i vrednosnog konteksta i uzajamnog odnosa koji se stvarao između Beograda, s jedne, i drugih srbijanskih gradova, s druge strane, Beograd bio ponekad slavljjen i uzdizan, ali ponekad omražen i prezren, ili je, pak, odnos prema njemu bio ambivalentan.

Uopšteno govoreći, Beograd je bio pol razvoja i centar modernizacije Srbije, ali prilično vremena „kap ulja na vodi“ (D. Stojanović) i to znatno više u odnosu na središnju Srbiju i njene gradove nego u odnosu na razvijeniju Vojvodinu i Novi Sad.

Beogradizacija kao protivrečan proces političke, ekonomske i kulturne ekspanzije Beograda u korist ili na štetu rasta i razvoja ostalih srbijanskih

gradova i regiona naročito je bio upadljiv u kriznim društvenim situacijama, koje prate ratovi, prevrati, reforme, etnonacionalizmi, decentralizatorske, pa i seperatističke ideje i prakse. Podsetićemo, ilustracije radi, na separatističku parolu „Trepča radi Beograd se gradi“ iz šezdesetih godina. Kasnije, grupacija desničarski orijentisanih beogradskih intelektualaca je, olovnih devedesetih godina XX veka, u javnim glasilima na stereotipan etnonacionalistički način osporavala „žabokrečni“, „mirotvorni“, „kosmopolitski“ a nadasve „izdajnički“ Beograd kao prestonicu i tražila njeno „izmeštanje“ na Pale, u Kruševac, negde u Republici Srpskoj, Krajini ... „tamo gde su srpske ideje najtačnije“ (Vujović, 2002:130-131). Nasuprot tome, indikativno je da se na čelnom tansparentu protestne kolone 1996/97 mogla pročitati poruka sa kosmopolitskim značenjem: „Beograd je svet“. Upozoravajući na elitizam i normativizam ne samo Beograđana nego i autora koji su se bavili urbano-identitetskim problematikom, Ivana Spasić smatra da se „urbanost Beograđana češće definiše pozitivno, kao kultura 'jedine prave metropole na ovim prostorima' kako Beograđani vole da kažu, i način da se sudeluje u kosmopolitskoj kulturi sveta. Ako postoji suprotnost „Beograđaninu“ onda je to uskogrudi, zatucani šovinista“ (Spasić, 2014: 80). Poznavao ci idejno-političkih sučeljavanja u Beogradu 1990-tih godina će iz prethodnih redova u ovom pasusu, pored ostalog, prepoznati segment polemike između „prvosrbijanskog“ i „drugosrbijanskog“ poimanja beogradskog identiteta.

Imajući na umu hibridnost i dualnost Beograda, razlike i nejednakosti između centralnih i rubnih opština, neravnomeran raspored intelektualnog i drugačijeg kapitala po opštinama i mesnim zajednicama, socijalnu i etničku segregaciju (Romi), može se govoriti o ambivalentnom socioprostornom identitetu Beograda ili čak o postojanju, na prostorno vremenskoj osi, više beogradskih identiteta. Drugim rečima, kao što je Lefevr svojevremeno napisao zanimljiv tekst pod naslovom „Drugi Parizi“ tako bi se mogao napisati tekst „Drugi Beogradi“ (Lefebvre, H., 1974/75, No 13-14).

Sociodemografski pogled na Beograd

Zimel i Dirkem, pa i Virt, vodili su računa o uticaju veličine i gustine naseljenosti gradova, prvenstveno velikih, i načina i stila života u njima, odnosno o „prelasku kvantiteta u kvalitet“. Njihovi zaključci su, međutim, različiti. Zimel smatra da veliki grad podstiče racionalnost na uštrb emocija, značaj novca, otuđenje, reifikaciju, individualizaciju, dok Dirkem zaključuje da „materijalna gustina“ u velegradu podstiče „moralnu gustinu“ (solidarnost...). Virt veličini i gustini dodaje društvenu heterogenost, a one zajedno proizvode specifičnu urbanu kulturu. Što se savremenog Beograda tiče, kada se u njemu dešavaju „kolektivna uzavrela stanja“ kao da prevlađuje Dirkemovo gledište, a kada

je situacija „stabilna“ Zimelovo. Bilo kako bilo, Beograd je jedini grad u Srbiji koji ima obeležja velegrada.

Analizom mreže gradova u Srbiji dolazi se do zaključka da Beograd izuzetno dominira nad ostalim gradovima i da zbog toga može da nosi naziv **pri-matni grad** (Đurđev, 2006).

Mreža sačinjena od 169 srbijanskih gradova sadrži sledeću hijerarhiju:

- 1 veliki milionski grad (Beograd)
- 3 srednja grada sa manje od 200.000 stanovnika (Niš, Novi Sad, Kragujevac)
- 73 manja grada sa brojem stanovnika između 100.000 i 10.000 stanovnika
- Mnoštvo gradića tj. 85 varoši između 10.000 i 1.000 stanovnika i 7 varoši sa manje od 1.000 stanovnika, sa najmanjom Kuršumlijom sa 151 stanovnikom.

Kao razlozi neujednačenosti veličine i strukture gradskih naselja pominju se zakasnela industrijalizacija i urbanizacija (podurbanizovanost), naročito u socijalističkom periodu, favorizovanje rasta i razvoja glavnih gradova republika u bivšoj SFRJ, odnosno polietatizam praćen urbanom monocentričnošću osobito od 1974.godine.

Učešće stanovništva Beograda u ukupnom broju stanovnika Republike Srbije je, prema podacima Popisa 1991. godine na nivou od 17%. Udeo stanovništva Beograda u ukupnom stanovništvu Srbije je sedamdesetih godina prošlog veka bilo 15%, a početkom XXI veka je poraslo na 24% gradskog stanovništva (Petovar, 2003:73) čime je Beograd prešao kritičnu granicu (preko 20%) koncentracije gradskog stanovništva u glavnom gradu, koju su u susedstvu takođe prešli Budimpešta, Skoplje i Tirana.

Sa 56% gradskog stanovništva (2002), Srbija spada u slabo urbanizovani prostor u Evropi. Manju stopu gradskog stanovništva imaju Lihtenštajn 21%, Albanija 37%, Portugalija 36%, BiH 41%, Slovenija 51%, Hrvatska 51% i Rumunija 51%.

Socioprostorno posmatrano gradovi centralne i istočne Evrope u svojoj postsocijalističkoj transformaciji pokazuju razvojni disbalans između gradskog centra i periferije, svojevrsnu dualizaciju, koja podrazumeva socijalnu segregaciju u prostoru odnosno neintegrisanost i marginalizovanost pojedinih društvenih grupa određenih njihovom etničkom, socijalnom, starosnom i polnom pripadnošću, što je karakteristično i za Beograd. Ukazaćemo, primera radi, na neravnomernost u rasporedu intelektualnog kapitala u gradu Beogradu. Prema popisu iz 2002. godine u Beogradu ima oko 14% visoko obrazovanih žitelja. Međutim, najveća koncentracija osoba sa fakultetskom spremom

nalazi se u četiri centralne gradske opštine: od 21% do 32 %, a najmanja u sedam perifernih opština: od 1,61% do 8,76%.

Ukratko, prema mišljenju stručnjaka raznih profila urbanizaciju u Srbiji karakterišu: hipourbanizovanost⁵, urbocentričnost i monocentričnost.

Urboekonomski pogled na Beograd

Ekonomista Boris Begović je u svojoj doktorskoj disertaciji *Optimalna veličina grada, mreža gradova i efikasnost privrede Jugoslavije* (1990) izneo definiciju optimalne veličine grada u ekonomskom smislu kao veličine „pri kojoj su neto pozitivni aglomeracioni efekti (razlike između pozitivnih i negativnih) maksimalni, tj. one veličine grada pri kojoj je efikasnost privrede maksimalna. S druge strane, veličina grada je definisana kao broj stanovnika grada“ (Begović, 1990: 144). On je zaključio da je „u cilju povećanja efikasnosti privrede potrebno da se sa promenom veličine grada menja i struktura njegove privrede i to tako da sa rastom grada opada učešće sekundarnih aktivnosti (industrija i građevinarstvo), a raste učešće tercijarnih, pogotovu trgovine i grupe ostalih tercijarnih delatnosti“ (Begović, 1990:146).

Formulišući empirijski model optimalne veličine gradova, odnosno mreže gradova u Jugoslaviji, zasnovan na odnosima veličine grada i njegove privredne strukture, Begović je pokazao da samo tri najveća jugoslovenska grada – Beograd, Zagreb i Skoplje – veći od njihove optimalne veličine. U slučaju Beograda postoji „najveće apsolutno odstupanje postojeće od optimalne veličine“. Konkretnije, veličina Beograda je 1981. godine iznosila 1,087.915, a optimalna veličina 370.783, Zagreba 649.586 : 361.112, Skoplja 408.143 : 341.630 (Begović, 1990: 146), što ima uticaja na socioekonomski identitet i način života stanovnika ovih gradova u kontekstu urbanog i teritorijalnog razvoja tri bivše jugoslovenske republike.

Stručnjaci za prostorno planiranje u poslednje vreme koriste pojam **teritorijalni kapital**. Prema definiciji OECD-a (2001) teritorijalni kapital predstavlja jedan skup faktora datog područja koji privlači investicije (...), pa je upravo zbog toga uputnije investirati na tom području nego drugde (Vujošević, Zeković, Maričić, 2010:40). Početkom trećeg milenijuma (2010) u Srbiji se formirala tzv. „prostorna banana“ (na grafičkom prikazu ima oblik banane S. V.) koja obuhvata beogradsko i novosadsko metropolitensko područje, tj. opštine grada Beograda i grada Novog Sada. Ova područja zahvataju oko 7%

⁵ Hipourbanizacija (podurbanizacija) – proces karakterističan za socijalistička društva, uslovljen bitnim odlikama njihove socioekonomske organizacije i modelom ekonomskog rasta, gde su velika ulaganja u tešku industriju, a nedovoljna u infrastrukturu i potrošnju.

ukupne teritorije Srbije, u njima je koncentrisano 27,1% stanovništva, 41,6% zaposlenih i 45,6% nacionalnog dohotka. Poznato je da su u Srbiji regionalni dispariteti veliki i „ukoliko se ne preduzmu odgovarajuće mere i aktivnosti, mogu se očekivati dalja prostorna koncentracija, prostorna polarizacija i specijalizacija privredne i industrijske strukture na metropolitenskom području Beograda i Novog Sada i u većim gradovima duž koridora X, uz istovremenu sve veću teritorijalnu fragmentaciju nerazvijenih područja u Srbiji. Metropolitenska područja, veliki gradovi, zone koridora autoputeva i gradovi srednje veličine na razvijenom području pružaju atraktivnije, konkurentnije, povoljnije uslove za privredni i industrijski razvoj“ (Vujošević, Zeković, Maričić, 2010:123). To znači da pomenuta „prostorna banana“ čiji su razvojni centri Beograd i Novi Sad ima najveći teritorijalni kapital u Srbiji. U periodu tranzicije došlo je do povećavanja regionalnih razlika u Srbiji kako unutar regiona tako i između razvijenih i nerazvijenih područja i opština. Evidentno je da danas u Srbiji postoji izrazito **asimetrična regionalizacija** zato što samo region Vojvodine i region Beograda imaju sopstvene institucionalne kapacitete, što im dozvoljava izvestan nivo slobode prilikom kreiranja različitih regionalnih i urbanih politika (Molnar, 2013: 68).

Posle pada Berlinskog zida 1989. godine socijalistički karakter gradova, pa i Beograda, se potiskuje ustupajući mesto novim teritorijalnim kolektivitetima koji su sazdani od raznih elementa presocijalističkog, socijalističkog i novog „tranzicionog“. Urbana tranzicija podrazumeva javnu politiku koja podstiče razvoj tržišta, ekonomsko restruktuiranje u znaku deindustrijalizacije i rasta sektora usluga kao i rastuću društvenu diferencijaciju. Najupadljiviji procesi urbanih promena u tranzicionom ambijentu u Srbiji su: a) privatizacija stanova 1991. godine; b) komercijalizacija gradskih istorijskih jezgara; c) pojačana rezidencijalna migracija; d) rezidencijalna i komercijalna suburbanizacija, i e) porast socioprostorne segregacije (Vujović, 2002: 188). Privatizacija je trebalo da bude dominantni proces u formiranju tržišne privrede, kao i reformi urbane i stambene politike u postsocijalističkim gradovima, uključujući i Beograd.

Nakon ratnih 1990-tih godina, vremena deoba (raspad SFRJ) i seoba (izbeglice i prognana lica), međunarodnih sankcija, pauperizacije, megainflacije, razaranja svakodnevice, Beograd nakon političkog prevrata 2000. godine ulazi u fazu deblokirane postsocijalističke transformacije ali obeležene nezaposlenošću, korupcijom, neuspešnom privatizacijom, neefikasnošću javnih gradskih preduzeća, visokom zaduženošću ... Daleko mnogo je više gradova u Srbiji koji su tranzicioni gubitnici nego što ima dobitnika. Uzdrman unutrašnjom i spoljašnjom ekonomskom krizom Beograd u mreži srbijanskih gradova, ipak, zadržava neke elemente komandnog i kontrolnog punkta za protok ljudi, novca, roba, informacija, ali punkta koji je politički i ekonomski zavisano prvenstveno

od metropola nekoliko najrazvijenijih zapadnih zemalja. U poslednje vreme zavisnost Beograda doseže i do Moskve, Pekinga i Abu Dabija.

Logično je, ipak, da je najviše stranih investicija realizovano u Beogradu i to u uslužnom sektoru: bankarstvu, trgovini, telekomunikacijama, nekretninama i energetici. Treba reći da se „posebno izdvaja Novi Beograd kao glavno 'mesto' ulaska investicija, zbog svojih kapaciteta i prednosti u odnosu na ostale delove grada i predstavlja deo grada koji se najintezivnije razvija“ (Backović, 2010: 82).

Stavovi građana iz četiri grada o Beogradu i beogradizaciji⁶

Rezultati ankete koju je sproveo ISI FF 2013. godine, između ostalog, pokazuju kakvi su stavovi ispitanika iz Kragujevca, Šapca, Užica i Novog Pazara o Beogradu i beogradizaciji.

Uočljivo je, kada je reč o prihvatanju stava da je **Beograd moderan evropski grad**, najveće učešće ispitanika iz svakog grada ponaosob i to: iz Novog Pazara 81,3%, Užica 77,1%, Kragujevca 69,6% i Šapca 69,3%. Moglo bi se reći da je velika većina ispitanika (od 70% do 81%) izrazila afirmativan stav prema Beogradu kao modernom evropskom gradu.

Što se tiče odnosa ispitanika prema drugim ponuđenim stavovima o mestu i ulozi Beograda u mreži gradova Srbije oni su, više ili manje, kritički i upozoravajuće obojeni. U tom smislu sa stavom **Beograd se razvija i raste na štetu drugih gradova i regiona** slaže se i u potpunosti se slaže od 60% do 70% ispitanika iz četiri pomenuta grada, dok stav da je **Beograd suviše velik i moćan za Srbiju** podržava od 41% do 68% ispitanika.

Na drugoj strani, najveće učešće ambivalentnih ispitanika (niti se slažu niti se ne slažu) jeste povodom stava **Rast i razvoj Beograda direktno doprinosi unapređenju gradova i regiona u Srbiji** (od 22% do 30%), kao i povodom stava **Beograd nije odgovarajući predstavnik ostatka Srbije** (od 25% do 28%).

U kontekstu teme našeg rada bitno je da se uglavnom slažu stavovi (ocene) anketiranih Kragujevčana, Šapčana, Užičana i Novopazaraca sa mišljenjima i ocenama stručnjaka (demografa, ekonomista, sociologa ...) o tome da je mreža gradova u Srbiji piramidalna, da je regionalizacija Srbije asimetrična, a

⁶ Ovaj deo rada nastao je kao rezultat učešća u realizaciji projekta „Izazovi nove društvene integracije: koncepti i akteri“, koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja, a u okviru kojeg je rađen i potprojekat „Teritorijalni kapital: strukturni i delatni potencijal lokalnog razvoja“. S. Vujović je, između ostalog, formulisao pitanja za anketu i sačinio Tabelu br. 1 u vezi sa stavovima građana iz četiri grada o Beogradu i beogradizaciji. Mina Petrović je na osnovu nalaza iz pomenutog podprojekta objavila knjigu Duštvo i gradovi – između lokalnog i globalnog (2014).

Tabela br. 1: Stavovi ispitanika iz četiri grada o Beogradu i beogradizaciji

	Kragujevac				Šabac				Užice				Novi Pazar			
	%				%				%				%			
Stavovi	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4
Beograd je moderan evropski grad	7,5	18,7	69,6	4,2	13,8	15,8	69,3	1,2	7,5	13,8	77,1	1,6	8,7	12,5	81,3	0,7
Beograd je suviše velik i moćan za Srbiju	14,5	19,1	56,9	9,4	26,0	26,6	41,3	6,1	21,8	20,0	55,7	2,5	10,5	16,0	68,1	5,4
Beograd se razvija i raste na štetu drugih gradova i regiona u Srbiji	6,7	19,3	68,1	5,9	15,7	20,1	61,6	2,6	11,5	15,9	70,0	2,5	7,8	15,6	69,2	7,5
Beograd treba sporije da se razvija i raste da bi omogućio razvoj drugih gradova i regiona u Srbiji	17,6	24,6	51,7	6,1	26,9	21,6	48,9	2,6	15,6	22,9	59,2	2,2	17,2	22,3	56,0	4,5
Rast i razvoj Beograda direktno doprinosi unapređenju drugih gradova i regiona u Srbiji	50,8	28,2	16,1	4,8	40,8	30,3	24,4	4,4	52,4	28,4	15,3	3,8	58,4	22,5	6,4	12,6
Beograd nije odgovarajući predstavnik ostatka Srbije	16,8	28,5	47,5	7,2	31,4	24,8	39,9	3,8	22,8	26,6	44,9	5,6	22,4	27,9	42,7	7,0

1 = Σ u potpunosti se ne slažem i ne slažem se; 2 = niti se slažem, niti se ne slažem; 3 = Σ slažem se i u potpunosti se slažem; 4 = ne znam

Napomena: Radi sažimanja tabele rezultati na modalitetima „u potpunosti se ne slažem“ i „ne slažem se“ prikazani su zbirno; isto važi i za dobijene procenete na modalitetima „slažem se“ i „u potpunosti se slažem“.

Beograd primatni grad, prevelik i suviše moćan za Srbiju odnosno da protivrečni proces beogradizacije povećava regionalni disbalans u Srbiji.

Završimo ovaj odeljak rada sledećom Pušićevom dosetkom: "Ne poredimo nego gledamo, pa nam se čini da je stvar između Beograda i Novog Sada kao između Londona i ostalih gradova. Kaže se da kad London nazebe, ostali gradovi kašlju" (Pušić: 2009: 101).

Socio-antropološki pogled na Beograd: preimenovanje ulica i trgova i simbolička transformacija beogradske topografije

Snažne društvene i političke promene dovode do (pre)imenovanja naziva ulica i trgova, do prostorne simbolizacije u gradovima, a naročito do transformacija glavnog grada kao teksta „utoliko kompleksnijih jer se najčešće radi o preimenovanjima značajnog opsega i to u simboličkoj topografiji koja predstavlja centar nacionalnog teksta“ (Radović, 2013: 189). Sredinom 1980-tih u Srbiji se „dogodio narod“ tako što se „radni narod“ transformisao u „srpski narod“ (I. Čolović). Skupština Srbije 24. jula 1991. godine preporučuje Skupštini grada Beograda i skupštinama njegovih opština da pokrenu inicijativu za „uklanjanje iz naziva gradova, trgova i ulica, prosvetnih i kulturnih ustanova, imena ličnosti koje su odgovorne za pljačku privrede Srbije, preseljenje njenih fabrika i višedecenijsku ekonomsku politiku na njenu štetu – kao i za vraćanje imena znamenitih ličnosti iz srpske istorije“. Kampanja (pre)imenovanja ulica je započeta odlukom skupštinske većine predvođene SPS-om. Pritom, „znakovita je kako ideološka i simbolička sadržina pojmova/imena koja se uklanjaju (dekomemoracija), tako i onih koja se na njihovo mesto instaliraju (komemoracija)“ (Radović, 2013:194). U prvoj polovini devedesetih godina iz beogradske topografije nestala su imena Josipa Broza Tita (ulice u centru Beograda i Zemuna), Edvarda Kardelja, Marksa i Engelsa, Georgi Dimitrova, Ho Ši Mina, cara Haila Selasija, Stjepana Radića, ali i „Bratstvo i jedinstvo“, Oktobarska revolucija, itd. Sada su se svojim ulicama mogle podičiti, kako je to formulisala Skupština Srbije „znamenite ličnosti iz srpske istorije“ i to: „srpski vladari“, Nikola Pašić, Ilija Garašanin, Arsenije Černojević, kralj Petar I, vojvoda Bojović, Žanka Stokić, Milan Tepić, Nikola Tesla, itd. Imajući na umu pojmove i imena koja su izbrisana sa mape ulica Beograda jasno je da je došlo do simboličkog potiskivanja međunarodnog radničkog pokreta, politike nesvrstavanja i višenacionalne socijalističke Jugoslavije. Što se ličnosti tiče neke su dobile indirektnu „rehabilitaciju“ (Pašić, Garašanin, itd.) (Radović, 2013: 195-196).

Na drugoj strani, s obzirom na reciklažu Jugoslavije i jugoslovenstva, paralelno sa samoproklamovanim kontinuitetom SRJ sa SFRJ, u jeku ratova u bivšoj državi vlastita strana često je predstavljana kao „antifašistička“ u sukobu koji se prikazivao kao produžetak Drugog svetskog rata. Otuda se „politički

oportun idejni i simbolički eklekticizam manifestovao i na ulicama glavnog grada, gde su zahvaljujući ovakvoj ideološkoj neodređenosti, mnogi ulični nazivi koji su podsećali na baštinu NOR i posleratne istorije ostali nepromenjeni“ (Radović, 2013:198).

Na trećoj strani, zbog neodređenog obima „nacionalne teritorije“ i javnog plediranja za kontinuitet Jugoslavije nije došlo do „sistematske rekonfiguracije simboličke prestoničke odonimije koja bi podrazumevala (pre)imenovanje ulica i trgova koje nose imena sa geografskim odrednicama“ (Radović, 2013: 213).

Radović, između ostalog, dobro zapaža da iako restauriranje starog uličnog nazivlja ne može, izgleda već zbog prirode procesa, biti potpuno, ono je, sticajem specifičnih okolnosti, u Sarajevu bilo češće i doslednije nego na primer u Zagrebu, a svakako nego u Beogradu u prvoj polovini devedesetih.

U Beogradu kao i u drugim republičkim centrima došlo je do simboličkog osvajanja centra grada. Konkretnije, u opštini Stari Grad, istorijskom jezgru Beograda, iseljava se baština Drugog svetskog rata i socijalizma, a upisuju se ulični nazivi odgovarajuće političke i ideološke sadržine, sa ciljem reprezentacije srpske istorije i/ili kulture kroz urbani tekst najstarijeg dela glavnog grada. U Starom Gradu do danas je preostalo ukupno pet naziva ulica koji su direktno povezani sa NOB ili poratnim periodom: Trg Republike, Jelene Četković, Maršala Birjuzova, Đorđa Jovanovića i Braće Baruh (Radović, 2013: 223-224). Treba reći da ovakva vrsta odonomijskog gradskog centra nije osobenost Beograda već je karakteristična i za tranzicione jugoslovenske gradske centre, kao i za gradove u drugim postsocijalističkim zemljama u kojima je tranzicija počela još ranije.

Treba skrenuti pažnju i na analitički postupak čitanja gradskih ulica u „ženskom ključu“ predstavljen, primerice, u zborniku radova *Feminominalni Beograd: Beograd iz ženskog ugla* (2005), čemu ćemo posvetiti pažnju jednom drugom prilikom.

Pažnje je vredna, kako ispravno tvrdi Radović, i simbolika na potezu gradski centar – gradska periferija. Fokusiranje na „simbolički centar grada nije slučajno jer ono konotira istoriju, autentičnost, tradiciju“ (Radović, 2013: 239) tako je prvobitna nadležna Beogradska komisija posle 5. oktobra, između ostalog, „zaključila da će ukinute nazive ulica u centralnim zonama Beograda 'premestiti' u delove Beograda izgrađene posle Drugog svetskog rata, gde i vremenski pripadaju“ (prema Radović, 2013: 239).

Zajednički imenitelj preimenovanja ulica od početka 2004. do danas jeste dekomemoracija osoba i pojmova povezanih sa Drugim svetskim ratom, posleratnom istorijom i radničkim pokretom. S druge strane, bilo je uspešnih i neuspešnih pokušaja preimenovanja ulica u svrhu rehabilitacije saradnika kvinsliškog režima. Neke kontroverzne ličnosti su doživele svojevrsnu „topo-

nomijsku“ rehabilitaciju i legitimizaciju, kao što su: Nikolaj Velimirović, Justin Popović, kvinslinški komesar za izbeglice Toma Maksimović, četnički ideolog Dragiša Vasić, književnik Grigorije Božović; Jovan Rašković itd. (Radović, 2013: 249). Međutim, zalaganje nekih komisija da se ove ličnosti centralnije „smeste“ u prestonici nisu prihvaćene „argumentom da bi u tom slučaju i zastupnici dekomemorisane mitologije tražili imena određenih osoba i pojmova nazad u (simbolički) centar“ (Radović, 2013: 252).

Relacija centar periferija nije relevantna samo za simboličko obeležavanje prestoničkog prostora već ima svoje značenje i na nacionalnom nivou: Beograd kao centar i manji gradovi u unutrašnjosti Srbije kao periferija. Primera radi, imenovanje trgova u „dubokoj“ Srbiji po Milanu Nediću i Draži Mihailoviću naišlo je na mlaku reakciju beogradske javnosti upravo zbog perifernosti većine gradova u opštoj kulturnoj slici Srbije. Prvi spomenik Draži Mihailoviću podignut je neslužbeno još 1992. godine na Ravnoj Gori ali je tolerisan od tadašnjih prestoničkih vlasti. U međuvremenu se broj spomenika vođe četničkog pokreta povećao: u Lapovu, Ivanjici i Subjelu kod Kosjerića. Milan Nedić je dobio svoju ulicu u Arandjelovcu (bivša ulica Dušana Dugalića). Za sada nije uspela realizacija inicijative podržane od većine odbornika opštinske skupštine Smedereva da se deo Trga Republike u tom gradu nazove Venac Dimitrija Ljotića, što je izjalovilo nade pripadnika ekstremne desnice.

Radović pronicljivo procenjuje da su pomenute kontroverzne ličnosti zaslužile javni spomen „ne samo kao sredstvo revizije pamćenja na noviju istoriju, već i kao kvalitet koji će lik i delo određenih pojedinaca dodatno legitimisati pred sudskom instancom“ (Radović, 2013: 259). Moglo bi se reći da se danas odonomijska komemoracija javnih gradskih prostora, revidiranje udžbenika istorije i sudske rehabilitacije kvislinga objedinjuju pod nazivom „druga faza nacionalizma u Srbiji“.

Prihvatljiva je Radovićeva ocena da je „transformacija gradskog teksta u gradovima bivše Jugoslavije u tranzicionom periodu obeležena trima uočljivim politikama: dekomemoracijom naziva koji asociraju na socijalizam i NOB (politika koja korenspodira sa sličnim politikama u nekim drugim zemljama, a koja se sprovodi u različitom opsegu u različitim gradovima), dekomemoracijom naziva koji asociraju na jugoslovensku prošlost (koja je karakteristična za skoro sve nove države, a koja se takođe sprovodi različitim intezitetom), i dekomemoracijom naziva koji asociraju na druge, često konkurentske etničke grupe (koja je prisutna u nekim gradovima u manjoj meri a u nekima predstavlja okosnicu rekonfiguracije gradske odonimije)“ (Radović, 2013: 315-316) Međutim, treba dodati da „skup simbola koji se novim komemorativnim fondom instalira u javni prostor gotovo ni u jednoj od zemalja naslednica Jugoslavije nije homogen i konzistentan, za razliku od prethodnog velikog brisanja i pisanja uličnih naziva nakon oslobođenja 1945. godine, kada su komunističke

vlasti prilično precizno instalirale jasne i koherentne simboličke poruke preko odonima i spomenika“ (Radović, 2013). Ovo se može objasniti ideološkim eklekticismom i/ili vrednosnom disonancijom koja karakteriše postsocijalističke kako političke i kulturne elite tako i srednje društvene slojeve kao aktere u simbolizaciji javnih prostora Beograda i drugih gradova.

Isto tako, prihvatljivo je Kuljićevo gledište da neoliberalni poredak vremena počiva na poistovećivanju sadašnjice i izvesne budućnosti i oštrom razdvajanju od totalitarne prošlosti, te da je restaurativni globalizacijski poredak sećanja, čiji je nulti čas obnova presocijalističkih vrednosti, nametnuo konvertitsku kulturu sećanja (Kuljić: 2006: 35). Oba autora se, dakle, slažu da je pobjednička politička desnica onaj kolektivni akter koji dominira kulturom sećanja, pa i procesom memorijalizacije i simbolizacije gradskih javnih prostora. Na domaćoj političkoj sceni i nema nijedne značajne političke stranke levice u uobičajenom smislu te reči. Kada je reč o politički ekstremnim udruženjima i pokretima onda je jača i organizovanija ekstremna desnica (Dveri su postale parlamentarna stranka) nego ekstremna leвица.

Radović sa valjanim razlogom zaključuje da je poslednjih godina u Beogradu obim i priroda dekomemorisanja u simboličkom urbanom prostoru značajnije pitanje od nove komemoracije i novouspostavljenih uličnih naziva, s obzirom na to da je brisanje određenih delova toponimskog nasleđa sistematičnije nego upisivanje nove kulture sećanja koja je i dalje u procesu suštinskog oblikovanja i sa još dosta nedoumica u okviru dominantnog ideološkog diskursa (Radović, 2013: 276).

Optimistički pogled na kompetitivni sociokulturni identitet Beograda

Sociokulturni identitet Beograda jeste ili bi trebalo da bude ključna sastavnica socioprostornog identiteta našeg glavnog grada.

Postavlja se pitanje da li u mreži evropskih gradova sa izraženim sociokulturnim identitetom, osmišljenim strateškim vizijama razvoja, kapacitetima raznih aktera – pojedinaca i grupa, i nivoom kvaliteta života privlačnim kako za građane tih gradova tako i za došljake, ima i nekih naših **preduzetničkih gradova**, odnosno **gradova delatnika**. Najkraći odgovor glasi – nema ih dovoljno, tačnije – ima ih premalo. Optimistički gledano, danas u Srbiji postoje dva veća grada – Beograd i Novi Sad (kojima se priključuje i Kragujevac) – koji nastoje da se približi modelu grada delatnika time što njihove gradske vlasti saraduju sa privatnim sektorom iz zemlje i inostranstva u realizaciji raznih projekata i planova vezanih za komunikacionu, saobraćajnu i komunalnu infrastrukturu, za novu ekonomiju, kao i za ostvarivanje ideje i prakse koje

se barem malo približavaju idealnim tipovima „**kreativnih**“, „**uzbudljivih**“ i „**inteligentnih**“ gradova. Nadalje, pitamo se da li se lokalni urbani prostori mogu nanovo zamisliti, podmladiti i dobiti nove namene unutar konkurentnog globalnog okvira, i to prvenstveno razvojem fleksibilne kulturne politike i poznavanjem „činitelja“ nove ekonomije, poput kulturne proizvodnje i potrošnje, mreže i samokritičnih identiteta (Tej, 2007: 349). Mateo Renci, bivši gradonačelnik Firence, je u pravu kad kaže da „jedan grad živi od događaja, predstava i ovo uvek moramo da ističemo“ (Renci, 2012: 97). Prema Floridi, za savremeni urbani razvoj od ključnog je značaja postojanje zajednice darovitih i kreativnih ljudi. Oni sačinjavaju kreativnu klasu koja bira inovativna mesta za život u smislu koncentracije nauke, tehnologije, umetnosti, kulture, reznolikosti i tolerantnosti. Cilj knjige Grega Ričardsa i Roberta Palmera *Uzbudljivi gradovi – kreativni menadžment i revitalizacija grada* (2013) jeste da pokaže na koji način kulturne aktivnosti i manifestacije pomažu gradovima da postanu dinamičnija mesta, poželjnija za život, i kako gradovi mogu da organizovanjem i razvijanjem kulturnih događaja ostvare raznovrsne kulturološke, ekonomske i društvene ciljeve po kojima će biti prepoznatljivi (...) Ona je posvećena praksi uzbudljivih gradova koji su postali poznati zahvaljujući manifestacijama i to, pre svega, gradovima koji su tokom poslednje tri decenije nosili titulu 'Evropska prestonica kulture' – Glazgov, Brisel, Barselona (Ričards i Palmer, 2013: 7).

Što se tiče preduzetničkog kapaciteta današnjeg Beograda, u smislu realizacije projekata javno-privatnog partnerstva, u toku su sledeći projekti unapređenja, izgradnje i/ili vizija: a) javnog prevoza, b) vodovoda i kanalizacije, c) tretmana i odlaganja čvrstog otpada. S druge strane, kada je reč o kapitalno infrastrukturnim objektima treba spomenuti: 1. luku Beograd, 2. rakonstrukciju mosta Gazela, 3. završavanje prilaznica mosta na Adi, 4. izgradnju mosta na Dunavu 5. izgradnju beogradskog metroa, 6. nastavak izgradnje nove železničke stanice Beograd centar u Prokopu i 7. izgradnju „Beograda na vodi“.

Aspiracije našeg glavnog grada da bude preduzetnički i kreativni grad pokazuju se i kroz: 1. nedavno proglašenje Beograda „Gradom budućnosti Južne Evrope“ za 2006. i 2007. godinu na takmičenju koje je organizovao *Financial Times*, a nagrada predstavlja preporuku u koje lokacije treba investirati, i 2. kandidaturu Beograda za „Evropsku prestonicu kulture“ 2020. godine.

Projekat „Beograd u pripremi kandidature za evropsku prestonicu kulture 2020. godine“ predstavljen je u Briselu 07. 12. 2011. godine pred Evropskim komesarijatom za kulturu i obrazovanje. Nakon višemesečnih konsultacija utvrđeno je da je u konkurenciji od 34 zemlje Beograd prvi po rejtingu za evropsku prestonicu kulture. Da bi proverili taj rejting bacićemo pogled na turističku i kulturnu mapu Beograda sačinjenu od mreže pešačkih prostora,

sadržaja u objektima, broja domaćih i stranih posetilaca, velikih kulturnih dešavanja tokom godine itd. Oslonimoćemo se, pritom, na relevantne podatke i analizu koju je napravila Milena Vukmirović u svojoj doktorskoj disertaciji *Značaj i uloga mreže pešačkih prostora u generisanju kompetitivnog identiteta grada*.

Uvidom u aktuelnu uličnu mapu Beograda Vukmirovićeva je utvrdila da se na poligonu mreže pešačkih prostora gradskog centra obuhvaćene zamišljenom kružnicom radijusa od 500 m nalazi 27 atraktora. Na širem poligonu (radijus 1000 m) mapirano je ukupno 75 atraktora. Pored objekata koji se izdvajaju kao jedinstveni artefakti (geografski, simbolički ili legendarni) ovde se nalaze objekti koji spadaju u grupu zaštićenih kulturnih dobara. U objekte od izuzetnog značaja svrstani su Beogradska tvrđava, Dositejev licej, kapetan Mišino zdanje, Konak kneginje Ljubice i Saborna crkva. Pored navedenih izdvaja se desetak spomenika od velikog značaja (Bajrakli džamija, Dom Jevrema Grujića, Narodna banka, Narodni muzej, Zgrada hotela Moskva, Zgrada Narodnog pozorišta itd) i desetine spomenika kulture (Agrarna banka, Bioskop Balkan, Čukur česma, Dom Mike Alasa, Etnografski muzej, Kafana Ruski car, Igumanova palata, Kafana ?, itd) (Vukmirović, 2013: 358).

Od 2001. do 2011. godine najveći broj turista je zabeležen 2001. godine (765 087), a najmanji 2009. godine (602 034). Zabeležen je rast broja stranih turista, a opadanje broja domaćih. Tokom 2011. godine Beograd je posetilo 178 777 domaćih i 440 347 stranih turista. Prema rezultatima iz 2010. godine opštinu Stari grad na kojoj se nalazi predmetni poligon posetilo je 93 699 turista, od čega su 16 048 domaći, a 77 561 strani turisti. Najveći broj turističkih poseta u toku godine odvija se u periodu koji se poklapa sa terminima godišnjih odmora (Vukmirović, 213. 358-359).

Na turističkom veb portalu *Trip Advisor* izdvojeno je 67 lokaliteta koji su prepoznati kao privlačnosti Beograda, a koje su izdvojili posetioци. Od značenosti, naravno, prednjači Beogradska tvrđava, a potom su redom izdvojeni Trg Republike, slede Skadarlija, Crkva Svete Petke, Knez Mihailova ulica, Narodno pozorište, reka Dunav, Beogradski zoološki vrt, Saborna crkva, Crkva Svete Bogorodice, Dorćol, Konak kneginje Ljubice, itd.

Vrste sadržaja i objekata u opštini Stari Grad podeljene su u 2 grupacije: 1. ugostiteljske objekte i komercijalne sadržaje, i 2. javne objekte, objekte kulture i objekte obrazovanja. Tako se na poligonu mreže pešačkih prostora nalazi 34 hotela, 158 restorana, 309 objekata trgovine na malo, 21 objekat nemenjen muzejima, galerijama i zbirkama, 11 umetničkih ustanova, 7 škola (osnovnog i srednjeg obrazovanja) i 16 visokoškolskih institucija. Rezultati istraživanja na osnovu *Walk Score* metode pokazali su da se mreža pešačkih prostora u centru Beograda svrstava u drugu kategoriju područja sa velikim potencijalom za pešačko kretanje, ocenjenim sa 88. Najveći potencijal pokazuju potezi

Knez Mihailove, Vasine, Gračaničke i Pariske ulice, a potencijal opada prema dunavskoj, odnosno savskoj padini.

Tokom godine se na teritoriji koja je predmet analize odvija 40 kulturnih dešavanja, od kojih se najveći broj velikih događaja (6) zbiva tokom aprila i oktobra meseca. Najveći broj velikih dešavanja pripada umetnosti dizajna (16), a zatim slede muzika i igra (6). Od događaja koji se izdvajaju uglavnom se navode oni koji imaju višedecenijsku tradiciju poput Međunarodnog takmičenja muzičke omladine, Beograskog festivala dokumentarnog i kratkometražnog filma, FEST-a, BELEF-a, BITEF-a, Međunarodnog susreta dece Evrope – Radost Evrope, BEMUSA, Oktobarskog salona i Majske izložbe, Beogradskog džez festivala, itd. Pored izdvojenih kulturnih događanja, poslednjih nekoliko godina dešavaju se dizajnerske manifestacije poput Beogradske nedelja dizajna; festivala Mikser, Resonate Festival-a. Pomenimo i Beogradsku nedelju mode (Vukmirović, 2013: 362). Pod evropskim uticajem poslednjih godina održava se manifestacija „Noć muzeja“. Potrebno je istaći da je BITEF, nakon osnivanja 1968. godine, pored toga što je bio festival novih pozorišnih tendencija iz celog sveta, bio i vema snažna politička scena na kojoj se dešavao stalni susret različitih svetova. Slično se može reći i za FEST i za neke druge kulturne manifestacije. Dragoljub Mićunović u prvom tomu svojih sadržajno bogatih memoara *Život u nevremenu – Ruža vetrova 1930-1990*, koji su relevantni i za urbanu sociologiju, piše: „Beograd je postajao 'kulturna metropola' u kojoj su gostovali vrhunski svetski umetnici i čuveni ansambli, dolazili pisci, filozofi i naučnici iz celog sveta. Provincijalizam se povlačio pred sve većim uplivom svetskih kulturnih trendova. Mnoge lokalne 'veličine' morale su da se izmere sa svetskim standardima, što je podsticalo žive debate u umetničkim, književnim i filozofskim krugovima“ (Mićunović, 2013: 158).

Jugoslovenska kultura, čiji je Beograd bio centar, je bila značajni činilac spoljne politike SFRJ kao zemlje između Istoka i Zapada, a BITEF je, recimo, bio moguć i u vreme hladnog rata. Današnja srpska kultura posredstvom istih manifestacija međunarodnog karaktera koje se, zahvaljujući kreativnim ljudima i grupama, i dalje odvijaju jeste značajni činilac spoljne politike Republike Srbije i kompetitivnog kulturnog identiteta Beograda.

Pored navedenih dešavanja, Beograd je prepoznatljiv kao mesto održavanja političkih protesta, scenskih projekata, karnevala, uličnih performansa, itd. Trg Republike i Studentski plato ispred zgrade Filozofskog fakulteta su dva lokaliteta na kojima su najzastupljenija okupljanja u političke svrhe.

Turistička organizacija Beograda u okviru pešačkih prostora promoviše i realizuje tematske putanje ili pešačke ture kao što su : „Šetnja Beogradom“, „Andrićevom stazom“..

Rezultatima svog istraživanja, a naročito brojnim preporukama za koje, nažalost, nemamo prostora, Vukmirovićeva doprinosi promociji Beograda

kao evropske kulturne prestonice za 2020. godinu i ohrabruje naše uverenje da Beograd, uprkos brojnim problemima, ima akumulirani kulturni potencijal da zadobije taj prestižni naziv. Postoji jedan problem koji se nikako ne može zaobići jer predstavlja višegodišnju nacionalnu sramotu: zatvorena su dva najpoznatija beogradska muzeja – Narodni muzej i Muzej savremene umetnosti, koji spadaju u nacionalnu, regionalnu, pa i svetsku baštinu. Rekonstrukciju ovih značajnih nacionalnih institucija kulture treba završiti što pre, a naročito pre 2020. godine.

Na drugoj strani, nema valjanih razloga da se zanemari kulturno-turistički potencijal nečega što je izvan pešačkih prostora centralnog dela Beograda, a nalazi se u beogradskoj gravitacionoj podunavskoj zoni. Reč je o graditeljskoj baštini i kulturnom blagu dunavskog regiona – Lepenski vir, Golubac, Viminacijum, Trajanova tabla i drugi, koji su „srpski pandan spektakularnim evropskim kulturno-turističkim projektima kakvi su Luvr u Lensu ili Gugenhajmov muzej u Bilbaou“ (Lijeskić, 2014: 06). Realizacija ovih projekta je stala na pola puta, ali i ovakva kakva je zrači izvanrednom privlačnošću. Poznati arheolog Miomir Korać, najveći markentiški stručnjak među arheolozima, poručuje: „Ako želite da ubirete plodove od kulture i kulturne baštine, neophodno je da država iza toga ozbiljno stane. Osam hiljada godina pre n. e. na Dunavu u kulturi 'Lepenskog vira' pojavila se prva monumentalna evropska skulptura. U 4. milenijumu pre n. e. na ovim prostorima se razvila prva metalurgija, a vinčanska kultura u tom periodu zauzimala je imponozantan prostor dela Evrope. Iz rimskog perioda sa teritorije današnje Srbije potiče 18 rimskih imperatora, između ostalih i Konstantin. A tu je i naš sjajni srednji vek. Naši daleki rođaci su nam ostavili 'kovčežić' sa kulturnom baštinom da nam se nađe u 'sušnom istorijskom periodu', da ga ponudimo svetu“ (Lijeskić, 2014: 06).

Ukoliko Beograd pobedi u takmičenju za prestonicu kulture to će svakako poboljšati njegov imidž, tj. njegovu kulturnu i turističku atraktivnost. Prednosti evropske kulturne prestonice su značajne, ali su i finansijski troškovi veliki. Deo sredstava se dobije od EU, a deo biva vraćen kroz povećanje turističke posete. Ovu mogućnost treba shvatiti kao izazov za Beograd i Srbiju da ulože u kulturu jer je to dugoročno isplativo i društveno odgovorno. Hoćemo da verujemo da je Beograd, u vreme današnje nacionalne i internacionalne krize, u kulturnom smislu jači i vitalniji nego što je to u ekonomskom i političkom smislu, te da njegov kompetitivni kulturni identitet kao kreativnog grada može biti dobitna kombinacija.

Umesto zaključka

Da bi zadobio naziv kulturne prestonice Evrope (2020), ali, naravno, ne samo zbog toga, Beograd bi trebalo da se svojim razvojnim ciljevima, praksom

i vrednostima makar malo približi načelima *Svetske povelje o pravu na grad* (Kjoto i Barselona 2004) u smislu da „svako ima pravo na grad bez diskriminacije na polnoj, starosnoj, rasnoj, etničkoj, političkoj i religijskoj osnovi zadržavajući kulturno nasleđe i identitet“. Opštije gledano, polazeći od *Svetske povelje o pravu na grad* Beograd bi trebalo da brine o održivom modelu urbanog društva i načina života, zasnovanog na temeljnim načelima solidarnosti, slobode, jednakosti, dostojanstva i socijalne pravde. Temeljni aspekt ovog modela „biće poštovanje različitih urbanih kultura, i balans između urbanog i ruralnog okruženja“. Jedno od osnovnih načela kada je reč o pravu na grad jeste da „grad ispunjava svoje socijalne funkcije ukoliko svim ljudima može garantovati celovito uživanje prava u kontekstu ekonomije, kulture i resursa, kao i ako se urbani projekti i uloženi kapital implementiraju u korist građana, vodeći računa o kriterijumu pravedne raspodele, i u skladu sa kulturnom i ekološkom održivošću“. S tim u vezi, u oblikovanju i implementaciji urbane politike društveni i kulturni interes mora imati prednost nad individualnim pravom svojine. Gradovi moraju voditi računa o društvenoj odgovornosti privatnog sektora u smislu da privatni ekonomski akteri učestvuju u društvenim programima i ekonomskim merama u svrhu razvoja solidarnosti i jednakosti među stanovnicima. U pogledu prava na kulturu „svako ima pravo na kulturu u svim njenim oblicima, manifestacijama i modalitetima“. Pored toga, u saradnji sa kulturnim udruženjima i privatnim sektorom, gradovi moraju promovirati razvoj urbanog kulturnog života poštujući njegovu raznolikost. Isto tako, gradovi moraju adekvatne javne prostore učiniti dostupnima za igre i kulturne aktivnosti pod jednakim uslovima za sve.⁷

Jasno da odredbe *Svetske povelje o pravu na grad*, a osobito odredba da „svi građani imaju pravo da učestvuju u planiranju, projektovanju, kontroli, upravljanju, obnovi i poboljšanju gradova“ predstavljaju alternativu u odnosu na preovlađujući neoliberalni model razvoja savremenih gradova u znaku tržišnog ili tzv. investitorskog urbanizma koji vodi računa pre svega o razmenskoj, a ne o upotrebnoj vrednosti gradova. Stoga je odredbama agende o pravu na grad zasad moguće težiti kao viziji, kao sociopolitičkom idealu, kao pozitivnoj urbanoj utopiji, kroz podrške vladi da promoviše kampanje, seminare i konferencije koje naglašavaju privrženost odredbama ove Povelje, ali i kroz građanske inicijative i akcije, uključujući i urbane proteste i „pobunjene gradove“ (Harvi) jer je reč o nečemu što građani u skladu sa svojim ljudskim pravima izumevaju i zadobijaju, a ne o nečemu što dobijaju kao poklon.

⁷ Pozivamo se na delove *Svetske povelje o pravu na grad* posvećene kulturi zato što u Srbiji Zakon o kulturnom nasleđu još uvek nije donet, a naša nacionalna strategija kulturnog razvoja nije još ni u fazi nacрта.

Završićemo ovaj tekst Kastelsovim optimističkim „povratkom u budućnost“ evropskih gradova. „Istorijska specifičnost evropskih gradova mogla bi biti, smatra Kastels, suštinska odlika nastanka uslova za rešavanje protivrečnosti između globalnog i lokalnog u novom kontekstu informacionog društva. Evropski gradovi mogu stimulisati građansku participaciju kao suštinski protivstav tribalizmu i otuđenju zbog toga što imaju jaka civilna društva, ukorenjena duboko u istoriju, i bogatu, raznovrsnu kulturu. Upravo zato što je tradicija evropskih gradova – kao gradova država koji su postavljali temelj puta k modernom dobu – u većem delu Evrope urezana u kolektivno pamćenje stanovnika, oživljavanje grada države moglo bi biti neophodna ravnoteža ekspanziji globalne ekonomije i stvaranju evropske države. [...] Evropski gradovi, zato što su gradovi, a ne samo lokaliteti, mogli bi da artikulišu odnos prostora tokova i prostora mesta, funkcija i iskustava, moći i kulture, i na taj način stvore grad budućnosti na temeljima svoje prošlosti“ (Kastels, 2005: 195). Istorijski gledano, Beograd nema srednjovekovnu zapadnoevropsku tradiciju autonomne gradske komune (grada-države), niti jakog civilnog društva tj. participativnosti građana, ali se upinje da to nadoknadi ne bi li se svrstao u red „istorijski specifičnih evropskih gradova“.

Na kraju, moglo bi se reći da je od svih gradskih identiteta najteže ostvariti participativni odnosno demokratski identitet jedne metropole. Stoga je *Svet-ska povelja o pravu na grad*, o kojoj je bilo reči, zasad samo levičarska utopija ili neizvesna alternativa neokapitalističkom gradu. Nju je inspirisala Lefevrova knjiga *Pravo na grad* koja se pojavila 1968. godine iz pera jednog „romantičnog revolucionara“.

Literatura:

- Backović, V. 2010. *Socioprostorni razvoj Novog Beograda*, Beograd, ISI FF UB i Čigoja štampa
- Basan, M. 2001. Za obnovu urbane sociologije, *Sociologija*, Vol. XLIII, NO 4, Beograd, JUS
- Begović, B. 1990. *Optimalna veličina grada, mreža gradova i efikasnost privrede*, neobjavljena doktorska disertacija, Beograd, Ekonomski fakultet UB
- Brajović, T. 2012. *Komparativni identiteti – srpska književnost između evropskog i jugoslovenskog konteksta*, Beograd, Službeni glasnik
- Buison, Ž. K. 2014. *Roman o Beogradu*, Beograd, Zavod za udžbenike
- Feminominalni Beograd: Beograd iz ženskog ugla*, 2005/6, ur. Vukadinović, D. I Teofilović, N, Beograd, Indok centar

- Đurđev, B. 2006. Gradsko stanovništvo i mreža gradova, u: Penev, G. (ur) *Stanovništvo i domaćinstva Srbije prema popisu 2002. godine*, Republički zavod za statistiku, IDN CDI, DDS, Beograd, str. 47-52
- Florida, R. 2005 „Cities and the Creative Class“, in: Lin and Mele (eds.) *The Urban Sociology Reader*, London: Routledge: 290-302.
- Harvey, D. 2013. *Pobunjeni gradovi – od Prava na grad do Urbane revolucije*, Novi Sad, Mediteran
- Jovičić, Ž. 1993. *Beograd, stvarnost i vizije*, Beograd, Biblioteka grada Beograda
- Kastels, M. 2005. Evropski gradovi, informaciono društvo i globalna ekonomija, u: *Urbana sociologija*, Vujović, S. i Petrović, M.(prir.), Beograd, ZUNS
- Kuljić Todor, T. 2006. *Kultura sećanja*, Beograd, Čigoja štampa
- Lijeskić, B. 2014. „Kovčežić sa baštinom u sušnom periodu“ u *Politici* 18. 01.
- Landry, C., Bianchini, F. 1995. *The Creative City*, London, Demos
- Lefebvre, H. 1968. *Le droit a la ville*, Paris, Anthropos
- Lefebvre, H. 1974-1975. Les autres Paris, *Espaces et socittes No 13-14*, Paris, Anthropos
- Marković, P. 1992. *Beograd i Evropa 1918 – 1941*, Beograd, Savremena administracija, d. d.
- Marković, P. 1996. *Beograd između Istoka i Zapada*, Beograd, Službeni glasnik
- Mićunović, D. 2013. *Život u nevremenu – Ruža vetrova, Knjiga prva: 1930-1990.*, Beograd, Arhipelag
- Mihaljević, V., Đorđević, J. 2013. *Studija tradicionalnih crkava i verskih objekata u Beogradu*, Beograd, Urbanistički zavod Beograda
- Molnar, D. 2013. Činjenice o regionalnim razlikama u Srbiji, *Kvartalni monitor ekonomskih trendova i politika u Srbiji*, Beograd, Fondacija za razvoj ekonomske nauke (FREN), Ekonomski fakultet UB
- Petovar, K. 2003. *Naši gradovi između države i građanina*, Beograd, Geografski fakultet UB i Arhitektonski fakultet UB
- Petrović, M. 2014. *Društvo i gradovi – između lokalnog i globalnog*, Beograd, Čigoja štampa i ISI FF UB
- Pušić, Lj. 2009. *Grad bez Lica*, Novi Sad, Mediteran
- Radović, S. 1013. *Grad kao tekst*, Beograd, Biblioteka XX vek, Čolović, I. (ur.)
- Renci, M. 2012. *Firenca – riznica ljepote*, Podgorica, Daily Press
- Ričards, G. i Palmer, R. 2013. *Uzbudljivi gradovi*, Beograd, CLIO
- Stojanović, D. 2008. *Kaldrma i asfalt – urbanizacija i evropeizacija Beograda*, Beograd, Čigoja štampa

- Spasić, I. 2013. *Kultura na delu – društvena transformacija Srbije iz burdijeovske perspektive*, Beograd, Fabrika knjiga
- Stojković, B. 2009. Grad kao okvir zavičajnog identiteta, *Kultura 122/123, Beograd, ZPKR*
- Tej, Dž. 2007. Kreativni gradovi, u Hartli, Dž. (prir.), *Kreativne industrije*, Beograd, CLIO
- Vučetić, R. 2003. *Evropa na kalemegdanu*, Beograd, INIS
- Vučetić, R. 2012. *Koka – kola socijalizam*, Beograd, Službeni glasnik
- Vujošević, M., Zeković, S., Maričić, T. 2012. *Novi evropski regionalizam i regionalno upravljanje u Srbiji*, Beograd, IAUS
- Vujović, S. 1997. Stereotipi o gradu, nacionalizam i rat, u: *Grad u senci rata*, Novi Sad i Beograd, Prometej i ISI FF UB
- Vujović, S. 2004. Akteri urbanih promena u Srbiji, u: Milić, A. (prir.) *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa*, Beograd, ISI FF UB

Vera Backović, Ivana Spasić

Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu

mejl adrese: vera.backovic@f.bg.ac.rs, ispasic@f.bg.ac.rs

Identitet grada: Mišljenje lokalnih aktera u četiri urbane sredine

Apstrakt

U radu se analiziraju identiteti četiri grada u Srbiji – Kragujevca, Novog Pazara, Šapca i Užice – onako kako ih vide njihovi stanovnici i drugi lokalni akteri. Identitet jednog grada može se definisati kao skup jedinstvenih osobina i obeležja koji obezbeđuje njegovu trajnu prepoznatljivost u poređenju s drugim gradovima, po kojima se on od njih razlikuje i priznaje kao poseban. Analiza se zasniva na kvantitativnim i kvalitativnim podacima prikupljenih tokom 2013. godine u okviru projekta „Karakteristike teritorijalnog kapitala u Srbiji“ Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu. Pogledi građana biće predstavljeni na osnovu anketnih podataka na reprezentativnim uzorcima (Kragujevac 379 ispitanika, Novi Pazar 299, Šabac 346 i Užice 322), a pogledi drugih aktera na osnovu polustrukturisanih intervjuja (Kragujevac 15, Novi Pazar 14, Šabac 12 i Užice 17).

Ključne reči: identitet grada, Kragujevac, Novi Pazar, Šabac, Užice

Identity of the City: Views of Local Actors in Four Urban Centers

Abstract

The paper analyzes the identities of four cities/towns in Serbia: Kragujevac, Novi Pazar, Šabac and Užice, as seen by their inhabitants and other local actors. The identity of a city is defined as a set of unique features ensuring its continuous recognizability and distinguishing it from any other city. The analysis is based on quantitative and qualitative data collected in 2013 within the project “Characteristics of Territorial Capital in Serbia” of the Institute for Sociological Research, Faculty of Philosophy, Belgrade. The views of citizens are documented by representative survey data (Kragujevac N=379, Novi Pazar N=299, Šabac N=346 and Užice N=322), and those of other actors by semi-structured interviews (Kragujevac N=15, Novi Pazar N=14, Šabac N=12 and Užice N=17).

Key words: identity of the city, Kragujevac, Novi Pazar, Šabac, Užice

Uvod: identitet grada¹

Identiteti gradova predstavljaju pomalo zanemarenu temu u okviru urbanih studija kod nas. U većini analiza, u prvom planu je lokalni i regionalni razvoj, posebno onaj ekonomski, dok se simboličkim i emocionalnim aspektima odnosa prema gradu poklanja manje pažnje². Međutim, u uslovima posvećenije centralizacije, kakva je na delu u Srbiji danas, pitanje identiteta dobija na značaju. Prepoznatljivost gradova, njihova jedinstvenost i neponovljivost, a s druge strane privrženost lokalnog stanovništva takvim identitetski zaokruženim i samima sobom zadovoljnim gradovima predstavljaju očigledan razvojni resurs. Uostalom, posredovanje u formiranju kolektivnog identiteta jedan je od najvažnijih domena delatnosti savremene urbane politike (Petrović, 2009: 9).

U domaćoj literaturi postoji, ipak, jedan korpus radova koji tematizuju identitete gradova u Srbiji.³ Njihovo je polazište pretežno kulturna politika, potreba za „brendiranjem“ gradova i nastojanje da se iznađu najadekvatnije strategije kojima bi se kulturno nasleđe stavilo u funkciju privrednog razvoja, kroz kategorije kao što su kreativna ekonomija, kulturni kapital ili imidž grada. Na taj način se, međutim, simbolički i afektivni aspekti grada sagledavaju u jednom pre svega ekonomskom i praktičnopolitičkom okviru, gde se elementi gradskog nasleđa procenjuju sa stanovišta svoje primenljivosti u svrhu jačanja „konkurentnosti“ grada. Iako se u svojoj analizi, svakako, oslanjamo na te prethodne radove, mi gradske identitete želimo da pojмимо na jedan širi i kompleksniji način, u duhu onoga što Peta Hili (Healey, 2002) opisuje kao nastojanje da se izgradi „koncepcija ‘grada’ kao kolektivni resurs“. A u tom procesu ne uzima se u obzir samo ono što je lepo, ugodno i privlačno, ono što se može lako pretočiti u razglednicu ili suvenir, već najrazličitiji elementi zajedničke prošlosti i sadašnjosti grada, zajedničkog iskustva njegovih žitelja, koje ih značenjski obeležava – i pojedinačno i grupno, kao građane *baš tog* grada, vezujući ga za grad i jedne za druge. Sirova građa za kristalisanje identiteta jeste svakovrsno, slojevito lokalno nasleđe, jedna forma zajedničkog znanja, koja selektuje materijalne artefakte, mitologije, sećanja i tradicije kako bi oni

¹ Ovaj rad je deo projekta „Izazovi nove društvene integracije u Srbiji: koncepti i akteri“ (potprojekat „Karakteristike teritorijalnog kapitala u Srbiji“), evidencioni broj 179035, koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

² Ovaj tekst rezultat je rada na projektu 179035 (*Izazovi nove društvene integracije u Srbiji: koncepti i akteri*, odnosno potprojekta: „Teritorijalni kapital u Srbiji: strukturni i delatni potencijal lokalnog razvoja“), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

³ Po značaju se izdvaja tematski broj časopisa *Kultura*, „Kulturni identiteti gradova“, br. 122-123, 2000. V. i Stanojević, 2013.

postali resursi za sadašnjost (Graham, 2002: 1004). U tom smislu, artikulacija koncepcije grada u javnoj politici zavisi koliko od racionalne analize toliko i od imaginacije, a tek kroz neku vrstu kolektivnog mentalnog rada može „grad“ kao takav postati aktivna sila koja će biti u stanju da vrši uticaj na ljude. „Ako je dovoljno snažna, ta koncepcija će figurirati kao simbol, kao ikonički identifikator za žitelje grada (...) kao mobilizatorski resurs za koordinativne, sinergetske i kreativne aktivnosti, i kao referentna tačka za opravdavanje i procenjivanje prakse upravljanja“ (Healey, 2002: 1782).

Drugim rečima, da upotrebimo terminologiju Brajana Grejema (Graham, 2002), nas će ovde više zanimati „unutrašnji grad“ od „spoljašnjeg“. Ovaj drugi je grad-brend, grad prijatnog, upečatljivog, lepo spakovanog i lako utržišnjivog identiteta – kojem, međutim, u jednom paradoksalnom obrtu, što se više na njemu radi, sve više preta opasnost da počne da liči na sve druge.⁴ „Unutrašnji grad“, nasuprot tome, jeste onaj modus gradskog identiteta koji postoji u svesti, navikama i sećanjima svojih stanovnika i obezbeđuje temelj njihovom svakodnevnom životu (Graham, 2002: 1015-16). On je mnogo ambivalentniji od onog prvog i često uključuje i nasleđe društvenih sukoba, nekadašnjih ili još uvek otvorenih.

Ako u potrazi za konkretnijim određenjima pojma identiteta grada sledimo Linča (Lynch, 1960), Relfa (Relph, 1976), Vujovića (1997), Stojkovića (2000), Radovića (2013), Bursać (2000) i Stanojević (2013), taj identitet se može definisati kao skup jedinstvenih osobina i obeležja koji obezbeđuje trajnu prepoznatljivost jednom gradu u poređenju s drugim gradovima, po kojima se on od njih razlikuje i priznaje kao poseban. Osnovni elementi identiteta grada jesu fizički izgled, odnosno okruženje (kako prirodno, tako i izgrađeno), aktivnosti koje se u njemu odvijaju, te značenja i simboli koje ljudi pripisuju i jednome i drugome (Relph, 1976: 46–47, 61). Nije dovoljno grad posmatrati kao stvar po sebi već je važno proučiti i kako ga percipiraju njegovi stanovnici (Lynch, 1960: 3). Grad se, dakle, može shvatiti (i) kao „tekst“, kao simbolički poligon znakova, koji obuhvataju postojeće vidljive markere u prostornom okruženju, ali i sećanja i slike prošlog (Radović, 2013: 11–12).

Identitet grada može se posmatrati spolja, kao predstava koju o njemu imaju drugi, ali i iznutra, subjektivno, kao neka vrsta samosvesti njegovih žitelja (Vujović, 1997: 272). Mi ćemo se baviti samo ovim drugim aspektom, dakle identitetom grada kroz percepciju onih koji u njemu žive. Na najelementarnijem nivou moglo bi se tvrditi da je slikâ grada koliko i ljudi što ga

⁴ „Što se više upražnjava konzervacija, to identitet postaje sve manje lokalno specifičan“, zato što postoji jedan opšti, globalni kliše „očuvanog nasleđa grada“: ako se Ribarski kej u San Francisku pokazao tako uspešan, zašto ne napraviti isti takav u Singapuru, južnoafričkom Kejptaunu, kanadskom Halifaksu ili novozelandskom Velingtonu? (Graham, 2002: 1009).

percipiraju: uvek ima mnogo „gradova“ koji se mogu zamisliti i artikulirati kao oličenja „grada samog“ (Healey, 2002: 1778). Međutim, u slučaju svakog grada, individualne slike i utisci ipak se sklapaju u određene obrasce, sa znatnim ponavljanjima i preklapanjima u pogledu glavnih „jarkih mesta“, odnosno simbolički opterećenih lokacija, objekata, pojava i pojmova koje služe kao okosnica njegovog identiteta. U ovom radu nas pre svega zanimaju te javne slike – „zajedničke mentalne predstave kojih se pridržava veći broj stanovnika grada, odnosno područja saglasnosti za koja se može očekivati da se pojave u interakciji jedinstvene fizičke realnosti, zajedničke kulture i čovekove fiziologije“ (Lynch, 1960: 7). Posebno je važan srednji član ove trijade, dakle ono što Linč – analitički pomalo grubo – naziva „zajedničkom kulturom“: kao što i novija literatura o slici grada teži da naglasi, naši podaci pokazuju da identitet grada, kao „javna slika“ ili „zajedničko dobro“, nastaje manje na osnovama fizioloških sličnosti u radu ljudskih čula, a mnogo više kao komunikativno-interpretativna konstrukcija koja se formira postepeno, kroz istorijski utemeljenu a u današnjicu snažno ukorenjenu konverzaciju o prošlosti, tradiciji, specifičnostima, sadašnjim nadama i perspektivama, kvalitetima i resursima, kao i gubicima, padovima i promašajima koji obeležavaju „naš“ grad. Taj neprekidni proces konstruisanja vodi se u lokalnom „svetu života“ koji žitelji dele. Izgradnja slike grada ne može biti stvar samo kulturne politike: ono što grad zaista postaje, i kako ga različite grupe doživljavaju, zavisi od aktivnosti konkretnih ljudi, koliko i od sistemskih faktora (Jansson, 2003: 464). Nasleđe za koje se u datom trenutku uzima da obeležava „naš“ grad sami biramo, iz relativno amorfnе zalihe prošlosti, izdvajajući samo neke delove te prošlosti, osmišljavajući ih i simbolički predstavljajući, dajući im značenja i namene u skladu s našim današnjim potrebama, čime nasleđe postaje ne samo ekonomski upotrebljiv resurs već i vrsta znanja, kulturnog proizvoda i političkog aduta sa važnom društvenopolitičkom funkcijom (Graham, 2002: 1004–1006).

U ovom radu interesovaće nas od čega se identiteti ispitivanih gradova sastoje, njihova izražajnost i artikulisanost; koji se simboli izdvajaju i da li oko toga vlada saglasnost; da li je ta slika pretežno optimistična ili pesimistična; koliko su građani ponosni na svoje lokalno nasleđe i zadovoljni načinom na koji se ono danas čuva i predstavlja. Takođe, važno istraživačko pitanje biće koliko se, i u čemu, pogledi građana i važnih lokalnih aktera razlikuju. Drugim rečima, da li se može govoriti o svojevrsnom „ratu“ običnih građana i lokalnih „igrača“, koji su u najvećem broju slučajeva i donosioci odluka na lokalnom nivou, oko značenja grada i njegove slike? Da li u svakome od njih postoji „jedan“ ili „dva“ grada – ili čak i više njih? Koliko se gradovi međusobno razlikuju po konsenzualnosti, odnosno fragmentarnosti oformljenih slika?

Identiteti četiri grada: studije slučaja

U dosadašnjoj literaturi najčešće se sumarno konstatuje da su identiteti gradova u Srbiji slabo razvijeni, loše predstavljeni i/ili bazirani na negativnim simbolima što, smatra se, treba promeniti. Mi, pak, želimo da pokažemo da gradovi – bar oni kojima se ovde bavimo – možda i nemaju razvijene „brendove“ i dobre „imidže“, ali subjektivno doživljene i smislene lokalne kolektivne identitete, koje njihovi stanovnici prepoznaju, s njima se saživljavaju, na njih se oslanjaju i za njih vezuju i svoj lični identitet, to van svake sumnje imaju.

Predmet našeg istraživanja biće tako shvaćeni identiteti četiri grada srednje veličine u Srbiji – Kragujevca, Novog Pazara, Šapca i Užica⁵ – onako kako ih vide stanovnici: njihova slika o gradu, njegovim fizičko-materijalnim, kao i nematerijalnim (simboličkim, kulturnim, tradicijskim) karakteristikama; njihovo mišljenje o tome šta grad čini posebnim, šta ga obeležava, razlikuje (u pozitivnom, ali moguće i u negativnom smislu) od drugih, po čemu se prepoznaje. Isto osnovno pitanje – kakav je identitet svakog od gradova – sagledava se uporedo iz dva ugla: anketiranih građana i intervjuisanih aktera. To ujedno znači i dva metodološka postupka: kvantitativni i kvalitativni.

Analizu zasnivamo na dve vrste podataka prikupljenih tokom 2013. godine u okviru projekta „Karakteristike teritorijalnog kapitala u Srbiji“ Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu. Pogledi građana biće prikazani na osnovu anketnih podataka (u Kragujevcu 379 ispitanika, Novom Pazaru 299, Šapcu 346 i Užicu 322). Anketa je sprovedena na reprezentativnom uzorku za stanovništvo starosti od 18 do 65 godina u navedenim gradovima (u kontinuiranom gradskom području), što omogućava da se dobijeni podaci tretiraju kao adekvatno odslikavanje stavova građana, a analiza je sprovedena u formi četiri studije slučaja. Drugi, kvalitativni korpus podataka obuhvatio je značajne lokalne aktere, s kojima su obavljene polustrukturisani intervjui (u Kragujevcu 15, Novom Pazaru 14, Šapcu 12 i Užicu 17). Intervjui su obavljani sa predstavnicima kancelarija za regionalni razvoj, privredne komore i lokalne samouprave – za ekonomski razvoj, kulturu i socijalnu zaštitu, sa predstavnicima značajnijih institucija kulture (muzej, pozorište, kulturni centar), privatnih firmi (lokalna mala/srednja preduzeća) i civilnog sektora (u domenu lokalnog ekonomskog razvoja, kulture, socijalnih usluga) (Petrović, 2014: 104).

⁵ Prema Popisu stanovništva iz 2011. godine Kragujevac ima 179.417 stanovnika, Šabac 115.884, Užice 78.040 i Novi Pazar 100.410 stanovnika (knjiga 20). U Srbiji jedino Beograd ima status evropskog metropolitenskog područja rasta (MEGA – i u toj klasifikaciji ima rang 3, od ukupno 4). Samo još Novi Sad i Niš imaju status funkcionalnog urbanog područja (FUP) međunarodnog značaja, a 16 gradova ima status FUP nacionalnog značaja (Šećerov, Nevenić, prema Petrović 2014), među kojima su i gradovi odabrani za istraživanje (Petrović 2014:87).

Navedena kombinacija podataka pruža jedinstvenu priliku da se stvori celovita i iznijansirana slika situacije u pogledu istraživačkih pitanja. Pri tome, treba naglasiti da se poređenje stavova dveju grupa u daljem tekstu sprovodi sa svesću o njegovoj metodološkoj ograničenosti, jer su u pitanju ne samo različiti tipovi ispitanika nego i različiti tipovi podataka. Anketa nije pružala mogućnost običnim građanima da daju šira obrazloženja niti da izlažu svoje lične vizije, tako da ne možemo biti sigurni šta bi oni rekli da su i sa njima bili obavljani intervjui.

Identiteti četiri posmatrana grada ispitivani su preko nekoliko pitanja koja su postojala i u anketnom upitniku i u intervjuu. Najvažnija među njima bila su: „Da li vaš grad ima svoj simbol(e)? Ako da, koje?“ i „Šta mislite, po čemu je vaš grad poznat?“ (za kojim su sledila i dodatna: „Da li je dobro da po tome bude poznat? Ako ne, po čemu bi trebalo?“). Uključivanje oba ova pitanja u instrumente imalo je za cilj da se identifikuje eventualni raskorak između identiteta grada kako se on doživljava iznutra, odnosno kolektivne lokalne samosvesti, i slike koja mu se nameće spolja. Pretpostavljalo se da se stanovnici gradova možda i ne slažu s onim što o njima misle drugi i kako ih vide. Međutim, ova namera nije mogla biti ostvarena, jer su ispitanici ta dva pitanja tumačili kao manje-više jedno te isto. U oba slučaja, u odgovorima su preovladavali pozitivni markeri identiteta, s tim što je u nekim gradovima došlo do izvesnog razdvajanja između „simbola“, u vidu materijalnih značenosti (spomenika, istorijskih značajnih lokacija, karakterističnih proizvoda), i nosilaca „prepoznatljivosti“, u smislu nematerijalnih karakteristika.⁶ Ukratko, u građi praktično nema eksplicitnih sporenja i simboličkih nadmetanja oko „ispravne“ slike grada, što je samo po sebi interesantan podatak.⁷

Započecemo opštim pregledom rezultata dobijenih u kvantitativnom delu istraživanja, na prva dva, najvažnija pitanja. I u anketi su ova pitanja bila otvorenog tipa i ispitanici su mogli da navedu do tri simbola svoga grada i do tri karakteristike po kojima smatraju da je njihov grad poznat. U Tabelama 1 i 2 dati su zbirno odgovori za izabrane simbole i osobenosti grada, bez obzira na redosled (prvi, drugi ili treći) kojim su navođeni.

⁶ Tako se, recimo, za Novi Pazar u znatnom procentu kaže da je poznat po „karakterističnoj delatnosti“ i „industrijskim proizvodima“ (trgovina, tekstil, farmerke), dok se kod izbora simbola izdvajaju verski objekti (najviše Altun-alem džamija i Sopoćani). V. tabele 1 i 2.

⁷ U analizi su korišćena i druga pitanja, kao na primer: „Da li postoje neke osobine po kojima su poznati ljudi koji žive u ovom gradu?“; „Kakvu sliku (pozitivnu ili negativnu) o Vašem gradu imaju ljudi koji žive u drugim krajevima Srbije?“; „Da li između Vašeg i nekog drugog grada u Srbiji postoji izrazita sličnost/da li postoji konkurencija?“; „U kojoj meri ste vezani za grad, region, Srbiju i Evropu?“; „Da li i u kojoj meri atmosfera („duša“) grada predstavlja pretpostavku/potencijal za razvoj Vašeg grada?“

Tabela 1. Da li vaš grad ima svoj simbol (u %)?

	Kragujevac	Šabac	Užice	Novi Pazar
Ne, nema	9,3	5,7	17,5	2,2
Ne mogu da procenim	18,9	14,0	25,4	21,5
Čivija	–	20,8	–	–
Fiat	12,4	–	–	–
Grb grada	4,4	14,9	12,0	5,4
Istorijski i kulturni spomenici/nasleđe	1,6	22,2	25,0	22,1
Krst	17,0	–	0,7	–
Kulturne/obrazovne ustanove i sportska udruženja	3,6	6,4	4,7	1,8
Prirodne lepote	0,4	3,5	1,9	–
Šumarice	29,3	–	–	–
Tradicionalna hrana i piće	0,2	0,6	5,8	0,7
Turistički objekti i atrakcije	–	1,6	1,2	2,3
Sopočani	–	–	–	10,7
Altun-alem džamija	–	–	–	20,4
Đurđevi stupovi	–	–	–	2,4
Džamije	–	–	–	4,0
Fabrike i industrijski proizvodi	1,3	0,9	4,5	1,1
Crkve i manastiri	–	0,2	–	2,0
Ostalo	1,5	9,1	1,2	3,3
Ukupno	100	100	100	100

Nasuprot tezi da identiteti gradova u Srbiji nisu razvijeni, podaci pokazuju da su stanovnici ova četiri grada ipak izdvojili i prepoznali određene simbole i naveli po čemu su njihovi gradovi poznati.⁸

⁸ Veoma su niski postoci ispitanika koji su pitanje „Po čemu je Vaš grad poznat?“ ostavili bez odgovora (Kragujevac – 0,3%, Šabac – 0,9%, Užice – 0,7%, Novi Pazar – 0,3%), što takođe svedoči o dosta visokoj artikulisanosti gradskog identiteta.

Tabela 2. Po čemu je Vaš grad poznat (u %)?

	Kragujevac	Šabac	Užice	Novi Pazar
Crkve i verski spomenici	0,2	0,1	0,7	12,6
Delatnost karakteristična za dati grad	14,5	2,7	0,9	10,6
Događaji i festivali	0,4	36,7	0,3	–
Ekonomsko stanje (nezaposlenost)	1,2	0,6	0,8	2,1
Fabrike i industrijski proizvodi	24,5	6,1	12,4	14,2
Istorijski i kulturni spomenici/nasleđe	35,8	9,9	12,0	20,7
Kulturne/obrazovne ustanove i sportska udruženja	15,8	14,8	4,7	0,2
Klavir	–	3,8	–	–
Mentalni sklop (osobine stanovništva)	0,1	2,9	3,7	5,9
Poznate ličnosti	1,0	5,8	2,5	1,4
Prirodne lepote	1,5	5,4	6,3	0,8
Tradicionalna hrana i piće	0,1	1,0	27,7	17,5
Turistički objekti i atrakcije	0,5	0,5	11,8	1,4
Običaji i način života	0,6	0,5	0,8	2,2
Kriminal	0,1	3,2	–	1,7
Mladi	0,1	–	0,1	2,3
Socijalističko nasleđe	–	–	10,4	–
Mešovito stanovništvo	0,1	0,2	–	0,3
Ostalo	3,6	5,9	5,2	6,2
Ukupno	100	100	100	100

Tumačeći ove podatke, kao i odgovore na druga relevantna pitanja koja su ranije navedena, gradske identitete ćemo opisati idealnotipski, po njihovim dominantnim motivima, stepenu artikulacije i simboličkim osnovama na kojima se temelje. S obzirom na prirodu naših podataka, ne govorimo o nekoj objektivnoj suštini tih identiteta – kakvi ti gradovi „stvarno jesu“ – već o njihovoj diskurzivnoj konstrukciji: kako ih građani vide i kako odlučuju da ih jezički artikuliraju u datoj situaciji istraživanja.

Kragujevac⁹

Kragujevac se opisuje kao neka vrsta izvornog središta moderne Srbije, njena kolevka, mesto gde je ponikla srpska država u svom današnjem obli-

⁹ Redosled gradova je slučajna i odražava red kojim su iskustveni podaci unošeni u bazu.

ku. To jeste identitet koji ima istorijsko utemeljenje, ali istorija na koju referiše obuhvata tek poslednjih sto pedeset godina – od perioda kada, sredinom 19. veka, Kragujevac igra ulogu prve prestonice još uvek ne sasvim nezavisne Srbije, preko industrijalizacije počev od druge polovine tog stoleća, Drugog svetskog rata, pa do današnjeg statusa važnog industrijskog i univerzitetskog središta.

Moglo bi se reći da je ključna reč u samoopisu Kragujevca – *institucija*: u prvom redu politička, a zatim privredna i kulturna, no opet u jakoj vezi sa državnim aparatom. Kragujevčani vole da naglase da su u njihovom gradu prvi put uspostavljeni elementi centralizovane državne vlasti (skupština, vlada, dvor, ustavi, zakoni), kao i niz drugih ustanova koje je ta vlast redom osnivala i njima rukovodila (visoka škola, pozorište, orkestar, štamparija, novine).

Ono što je zaista naš brend i čime se mi ponosimo jeste Kragujevac – zavičaj moderne Srbije. (...) U Kragujevcu su osnovane najznačajnije institucije moderne srpske države u prvoj polovini 19. veka. (KG1)¹⁰

Drugi važan kolosek koji se navodi jeste ekonomski institucionalni razvoj, sa Topolivnicom kao prvom pravom fabrikom u Srbiji (koja je i sama bila, treba primetiti, najtešnje vezana za državu, budući da je proizvodila oružje), a ta tradicija se produžava čitav sledeći vek, preko Zastave (i automobilske i namenske industrije), do današnjeg Fiata.

Identitet Kragujevca ima jedan naglašeno „modernistički“ kvalitet, što se odražava u izboru njegovih simbola, u kojem se anketirani građani i intervjuisani akteri slažu. Kao najvažniji simboli grada prepoznati su: Šumarice (u anketi, 29,3%), Krst (17%) i Fiat (12,4%). Fiat je nedvosmisleno moderan simbol, a Šumarice su simbol antifašističke borbe. Krst, nedavno podignut na ulazu u grad, na prvi pogled deluje kao nemoderan simbol, međutim, i on je novijeg datuma i znak je „izmišljanja tradicije“ (povratka pretpostavljenoj pretkomunističkoj nacionalnoj i verskoj kulturi) koja je, slično drugim postsocijalističkim zemljama, veoma rasprostranjena u srpskom društvu poslednje dve decenije. Birajući simbole i ono po čemu je grad poznat, Kragujevčani nisu navodili crkve i verske spomenike,¹¹ uopšteno istorijsko „nasleđe“, tradicio-

¹⁰ Šifre koje se navode uz citate iz transkripta sadrže oznaku grada i redni broj intervjua. Detaljnije podatke o intervjuisanim ispitanicima (kao što su zanimanje, starost, oblast delovanja ili funkcija) nismo u mogućnosti da ponudimo, zbog zaštite anonimnosti koja im je istraživanjem garantovana. Ovi podaci su, zajedno s audio-snimcima i transkriptima intervjua, dostupni u arhivi Instituta za sociološka istraživanja.

¹¹ Tek 0,2% ispitanika daje takav odgovor u anketi, a samo jedan intervjuisani pominje Staru crkvu – koja je, budući dvorska crkva Kneza Miloša, zapravo takođe deo državotvornog nasleđa.

nalna jela i pića, niti su smatrali da postoje posebne osobine stanovnika ovog grada. Naročito je ovo poslednje upadljivo, jer je na pitanje o osobenostima stanovnika upravo u Kragujevcu najviše ispitanika odgovorilo da takvih osobina nema – njih čak 23,3%, a to je značajno više nego u ostalim gradovima.¹² Kragujevčani očigledno odstupaju od folklorno-tradicionalne identifikacije preko živopisnih lokalnih običaja i mentaliteta, koja je, u manjoj ili većoj meri, prisutna u svim ostalim ispitivanim gradovima.

U opisu „jarkih mesta“ identiteta Kragujevca ne koristi se ni niz drugih pojmova i pojava koji su, kao što ćemo videti, značajni gradivni elementi identiteta drugih gradova. Ne govori se o kafanama i noćnom životu, pesmi i igri, vašarima; ne pominje se hrana; ne upućuje se na prirodno i geografsko okruženje – izuzev u smislu „centralnog“ položaja Kragujevca u okviru Srbije, gde geografija služi za to da dodatno potkrepi simboličku centralnost grada.

Karakter Kragujevca iznutra doživljenog kao svojevrsna „Srbija u malom“ manifestuje se i u nekim drugim odgovorima, recimo na pitanja o vezanosti za različite prostorne okvire.¹³ U poređenju sa ostala tri grada, stanovnici Kragujevca imaju najjaču identifikaciju sa Srbijom, jer gotovo petina izjavljuje da su za nju „najviše vezani“ (19,8%; Prilog, Tabela 3).

Razlike između anketiranih građana i intervjuisanih aktera nevelike su i nemaju nikakav određeni smer. U svemu gorenavedenom se dve vrste podataka slažu, s tim što je u intervjuima malo detaljnije prikazana istorijska podloga (utemeljivačka uloga Kragujevca u nastanku moderne Srbije), dok u anketama dominiraju Fiat i Šumarice. Ipak, industrijsko nasleđe – bilo uopšteno, bilo konkretizovano kroz Zastavu i, danas, Fiat – podjednako je prisutno kod obe vrste ispitanika.

Kragujevac je radnički grad. Mi od toga niti možemo, niti bi smeli niti trebali da pobegnemo. 160 godina Topolivnice i kroz tu priču (...) utemeljena je i moderna Srbija. (KG12)

Jedna interesantna mala razlika tiče se stava prema nedavno postavljenom Krstu, koji anketirani građani u relevantnom postotku smatraju simbolom grada, dok ga među intervjuisanim pominju samo dvoje, i to jedan negativno:

Ne znam, sigurno ne bih onaj krst dole izdvojio [kao simbol]. (KG15)

¹² Poređenja radi, u Šapcu je 3,8% ispitanika procenilo da takve osobine ne postoje, u Užicu 0,7% a u Novom Pazaru samo 0,2% (Prilog, Tabela 6).

¹³ Upitnikom su ispitanici zamoljeni da odrede koliko su jako vezani (sa četiri moguća intenziteta – od „najviše“ do „najslabije vezan“) za svaki od sledećih prostora: grad, region, Srbiju i Evropu.

Izgleda da je ovde posredi neka vrsta, burdijeovski rečeno, kulturne distinkcije – Krst kao da se smatra nečim pomalo „vulgarnim“ i radije se ne bira kao simbol grada, pogotovo kad postoji toliko drugih, proverenih osnova za gradski ponos.

Takođe, kroz obe vrste odgovora provejava ton bodrosti i optimizma, relativno pozitivne opšte ocene stanja u Kragujevcu danas, pre svega zahvaljujući Fiati i svestranom razvoju grada koji je on doneo. U anketi, Kragujevac najbolje prolazi od sva četiri grada u oceni životnih mogućnosti koje trenutno pruža. Prema vrednostima indeksa pragmatične vezanosti za grad, kojim je meren kapacitet grada da „pruži sve što je čoveku potrebno“ (o tome više u: Backović i Spasić, 2014: 183–185), Kragujevčani se izdvajaju. Trećina je zadovoljna (31,3%), što je znatno više nego u Šapcu (18,9%), a naročito u Novom Pazaru (6,1%) i Užicu (5,2%) (Prilog, Tabela 7). U intervjuima se tome poklanja dosta pažnje, na primer:

Kragujevac se sa dolaskom Fiata i sa tom nekom novom energijom promenio (...) Probudio se taj duh. Gosti koji nisu bili tu 4-5 godina kažu: „Ovo nije isti grad“. (...) Neki drugačiji žamor na ulici, neka druga vrsta optimizma, što govori da i mali pomak u ekonomiji kvalitativno menja ljudima život na bolje. (...) Kragujevac sada deluje kao jedan od retkih gradova koji se u Srbiji razvija. (KG9)

Iako i u drugim gradovima slike stanja nisu apsolutno crne, već se, tu i tamo, govori o „snalažljivosti“ ljudi, kako su oni otporni, žilavi, sposobni – kao *pojedinci*, jedino u Kragujevcu se iznose konstatacije koje upućuju na percepciju *grada* kao celine, kao zajednice, koja ima takve osobine: dinamičnost i snaga su kolektivna obeležja. Jedino se u Kragujevcu kaže da se „grad“ u nečemu dobro snašao, uspeo, prebrodio, našao rešenje:

Definitivno mislim da grad Kragujevac karakteriše ta neka ambicioznost, znači, želja da se izađe iz nekih stanja. (KG5)

Sve u svemu, može se zaključiti da se dobija jedna dosta konsenzualna slika i toga „šta“ je Kragujevac, i toga „kako“ je danas živeti u njemu. Ne zapaža se neka napetost niti neprijateljstvo između građana i lokalne vlasti.

Što se tiče konkurencije i saradnje, Kragujevac sebe poredi s Novim Sadom i Nišom i takmiči se sa njima za mesto prvog posle Beograda (kojem, smatra se, niko ne može realno da konkuriše), na primer:

Kragujevac u toj trci između četiri najveća grada ...možda je izgubio malo trku sa Novim Sadom (...) a čini mi se (...) da smo dobili trku sa Nišom, da smo ipak prepoznatljiviji od Niša. (KG12)

Mi smo četvrti grad u Srbiji po broju stanovnika, međutim, naš je cilj da mi realno budemo i drugi grad u Srbiji (...). Kragujevac je sad perspektivniji od Niša i zahvaljujući Fiatu i drugim firmama i svom geostrateškom položaju (...) možda je već treći grad, industrijski i finansijski u Srbiji. (KG7)

Šabac

Dok u diskursu kojim se opisuje Kragujevac dominira *institucija*, u Šapcu je na prvom mestu *duh*. Taj naročiti *genius loci*, koji obeležava i sam grad i njegove stanovnike, ispoljava se najviše u lokalnim osobinama ljudi, za koje se tvrdi da su jedinstvene, kao i u događajima i aktivnostima kojima se te osobine afirmišu i slave. Tako u anketi 20,8% kao simbol grada bira *čiviju* (specifična šabačka „podvala“), a kod pitanja „Po čemu je vaš grad poznat?“ preko trećine ispitanika (36,7%) opredeljuje se za „događaje i manifestacije“, u šta u prvom redu spada *Čivijada*, festival satire i humora, a potom čuveni Šabački vašar. Prilikom procene osobina stanovnika Šapčanima je – u izrazitom kontrastu spram Kragujevcana – stalo da se identifikuju kao prepoznatljiv lokalni karakter. U najviše slučajeva svoje sugrađane opisuju kao vesele i duhovite (29,3%), zatim kao umetničke duše (8,9%), a postoje i „čivijaši“ kao posebna kategorija (2,8%) (Prilog, Tabela 6). Na pitanje „Da li i u kojoj meri atmosfera („duša“) grada predstavlja pretpostavku/potencijal za razvoj Vašeg grada?“, u Šapcu je taj potencijal ocenjen najpovoljnije.¹⁴

U intervjuima se ista ideja – naime, da je za Šabac najvažniji njegov duh, specifična atmosfera koja njime vlada – iskazuje na malo „finiji“ način, s manje insistiranja na folklornim, narodskim manifestacijama, a uz više legitimacije putem istorijskog nasleđa i kulturnog kapitala. Poređenje s Kragujevcem opet može biti instruktivno. Dok Kragujevac sebe vidi kao „drugi centar“ Srbije – njeno istorijsko središte, u državnom i političkom smislu, što mu je Beograd s vremenom preteo – Šabac rado sebe opisuje kao „drugu varoš“, dakle istorijskog takmaca Beograda po razvoju gradskog života i socijalnoj modernizaciji:

Šabac je bio stvarno u svojoj istoriji tzv. druga varoš Srbije, gospodsko mesto. (...) Istina je da je ovde sve bilo prvo u Srbiji. Prve zavese na prozorima u Srbiji su bile u Šapcu, prvi pribor za jelo, pravi, je bio u Šapcu, prvi klavir. (ŠA1)

Poznat je po Jevremu Obrenoviću koji je od Šapca napravio prvu varoš Srbije, da je u Šabac stigao prvi klavir, bila prva bolnica otvorena, prva biblioteka, pendžeri zamenjeni staklenim prozorima. (...) Mislim da je iz tog doba ta

¹⁴ 63,6% ispitanika ocenjuje atmosferu grada kao „veliki“ i „izuzetno veliki“ potencijal Šapca, u poređenju sa 60,7% u Novom Pazaru, 56,3% u Kragujevcu i 45,6% u Užicu.

neka građanska klasa izgrađena, rođena, napravljena i mi kao Šapčani smo jako ponosni na to. Šabačke kafane takođe. (ŠA11)

Razvijena boemština mu pribavlja naziv „mali Pariz“:

Feliks Kanic je (...) zabeležio da je to Mali Pariz, iz dva razloga. Prvi razlog je (...) jedan kulturni nivo koji je on u tom trenutku zatekao u gradu, a drugo taj jedan boemski život koji je bio jako, jako razvijen. I kada se kralj Milan Obrenović vratio u Srbiju iz Pariza, on je često voleo da dolazi ovde, da pravi lumperajke po gradu i imao je običaj da kaže da u Srbiji deli ljude na Šapčane i ostale. (ŠA5)

Ovde, dakle, nije reč o osnivanju ustanova moderne države, kao u Kragujevcu, već o modernizaciji svakodnevice i popularne kulture, te će Šapčani rado istaći svoju boemsku tradiciju, čuvene kafane i provod; podsetiti da su oni prvi u Srbiji imali klavir, staklene prozore, zavese, konjičke trke, apoteku, hor, sportska društva, džez orkestar. Ističe se da je pogranični položaj Šapca doprineo njegovoj otvorenosti prema novome, prema stranim uticajima i eksperimentisanju s novim običajima, što ga je dovelo u ulogu socijalnog i simboličkog predvodnika menjanja svakodnevice u srpskom društvu na pragu modernog doba. Ta tradicija „prvog“ postoji i u anketnim podacima (up. izbor „klavira“, „kulturno-obrazovnih ustanova“, „poznatih ličnosti“ u Tabelama 1 i 2), a i naširoko se elaborira u intervjuima:

Od stvaranja moderne srpske države posle II srpskog ustanka, za gradonačelnika Šapca dolazi Jevrem Obrenović koji je jedini pismen od Obrenovića, i zaista udara temelje i standardizuje grad po nekom evropskom nivou. To je prvi grad koji ima svoje raskrsnice, koji je u tom nekom smislu uređen, da krenemo samo odatle (...) Mnogo toga je prvo stiglo u Šabac, pa se onda uslovno rečeno širilo po Srbiji. (ŠA5)

Iako lokalni akteri u intervjuima češće i izrazitije govore o znakovima modernizacije nego obični građani u anketi, nema neslaganja oko konkretnih markera identiteta koji se pominju: kulturni život, sport, zabava i, na više folklornoj strani, Čivijada i Vašar – javljaju se i kod jednih i kod drugih. Svakako, ni materijalno nasleđe nije odsutno,¹⁵ ali odlike duha i atmosfere su ipak dominantni u diskursima identiteta Šapca.

Razlike u opisima koje nude anketirani građani i intervjuisani akteri ponovo nisu velike. Ovi drugi dodeljuju važnije mesto industrijskoj prošlosti

¹⁵ Istorijski i kulturni spomenici/nasleđe, koji uključuju Stari grad, tvrđavu, spomenik Lazi Lazareviću, Mišar, dobijaju 22,2% odgovora na pitanje o simbolima grada.

grada, naročito fabrici „Zorka“ koja je, sa svojom razgranatom proizvodnom i drugom delatnošću, decenijama bila nosilac razvoja grada. Ali, i u intervjuima je to više dato kao završena priča o nečemu prošlom nego kao putokaz za budućnost, kuda bi Šabac trebalo da krene. Nadalje, intervjuisani akteri jedini pominju specifičan pogranični položaj grada, i sledstvenu otvorenost prema kulturnim i socijalnim uticajima spolja. Reka Sava kao prirodno-geografski marker i jedan od oslonaca identiteta, uključujući i lične identitete govornika, takođe se javlja samo u intervjuima. Najzad, oni su i nešto pozitivniji u oceni stanja i perspektiva Šapca nego obični građani, mada su i građani relativno zadovoljni – manje od Kragujevčana, ali znatno više od Užičana i Pazaraca, kao što se vidi iz Tabele 7 u Prilogu.

Što se tiče odnosa konkurencije i sličnosti, Šapčani kao tradicionalnog konkurenta vide Valjevo i, nešto manje, Loznicu. Suparništvo je više tradicionalno, na nivou šala i stereotipa, nego realno ekonomsko i političko.

Užice

Specifičnost Užica je u tome što se identitet grada opisuje kao nejasan i nedovršen, jer je u velikoj meri utopljen u širi regionalni identitet. Uostalom, pridev „užički“ može se odnositi i na sam grad i na šire područje čije je Užice centar, ali mu pripadaju i druga poznata mesta, kao Zlatibor ili Mokra gora. Tako, Užice i samo sebe doživljava u prvom redu kao središte svog regiona, pre nego kao jasno izdvojenu urbanu sredinu. Ali, osim nasleđene jake povezanosti sa svojim zaledem, koje niko među našim ispitanicima ne dovodi u pitanje i ne ocenjuje kao rđavo, u novije vreme toj nezaokruženosti grada kao grada doprinose i neki dodatni, manje pozitivni faktori – deindustrijalizacija, nesnalaženje u tranziciji, loši rezultati privrede i, sledstveno tome, nepovoljna ekonomska situacija i izgledi. U tom smislu, identitet Užica nije samo *nedovršen* nego i *narušen*.

U anketi se neizrazitost gradskog identiteta vidi najpre kroz neobično visoke procenete ispitanika koji ne biraju nikakav gradski simbol. Na pitanje koji su simboli Užica, kao što pokazuje Tabela 1, dominiraju odgovori „nema ih“ i „ne mogu da procenim“, koji se u zbiru penju na 42,9% ispitanika, što Užičane izdvaja u odnosu na žitelje tri preostala grada.¹⁶ Kada se neki simboli navode (kategorija *istorijski i kulturni spomenici/nasleđe* dobija 25% odgovora), među njima se javlja nekoliko potkategorija. Jedna su materijalni spomenici starijeg datuma (Stari grad/tvrđava), druga gradski Trg kao otelovljenje modernog urbanog života, a treća, najbrojnija, nasleđe antifašističke borbe i socijalizma

¹⁶ Istovremeno, Užičani se najснаžnije identifikuju sa regionom, pošto je 11,3% ispitanika „najviše vezano“, a 73,4% „nešto manje vezano“ za region, što je viši procenat nego u ostalim gradovima (Prilog, Tabela 4).

(Titov spomenik, Kadinjača, Užička republika). Socijalističko nasleđe dobija i 10,4% odgovora na pitanje po čemu je Užice poznato.

Obe korišćene vrste empirijskih podataka slažu se u isticanju značaja socijalističkog nasleđa, s tim što intervjuisani akteri opširnije govore o tome i naglašavaju da je to jedan potisnut, ignorisani potencijal, jedna od okolnosti zašto je identitet grada *narušen* – jer se nešto imalo, pa se izgubilo. Navodi se kako su tragovi antifašističkog heroizma tokom II svetskog rata, i potonjeg radničkog, komunističkog opredeljenja Užica uklanjani bez potrebe – naročito Titov kip („Gvozden“) sa Trga – a da nisu ničim zamenjeni. Velik broj sagovornika zalaže se za revitalizaciju tog nasleđa radi brendiranja današnjeg Užica.

Na žalost, sveli smo se na komplet lepinju. Ranije je bio onaj Tito, pošto je bio Trg partizana, to je bio simbol Užica, uvek, na svakoj razglednici. (...) Posle, to se može malo pripisati onoj krizi '90-ih, malo krizi identiteta, države cele, pa i Užica, [došlo je to] sklanjanja Tita. (UE10)

Možda je najjači simbol ta slobodarska tradicija – Užička Republika. (UE4)

Mislim da je šteta što je taj spomenik sklonjen sa Trga, jer moglo se Užice konzervirati u nekakav mali gradić komunizma i da postane nekakva turistička atrakcija. (UE7)

Slično Šapcu, intervjuisani akteri više insistiraju na rastočenom industrijskom nasleđu, kao što i jasnije raspoznaju nekadašnji urbani duh (kulturne inicijative, rok-grupe, potkulture itd) koji je krasio Užice, a danas ga više nema, i čije je fizičko i simboličko oličenje bio gradski Trg.

Ono Užice, koje je nekada imalo jasne urbane naznake, imalo je jasnu komunikaciju, scenu, ljude koji su činili grad, mislim da toga apsolutno nema, da je totalno promenjeno. (...) Mislim da je [Trg] jedno ključno mesto koje je Užice izvuklo tih sedamdesetih godina i uticalo na to da Užice bude urbano (...) jer je Trg bio taj prostor koji je ljudima davao mogućnost da se nekako iskažu. (...) Užice je bilo jedan mali velegrad u to vreme. (UE7)

Obeležja Užica koja opstaju, u očima i jednih i drugih ispitanika, pokazuju dve konstante: jedna je već naznačeni regionalni (umesto usko gradski) okvir identiteta, a drugo vezanost za prirodu, u različitim manifestacijama. Prvo treba pomenuti neobično istaknutu ulogu hrane i pića, konkretnih lokalnih prehrambenih proizvoda – „komplet lepinja“ je na prvom mestu, a tu su i pršuta, sir i rakija – koji se jasno prepoznaju i u anketi i u intervjuima kao markeri užičkog identiteta. Kada određuju po čemu je Užice poznato, skoro trećina ispitanika (neuporedivo više nego u drugim gradovima i ubedljivo naj-

više među užičkim odgovorima) izdvaja „tradicionalnu hranu i piće“ (27,8%) – što predstavlja dosta direktnu povezanost s prirodnim okruženjem, a osim toga očigledno nije nikakva gradska posebnost već plod tradicije čitavog kraja. Isto nalazimo u intervjuima:

Komplet lepinja ili lepinja za sve, a Užice je poznato po pršuti, siru, kajmaku, proji. Što se tiče hrane, baš je prepoznatljivo. (UE1)

Nešto što je karakteristično za nas, to je jedan vrlo nezdrav proizvod, to je komplet lepinja, koji izgleda samo mi Užičani možemo da podnosimo. (UE8)

Imamo taj užički kajmak i sir, on se ne proizvodi u gradu, ali ima ga u okolnim tim selima. Pršuta, rakija. (UE5)

Nadalje, i priroda i region su prisutni kroz značaj turizma i turistima interesantnih punktova koji su, jasno, rasuti u okolini a ne locirani u samom gradu: u anketi, „turistički objekti i atrakcije“ izabrani su kao znamenitost u 11,4% slučajeva, a u intervjuima na sledeći način:

Ono po čemu Užice često pominju, to bude Zlatibor koji je blizu Užica. Više se čuje Užice nego Čajetina, na čijoj je inače teritoriji. (UE9)

Velika prednost ... je što imamo blizinu prirodnih lepota, sednem u kola ili pešice sam za već 40 minuta u prirodi i to je u ovom trenutku najviše što pruža grad. (UE7)

Nekoliko intervjuisanih kao karakteristiku Užica navodi jedinstvenu konfiguraciju reljefa – što je obeležje koje ponovo povezuje grad s prirodnim okruženjem: kotlina, brdovitost, upečatljiv položaj tvrđave na samom ulazu u grad.

Ja lično mislim da niste videli ovakav grad nigde u Evropi po konfiguraciji. (UE13)

Poznat je recimo, taj oblik grada (...) kad kažeš da si iz Užica, ljudi kažu: „Jao, to je onaj grad u dolini“. (UE11)

[Simbol grada je] taj kanjon i te planine, odnosno brda koja okružuju. (UE9)

Napokon, osim hrane, među najčešće pominjanim obeležjima identiteta jeste snažno kristalisan lokalni mentalitet – nadaleko poznat lik „Ere“: inteligencija, snalažljivost, a naročito humor. U anketama, na pitanje o pre-

poznatljivoj osobini stanovnika grada – tamo gde, da podsetimo, skoro četvrtina Kragujevčana kaže za sebe da takve osobine ne postoje, dok među Užičanima tako o sebi misli ispod 1% – najviše odgovora dobija osobina „veseli, duhoviti“ (21,7%), zatim „druželjubivi“ (12,2%), „sposobni“ (10,8%), „pametni“ (7,3%), mada su tu i „negativne osobine“ sa 10,3% (Prilog, Tabela 6). U intervjuima:

Težak narod, surov humor. (UE10)

Po humoru. Mislim da smo onako posebna vrsta ljudi. (UE5)

Užice je poznato najviše po erskom humoru. (UE3)

Ali, u opštoj deprimiranosti, neki misle da čak i erski duh propada:

Užičani vole, misle da ih tako ljudi vide, sa tim erskim humorom, kako su specijalno pronicljivi, duhoviti, itd. (...) Međutim, mislim da je toga vrlo malo sada u Užicu. (UE9)

Negativni, sumorni tonovi prevladavaju i kod anketiranih građana i kod intervjuisanih aktera. Svi su nezadovoljni stanjem u gradu, mogućnostima koje on pruža, stepenom i načinom zadovoljavanja potreba, perspektivama koje se otvaraju za budućnost. U poređenju sa stanovnicima druga tri grada, Užičani su najnezadovoljniji (Prilog, Tabela 7). U intervjuima se eksplicitnije objašnjavaju okolnosti i uzroci koji su doveli do takvog stanja. Kao značajan se navodi izostanak političke podrške „s vrha“, ali i nesnalaženje lokalnih rukovodilaca u postsocijalističkim okolnostima:

Utisak koji se tiče poređenja situacije u gradovima koje ste naveli (...) mogu reći da se Užice nalazi u jednoj najlošijoj poziciji. (UE2)

Svi administrativni centri su iseljeni i mi smo ogorčeni. (...) Dobar deo funkcionera koji su primali platu na republičkom nivou, više je ne primaju u Užicu, primaju je u Kraljevu, Kragujevcu, Čačku. (...) Užice, zato što nema jaku političku podršku u Beogradu, gubi svoje ingerencije svakim danom. (UE2)

Loše je, stvarno ne vidim perspektivu u ovom gradu. Smučilo mi se, što bi rekli. (UE17)

Interesantno je da je Užice jedini ispitivani grad u kojem se jasno iskazuje samokritičnost: za lošu situaciju u gradu se ne okrivljuju samo spoljašnji faktori nego se prepoznaje i sopstvena odgovornost. Na meti kritike smo „mi“ i u

smislu lokalne vlasti (čak i kod intervjuisanih funkcionera), ali i u širem smislu lokalnog stanovništva uopšte. U većini intervjuja se iskazuje svest o tome da su svi na neki način odgovorni za ekonomsko propadanje (izgubili su trku, nisu umeli da se izbore za svoje mesto, pogotovo posle gubitka ranije povezanosti s delovima Bosne i Crne Gore zbog novonastalih granica itd), za šta se direktno vezuje i simboličko i psihološko nazadovanje Užica kao mesta identifikacije (nisu dovoljno vodili računa o očuvanju identiteta grada, postoji nebriga prema socijalističkom nasleđu, Starom gradu, Trgu itd):

Mislim da uopšte nema tog duha i te politike koja bi vukla napred u smislu da kaže: „Sad ćemo mi da budemo bolji“, od Požege, ili od Čajetine, ili, ne znam ni ja, od Leskovca. Mislim da ovde nema niti tog duha, niti te motivacije, ni u toj politici koja bi trebalo da kreira takvo jedno okruženje, možda i takmičarski duh, ali meni se lično čini da je to negde ubijeno, da je to neka ravna linija ovako. (UE6)

U intervjuima je sasvim jasno iskazana ta samokritičnost u pogledu propuštenih prilika za izgradnju identiteta:

Dok su drugi gradovi težili da se razvijaju i da sačuvaju svoju istoriju i da idu napred, Užice je gledalo da uništi sve otprilike što imamo. Uništilo industriju (...). Skinuli smo Tita sa Trga, koji je bio oličje ovog grada (...). Uništili smo privredu, uništili smo Valjaonicu. Mi smo sve to zajedno uradili, nije to nama uradila ni politika, ni predsednik države ni Vlada, nego mi, mi koji smo radili tu. (...). Do pre par godina i Stari grad je bio sav zarastao u korov. (UE1)

Nažalost, sad smo nigde. (...) Ono čime sam ja u ovom trenutku najviše pogođen, to je što je ubijen taj identitet grada. (UE7)

Štaviše, neki ispitanici konstatuju da je upravo kolektivna samouverenost dovela do propadanja:

[Užičani su poznati] po šali, po vicevima, da su oni uvek pametni, da su uvek najbolji. A mislim da nas je to i odvelo tamo, zato što mislimo da smo uvek najbolji. (UE1)

Kada se govori o odnosima Užica s drugim gradovima, nema kompetitivnosti koja je prisutna u Kragujevcu. Kao tradicionalni konkurent, ali ujedno i najbliži, komšijski grad, navodi se Čačak. Čačku se ipak priznaje da se „bolje snašao“ u periodu kad je Užice doživelo najveći pad.

Građani Čačka uspeli su nekako da se brže preorijentišu na taj privatni sektor, da privuku više investicija od Užičana. (UE8)

Užičani smatraju, a i ostali, celi Zlatiborski okrug, da je Užice centar Zapadne Srbije, a ne Čačak i to je to rivalstvo. (UE4)

Uvek je bila neka priča Užice-Čačak, s tim što to nema neku realnu osnovu, to je tako, narod je takav, kao ima neki animozitet, ali bez nekog realnog osnova. (UE3)

Novi Pazar

Percepcija Novog Pazara mogla bi se sažeti ovako: „istorijska raskrsnica, koja to više nije“. Prvo, *istorija* je snažno prisutna i sačinjava suštinski temelj gradskog identiteta: u izboru simbola i odlika po kojima je grad poznat dominiraju kulturnoistorijski spomenici, bilo kao zbirna oznaka, bilo pojedinačno: poznate džamije, crkve i manastiri, te svetovni objekti (Tabela 1). Na pitanje o simbolima grada, skoro svaki peti anketirani navodi Altun-alem džamiju (20,4%), zatim slede Sopoćani (10,7%), Đurđevi stupovi (2,4%), do k uopšte- no „crkve, manastiri“ ili „džamije“ navodi ukupno 6% ispitanika. Osim verskih objekata, kao simbol grada značajno su zastupljeni „istorijski i kulturni spomenici/nasleđe“ sa 22,1%, u okviru kojih se najčešće spominju Tvrđava i Bedem. Odgovori u anketi i u intervjuima se potpuno slažu i u pogledu vrste znamenitosti koja se bira i u pogledu konkretnih objekata.

Treba primetiti da je istorija o kojoj je ovde reč duboka prošlost, koja seže nekoliko vekova unazad (nasuprot istorijskoj legitimaciji gradova poput Kragujevca i Šapca, čije je težište na novijoj prošlosti). Međutim, vremenska dimenzija u identitetu Novog Pazara funkcioniše na paradoksalan način, na šta ćemo se još vratiti.

Takođe, zahvaljujući tom nizu jasno definisanih markera, može se reći da je od svih ispitivanih gradova Novi Pazar u najvećoj meri, Linčovim terminima rečeno, „slikovit“ (*imageable*):¹⁷ lako ga je zamisliti, vizuelno dočarati, i brojni spomenici, koji u sebi spajaju istorijski i kulturni značaj sa jedinstvenom estetskom formom, pružaju ovom gradu najviše resursa da svoj identitet oblikuje kroz vizuelno, kroz ono što se *vidi*. Poredeći sa prethodno opisanim gradskim identitetima, zapažamo razlike prema Kragujevcu ili Šapcu koji, u relativnom manjku takvih materijalizacija, naglasak stavljaju na nematerijalne tragove prošlosti (tradicija prvih državnih ustanova, odnosno moderne urbane svakodnevice), kao i Užicu, koje je u nedoumici šta bi uopšte bile njegove znamenitosti.

¹⁷ „Slikovitost“ (*imageability*), središnju kategoriju svoje analize izložene u knjizi *The Image of the City*, Linč definiše kao „takvo svojstvo nekog fizičkog objekta ... zahvaljujući kojem će on s velikom verovatnoćom utisnuti snažnu sliku u duh svakog posmatrača“ (Lynch, 1960: 9).

Nadalje, kao što je jasno iz popisa najčešće identifikovanih simbola Novog Pazara, reč je uglavnom o verskim spomenicima, i utoliko se pazarski identitet izražava jednim „tradicionalističkim“ simboličkim jezikom. Ali, takođe treba primetiti da je tu reč o materijalnim svedočanstvima jednog drugog aspekta *istorijske raskrsnice*, kako je ovaj gradski identitet nazvan na početku: reč je o multikulturalnosti, o vekovnom suživotu naroda i religija. Novi Pazar je ponosan na ovo mešanje: iako u anketama ono nije eksplicirano kao takvo,¹⁸ ipak je sasvim jasno prisutno kroz izbor znamenitosti. U intervjuima, ispitanici opširno tematizuju multikulturalnost, bez izuzetka je proglašavajući središnjim aspektom gradskog identiteta. Iako u Srbiji ima i drugih mešovityh područja, Novi Pazar je jedinstven kao relativno veliki *grad* na kojem različite kulturno-etničke grupe i uticaji kontinuirano ostavljaju svoj pečat:

Ta multikulturalna zajednica je jako specifična, sa spomenicima dve potpuno različite kulture, a sve na jednom mestu. (NP7)

Pre svega, različitost u odnosu na ostale delove Srbije. Postoje multietnička mesta u Srbiji, ali osim Subotice i Novog Pazara, ne postoje gradovi (...). Ovo je najveći grad u kome manjina čini većinu, to je vrlo karakteristično. (NP9)

Treća dimenzija karaktera „raskrsnice“ vidi se u insistiranju na sklonosti trgovini i trgovačkom duhu koji prevladava u gradu, što se odražava već u samom njegovom imenu.

Dobri su trgovci Novopazarci, i nekako su malo hrabriji, preduzimljiviji. U Novom Pazaru je najviše tih trgovačkih firmi radilo upravo za vreme ratova, za vreme onog embarga. Ovde su bili ljudi koji su nekako hrabrije prešli preko granice i pokušali da donesu neku robu, da nešto urade. (NP7)

Znaš kakvi su ti Pazarci, koliko god da izgledamo ekstremni i ha-ha-ha, kad bude stani-pani, da li je bolje ratovati il' trgovati, uvek je bolje trgovati i to je zato što smo trgovci. (NP9)

Srodna trgovačkoj veštini je i *preduzimljivost* lokalnog stanovništva koja se pominje u skoro svakom intervjuu kao obeležje Novog Pazara, a u anketama kroz isticanje proizvodnje džinsa među prepoznatljivim oblikama grada (kategorija „Fabrike i industrijski proizvodi“ sa 14,2%, Tabela 2). Ova proizvodnja je nastala samoniklo, u situaciji propasti socijalističke tekstilne industrije (u Novom Pazaru veoma zastupljene do početka devedesetih), kada je osnovano

¹⁸ Možda iznenađujuće, samo 0,3% ispitanika navodi „mešovito stanovništvo“ kao nešto po čemu je Novi Pazar poznat.

mnoštvo malih privatnih firmi u kojima su vlasnici i radnici primenjivali znanje koje su imali. Pazarci su to uradili sami, bez podrške države – za razliku od, recimo, Kragujevčana. Možda zbog tog iskustva sopstvene preduzimljivosti i snalaženja, ni danas atmosfera u gradu, kako je beleži naše istraživanje, iako veoma kritična prema trenutnom stanju, ipak nije toliko ispunjena apatijom kao u Užicu.

Nadalje, kao još jedan efekat grada „na raskrsnici“ može se protumačiti i *gostoljubivost*, koju Pazarci rado sebi pripisuju. Čak 38% ispitanika bira taj odgovor na pitanje o specifičnim osobinama lokalnog stanovništva (Prilog, Tabela 6), što je ubedljivo najviši procenat za bilo koju osobinu u bilo kom od gradova. U intervjuima se ta osobina takođe neprestano javlja, i dodatno razrađuje kao specifičan kvalitet odnosa među ljudima:

Odnosi u Pazaru su jako specifični, nekako prisni su ljudi jedni sa drugima, pa ti nedostaje ta toplina, da sretnoš nekoga koga slučajno znaš i da se tako fino ispričaš sa njim. (NP4)

Najzad, treba objasniti i zašto je reč o raskrsnici koja to „više nije“. Naime, novouspostavljene granice, posle ratova iz 1990ih, presekle su tradicionalne puteve mobilnosti ljudi i robe, koji su povezivali Novi Pazar s drugim delovima Sandžaka kao istorijske regije (danas u nezavisnim državama Crnoj Gori i BiH), ali i s udaljenijim krajevima. Ovu „stisnutost“, na koju nisu navikli, Pazarci osećaju kao veliki problem, ističući da zbog toga trpe industrija, trgovina, mogućnosti zapošljavanja i školovanja, a i psihološki je deprimirajuće:

Mi smo trgovački grad koji je zablokiran granicama u ovom novom vremenu, sa svih strana, tako da zatvaranjem u granice imamo problem, realan problem. (NP12)

Nažalost, svih ovih decenija kad se raspala Jugoslavija, posebno sad je ostao na kraju svijeta. Nama sad gde god da se okrenemo – granica. (NP14)

Ako se vratimo na vremensku dimenziju ovog gradskog identiteta i njenu paradoksalnost, zapažamo da je Novi Pazar istovremeno „najstariji“ grad, po tome kako sebe vidi, jer sve svoje bitne osobine ukorenjuje u duboku prošlost (od spomenika, preko tradicije gostoljubivosti, do multikulturalnosti), ali i „najmlađi“, jer je demografski najmlađi grad u Srbiji,¹⁹ sa velikim procentom

¹⁹ Prema popisu stanovništva iz 2011, u Srbiji najnižu prosečnu starost ima stanovništvo u opštinama Tutin (32,1 god), Novi Pazar (33,5) i Sjenica (37,0) (Saopštenje za javnost 14. 12. 2012).

mladih ljudi. Dok se u anketama to uzgred zapaža,²⁰ u intervjuima se elaborira, i kao pozitivan potencijal i lepa karakteristika grada, ali – često u isti mah – i kao problem, jer demografski rast nije praćen adekvatnim širenjem mogućnosti zapošljavanja, te je nezaposlenost kod mladih visoka.

Meni su simbol grada mladi (...) I to bi trebalo da bude naša ogromna prednost i zaista naš simbol. Nažalost, veliki deo tih mladih su nezadovoljna, ćutljiva gomila, vrlo sklona manipulacijama, potpuno pogrešno vaspitana, sa potpuno pogrešnim informacijama, u potpuno pogrešnom pravcu ide i ono bi trebalo da bude naš potencijal, moglo bi se jednom pretvoriti u naše neko negativno brojanje. (NP3)

Ima puno mladih, to je ono što je prednost, što je plus ovog grada, mi smo inače najmlađi grad u Evropi, sa 50% stanovništva do 25 godina. Međutim, postavlja se pitanje gde će svi ti ljudi da rade, nezaposlenost je preko 50%. (NP11)

Nasuprot onome što bi se, spolja pristupajući, možda očekivalo, identitet grada se opisuje na nekonfliktan način. Između Bošnjaka i Srba nema velikih razlika, a pogotovo ne sukoba, oko elemenata slike grada i opšte konstrukcije njegovog identiteta. Pripadnici obe etničke grupe navode spomenike obe kulture kao znamenitosti.²¹ Snažna lokalna vezanost, u kojoj inače Novopazarci prednjače među svim ispitivanim gradovima, nalazi se kod ispitanika obe nacionalnosti, s razlikama samo u nijansama. Sa druge strane, Bošnjaci i Srbi se isto tako slažu – i prema kvantitativnim i prema kvalitativnim podacima – u pretežno negativnim ocenama koje daju ekonomskoj i socijalnoj situaciji u gradu danas (v. Prilog, Tabele 5 i 7). U intervjuima, po načinu na koji govore o svome gradu teško da bi se moglo pogoditi koje je ispitanik nacionalnosti, sve dok to sam ne kaže. Uz pomalo romantizovano veličanje tradicije suživota i uzajamnog uvažavanja dve zajednice, primetna je ipak i težnja da se međunarodna situacija proceni realno i da se prizna da napetosti postoje. Noliko intervjuisanih iz obe etničke grupe imalo je potrebu da naglasi izostanak sukoba tokom ratnih 1990, kao postignuće samih Pazaraca, njihovog truda i strpljenja s obe strane:

²⁰ 2,3% ispitanika kaže da su „mladi“ ono po čemu je Novi Pazar poznat.

²¹ Jedna mala razlika sastoji se u tome što Srbi u većem procentu odgovaraju da „ne mogu da procene“ koji bi to bili simboli/karakteristike grada, dok Bošnjaci češće biraju određene odgovore, pri čemu, kada su u pitanju kulturoistorijski spomenici, skoro svi navode i muslimanske i hrišćanske spomenike.

Pazar jeste multietnički grad i hajde sad da ne žmurimo, nisu idealni odnosi između Srba i Bošnjaka, ali se ponosimo na to da i u ono vreme kada je bilo najgore, devedesetih godina, za vreme onog rata u Bosni, taj rat nije uspeo da se prelije ovde jer smo mi ovde uspeli, kroz želje i jedne i druge strane, da tu ne dođe do nekih sukoba. Ipak je grad sačuvaov samog sebe. (NP9)

Jedini otvoreni sukobi koji se u intervjuima konstatuju jesu oni unutar bošnjačke zajednice, o kojima se govori kao o problemu, smetnji lokalnom razvoju, kvarenju atmosfere u gradu.²² Međutim, ta podeljenost nije uticala na porast konfliktnosti same slike gradskog identiteta. Drugim rečima, ako je među intervjuisanim lokalnim akterima i bilo predstavnika različitih stranačko-političkih opcija, to se nije direktno odražavalo na način na koji su oni sagledavali identitet grada.

Mnogo više pažnje su ispitanici poklonili jednom drugom raskoraku – naime, raskoraku između toga kako oni vide svoj grad, i kako ga vide drugi. U gotovo svakom intervjuu se pominje negativni publicitet kojem je, smatraju, Novi Pazar kontinuirano izložen u centralnim medijima:

Na žalost, u poslednje vreme je poznat po lošim stvarima, što meni jako smeta. (...) Po navijačima, po drogi, po razbojništvu, po ne znam čemu. To je sve neki loši marketing, ne znam stvarno kome je u interesu da to plasira. Naravno, realna slika Pazara je mnogo drugačija od one koja se prikazuje u beogradskim medijima. (NP5)

Iz Novog Pazara se ne čuje nikad nešto lepo i tu sam vrlo ljuta na medije (...) Ja volim da gledam jutarnji program RTS-a (...) ali nikad, osim ako je nešto ružno, nisam čula o Novom Pazaru. (NP1)

Te medijske kampanje (...) dovode nas u jednu vrlo nezavidnu situaciju, da mi gde god da idemo, umesto da pričamo o razvoju, o projektima, otvaranju fabrika, prekograničnoj saradnji, mi stalno moramo da objašnjavamo kako ovde „ne, ne, ne, nema Al Kaide“, nisu vehabije... (NP13)

Ista svest se probija i kroz šture okvire anketnih podataka, na primer, u odgovorima na pitanje „Kakvu sliku o vašem gradu imaju ljudi koji žive u drugim krajevima Srbije?“, gde Pazarci naglašeno više od stanovnika ocenjuju da

²² U anketi se ovo ne javlja eksplicitno, jer nije ni bilo prostora za to, ali se može posredno iščitati iz distribucije odgovora na pitanje „Da li postoji neko ko ne želi dobro Vašem gradu?“. U poređenju s ostalim ispitivanim gradovima, manji broj novopazarskih ispitanika odgovara izričito „Nema takvih“ (17% u poređenju sa preko 40% u ostala tri), a veći broj „Ne mogu da procenim“ (65%, prema 35-50% u ostalim gradovima).

je ta slika negativna.²³ Može se, dakle, reći da je Novi Pazar jedini grad kod kojeg dolazi do neke vrste simboličke borbe oko identiteta. Ona se, međutim, ne odvija *unutar* grada, u smislu sukoba između nesaglasnih predstava o tome šta „jeste“ grad – u tom pogledu, videli smo, Novi Pazar je verovatno najkon-senzualniji od svih ispitivanih gradova – već prema *spolja*, između žitelja grada na jednoj strani, i ostatka zemlje, na drugoj.

Zaključak

Na prvom mestu treba konstatovati da su identiteti četiri grada razvijeni i da ih čine heterogeni elementi. Identitet Kragujevca je u vezi sa političkim, privrednim i kulturnim *institucijama* koje su nastajale uporedo sa uspostavljanjem države u 19. veku, zato Kragujevac sebe smatra istorijskim središtem Srbije. Šabac se opisuje kao mesto istorijskog razvoja gradskog života i socijalne modernizacije. Osim toga, u opisu Šapca dominira *duh* koji se ispoljava u lokalnim jedinstvenim osobinama ljudi, kao i u događajima. Užice se od svih ispitivanih gradova izdvaja jer je njegov identitet nedovoljno artikulisan, narušen i utopljen u širi regionalni identitet. U osnovi gradskog identiteta Novog Pazara su *istorija* i *raskrsnica*. Novi Pazar se jedini odlikuje „slikovitošću“ jer su u njemu jasno prepoznati materijalni simboli grada, što u ostala tri grada nije slučaj.

Iako identiteti gradova nisu u potpunosti homogeni, oni ipak ne pokazuju raskole po uobičajenim sociološkim dimenzijama kakvi bi se mogli očekivati. Drugim rečima, to kako će ispitanik opisati svoj grad, koje će simbole i značenosti izdvojiti, u najvećem broju slučajeva ne zavisi od obrazovanja, materijalnog položaja, pola ni starosti. To znači da se ne može govoriti o rascepljenim identitetima ili različitim, rivalskim „gradovima“ u kojima bi sociološki diferencirane društvene grupe paralelno živele.

Ova okolnost se može shvatiti i kao dodatni resurs, kao olakšavajuća okolnost u daljem nastojanju na „imaginiranju“ grada, i to takvog njegovog karaktera kakav će najviše odgovarati ljudima koji u njemu žive i koji za njega vezuju svoju profesionalnu i porodičnu sudbinu. Hili (2002: 1789) sugestivno obrazlaže da se identitet grada, kao zajedničko simboličko blago, najbolje gradi kroz neprekidnu, otvorenu debatu u diskurzivnom javnom prostoru, u kojoj nema povlašćenih, jer ona ne sme biti isključivo vlasništvo ni gradske uprave, ni urbanih planera, ni turističkih i PR službi, već svih zainteresovanih građana.

²³ Dok u Kragujevcu, Šapcu i Užicu između 25% i 32% ispitanika smatra da je slika njihovog grada „uglavnom pozitivna“, u Novom Pazaru takvih je 15,4%; dok se za odgovor „uglavnom negativna“ u tri grada opredeljuje manje od petine (između 10% i 20%), u Novom Pazaru je takvih preko polovine (54,4%).

Ako se s ovim polazištem složimo, onda se i naše istraživanje može shvatiti kao svojevrsan doprinos tom procesu. Jer, stiče se utisak da u gradovima nema dovoljno diskusije o gradskim identitetima i potencijalima, da nedostaju forumi, ustanove i prostori u kojima bi se građani okupljali i raspravljali o svo- me gradu, o tome šta on jeste, šta može i šta želi da bude. U našim podacima se, doduše, taj dijalog vodi na posredan način, jer ne razgovaraju građani direktno već njihova mišljenja, stavovi i ideje ulaze u međusoban odnos, saglašavajući se i nadopunjavajući ili, ređe, sukobljavajući i takmičeći međusobno, ali sveu- kupno pružajući bogatu i dinamičnu sliku gradskih simboličkih potencijala.

Literatura:

- Backović, Vera i Ivana Spasić. 2014. Vežanost za mesto i lokalni identiteti: stu- dije slučaja četiri grada u Srbiji. *Teme*, god. 38, br. 1: 177-192.
- Bursać, Bojana. 2000. Prikaz teorijskih modela u definisanju identiteta grada: studija slučaja grada Beograda. *Kultura*, br. 122/123: 78–103
- Graham, Brian. 2002. Heritage as Knowledge: Capital or Culture? *Urban Stud- ies*, god. 39, br. 5-6: 1003–1017
- Healey, Patsy. 2002. On Creating the 'City' as a Collective Resource. *Urban Studies*, god. 39 br. 10: 1777–1792.
- Jansson, André. 2003. The Negotiated City Image: Symbolic Reproduction and Change through Urban Consumption. *Urban Studies*, god. 40, br. 3: 463–479
- Lynch, Kevin. 1960. *The Image of the City*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Petrović, Mina. 2009. *Transformacija gradova: ka depolitizaciji urbanog pita- nja*. Beograd: ISI FF.
- Petrović, Mina. 2014. *Društvo i gradovi: između lokalnog i globalnog*. Beograd: ISI FF.
- Radović, Srđan. 2013. *Grad kao tekst*. Beograd: XX vek.
- Relph, Edward. 1976. *Place and Placelessness*. London: Pion.
- Stanojević, Milena. 2013. Brendiranje grada kao proaktivna razvojna strategi- ja: profilisanje kulturnog identiteta Beograda od 1970ih. Master rad. Ode- ljenje za sociologiju, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Stojković, Branimir. 2000. Grad kao okvir zavičajnog identiteta. *Kultura*, br. 122/123: 41–53.
- Vujović, Sreten. 1997. Grad i spektakl. *Sociologija*, god. 39, br. 2: 261–281

Prilog

Tabela 3. Koliko se osećate povezani sa Srbijom (u%)?

	Najviše vezan	Nešto manje vezan	Još manje vezan	Najmanje vezan	Ukupno
Kragujevac	19,8	14,7	63,6	1,9	100
Šabac	6,5	12,6	74,2	6,7	100
Užice	11,9	8,8	77,8	1,6	100
Novi Pazar	4,1	8,2	67,2	20,5	100

C=0,329, Sig. = 0.000

Tabela 4. Koliko se osećate povezani sa regionom (u%)?

	Najviše vezan	Nešto manje vezan	Još manje vezan	Najmanje vezan	Ukupno
Kragujevac	4,8	66,2	24,4	4,6	100
Šabac	5,6	68,7	16,1	9,6	100
Užice	11,3	73,4	11,9	3,4	100
Novi Pazar	4,8	73,4	15,0	6,8	100

C=0,184, Sig. 0,000

Tabela 5. Koliko se osećate povezani sa mestom u kome živite (u%)?

	Najviše vezan	Nešto manje vezan	Još manje vezan	Najmanje vezan	Ukupno
Kragujevac	72,5	16,8	7,5	3,2	100
Šabac	82,2	11,4	4,1	2,3	100
Užice	75,3	16,6	6,2	1,9	100
Novi Pazar	83,6	9,6	4,5	2,4	100

C=0,119, Sig. = 0,024

Tabela 6. Osobina po kojoj su poznati stanovnici vašeg grada (u %)

	Kragujevac	Šabac	Užice	N. Pazar
Druželjubi	5,4	3,3	12,2	5,4
Gostoljubi	10,5	8,4	9,1	38,0
Ljubazni	6,2	4,1	6,3	6,6
Naglasak (govor)	1,1	0,6	4,2	1,6
Negativne osobine	11,3	6,9	10,3	2,9
Pametni	1,1	1,2	7,3	-
Sebični	1,2	2,2	0,7	-
Sposobni	3,8	6,6	10,8	9,3
Tvrđoglavi	0,5	0,3	1,9	0,8
Umetničke duše	1,5	8,9	0,5	0,1
Veseli, duhoviti	3,5	29,3	21,7	0,5
Vredni	6,7	4,0	4,8	7,2
Čivijaši	-	2,8	-	-
Prevaranti	0,4	3,2	1,0	0,3
Dobri, humani	6,0	4,5	1,7	13,8
Pošteni	8,8	3,0	1,5	7,1
Takve osobine ne postoje	23,3	3,8	0,7	0,2
Tafra	-	-	-	0,3
Ostalo	8,7	7,0	5,3	6,0
Ukupno	100	100	100	100

Tabela 7. Zadovoljstvo mogućnostima koje grad pruža
(indeks pragmatične vezanosti,²⁴ u %)

	Kragujevac	Šabac	Užice	Novi Pazar
Izrazito nezadovoljan	5,8	13,5	24,6	15,1
Umereno nezadovoljan	23,4	40,6	45,0	40,6
Ne može da proceni	39,5	26,9	25,2	38,1
Umereno zadovoljan	29,4	16,1	4,8	5,8
Izrazito zadovoljan	1,9	2,8	0,4	0,3
Ukupno	100	100	100	100

²⁴ Indeks pragmatične vezanosti sačinjen je od sledećih pitanja: U ovom gradu ne mogu da ostvarim neke od važnih ciljeva u svom životu; Ako mladi ljudi žele bolju budućnost, oni treba da se odsele iz ovog grada i odu u razvijeniji deo Srbije; Ovaj grad sada pruža odlične uslove za život; Imajući u vidu društveno-ekonomske promene i stanje u Srbiji danas, kako biste ocenili Vaš grad? (jedan od najuspešnijih gradova; spada u grupu uspešnijih; ne mogu da procenim; spada u grupu manje uspešnih; jedan od najmanje uspešnih), pri čemu se ne podrazumeva nužno konzistentnost na svim stavkama. Indeks sumira skorove ispitanika na navedena četiri pitanja i predstavljen je kao skala na pet nivoa: izrazito nezadovoljan, umereno nezadovoljan, ne može da proceni, umereno zadovoljan i izrazito zadovoljan (više u: Backović i Spasić, 2014).

Milena Stanojević

Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta

Univerziteta u Beogradu

e-mail: mstanojevic85@gmail.com

Potencijali lokanog razvoja gradova: kreativna upotreba lokalne tradicije

Apstrakt

Rad ima za cilj da doprinese konceptualnom i empirijskom razumevanju strategije brendiranja gradova u segmentu kreativne upotrebe lokalne tradicije na primeru studije slučaja četiri grada u Srbiji: Užice, Šabac, Kragujevac i Novi Pazar. Poslednjih decenija XX veka gradovi postaju deo ekonomije simbola i industrije kulture. Brendiranje predstavlja novo ime za promovisanje kulturnog identiteta grada, sada neposrednije vezano za ekonomski razvoj (kultura u službi ekonomije). Da bi postao brend, grad mora da ponudi više od funkcionalnosti, a kreativne industrije i kreativnost postaju osnov poboljšanja kvaliteta života u gradskim područjima. Kreativni resursi u razvojnim politikama trebalo bi da se stave u službu: jačanja identiteta lokalnih zajednica, stvaranja bolje investicione klime i povoljnog okruženja za investiranje u njima, promovisanja pozitivnih vrednosti, podizanja nivoa javne/društvene svesti o značaju različitosti za održiv razvoj. Konceptualni okvir oslanja se na pojmove teritorijalni kapital, kulturni identitet grada i proces brendiranja. U radu će se razmotriti CBI (*City Brand Index*) za svaki istraživani grad. CBI objedinjuje 6 aspekata brenda grada u strukturu heksagona: prepoznatljivost, mesto, potencijal, puls grada, preduslovi i ljudi.

Ključne reči: teritorijalni kapital, brendiranje grada, kulturni identitet, CBI

The potential development of local cities: creative use of local traditions

Abstract

Aim of work is to give contribution to conceptual and empiric understanding of city brand strategy in the segment of creative use of local tradition, using as an example case studies in four Serbian cities: Užice, Šabac, Kragujevac and Novi Pazar. In the last decades of XX century cities are becoming part of symbol economy and industry of culture. Branding is representing new name for promotion of the cultural identity of the city, now more connected with economic development (culture in service of economy). To become a brand, city needs to offer more

than functionality and creative industries and creativity are becoming basis of quality of life improvement in city areas. Creative resources in developing politics needs to be put into service of: improving local communities identity, making better climate for investors and creating a favorable environment for investments, promoting positive values, raising the level of public/social conscience on the significance of diversity for sustainable development. Conceptual frame reckon on the terms such as territorial assets, city cultural identity and branding process. In the work CBI (City Brand Index) will be discussed for every investigated town. CBI consolidate 6 aspects of city brand in the structure of hexagon: recognition, place, potential, city pulse, preconditions and people.

Key words: territorial capital, city branding, city cultural identity, City Brand Index

Uvod

Proces globalizacije i globalne ekonomije u središte debate doveo je u pitanje i dotadašnja shvatanja teritorijalnosti i gradova.¹ Teritorijalnost se ne posmatra kao neutralna datost, već kao društveni konstrukt – produkt društvenih akcija i odnosa. Regulaciona teorija akcenat stavlja na različite prostorne nivoe u okviru kojih se obavljaju socijalne interakcije: lokalni, nacionalni i globalni. Do početka osamdesetih godina dvadesetog veka nacionalna država bila je dominantni prostorni nivo, sa relativno stabilnom nacionalnom ekonomijom koja je bila bazirana na standardizovanoj robi, masovnoj potrošnji, jakoj socijalnoj državi i kolektivnoj potrošnji. Vremenom dolazi do restrukturiranja nacionalnih ekonomija, ali i do novih pozicija gradova. Svetski gradovi sve više predstavljaju vezu globalnog i lokalnog nivoa, pri čemu gradovi sve više zamenjuju državu. Lokalni nivo postaje ključno čvorište upravljanja društvenim životom putem tržišta, institucija države, lokalne zajednice (Petrović 2014: 13, 14, 18, 20, 21). Socijalni, ekonomski, kulturni i humani kapital lokalne zajednice postaju sve značajniji činioci razvoja gradova. Lokalni potencijal gradova poslednjih godina ogleda se u privlačenju izmeštenih industrija, usled procesa deindustrijalizacije razvijenih zemalja, ali se prepoznaje i u sektoru usluga: turističkoj ponudi, lokalnim specifičnostima u proizvodnji pića, hrane (Petrović, M. 2009a:112).

Proces glocalizacije države doveo je do sve intenzivnije promocije globalne konkurentnosti gradova. Gradovi se razvijaju u skladu sa svojim mogućnostima i potrebama. Značaj principa konkurentnosti ogleda se u pozicioniranju

¹ Ovaj tekst rezultat je rada na projektu 179035 (*Izazovi nove društvene integracije u Srbiji: koncepti i akteri*, odnosno potprojekta: „Teritorijalni kapital u Srbiji: strukturni i delatni potencijal lokalnog razvoja“), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

gradova putem formalne i neformalne promocije njihovih različitih potencijala (Radišić 2009: 65, Dragičević-Šešić 2009: 30, Petrović, M. 2009b). Gradovi razvijaju različite strategije, s obzirom na istorijski i politički kontekst i teritorijalne predispozicije, kako bi kreirali konkurentne prednosti u odnosu na druge gradove. Među gradovima postepeno raste konkurencija u pogledu privlačenja kapitalnih investicija i državnih subvencija. Konkurentnost gradova zavisi od brojnih ekonomskih i društvenih faktora: transportne infrastrukture i bazičnih servisa, informisanosti socijalnih i ekonomskih aktera, obrazovane radne snage, političkih institucija, razvijanja projekata grada i njihovog reklamiranja, turizma, stranih investicija, kvaliteta života (Castells and Borja 1997: 17, Paliaga 2007: 21).

Princip konkurentnosti često se dovodi u vezu sa tržišnom ekonomijom, pri čemu se konkurencija posmatra kao „prednost koja nastaje efikasnom i pravodobnom alokacijom svih raspoloživih resursa, tehnološkim napretkom i proizvodnjom okrenutom kupcima“ (Vincente 2004: 3). Kada govorimo o konkurentnosti gradova, razmatra se njihov potencijal da se „takmiče“ sa ostalim gradovima u globalnom okruženju. Da bi postigli konkurentnu prednost, gradovi moraju da privuku i zadrže ljudske resurse: profesionalce, stručnjake i investitore. Kreativne industrije predstavljaju osnov poboljšanja kvaliteta života u gradskim područjima i jedan od osnovnih elemenata koji određuje konkurentnost gradova. Konkurentnost, dakle, predstavlja jednu od bitnih dimenzija promenjene pozicije gradova, koja otvara nišu za kreativne industrije.

Termin „kreativne industrije“ prvi put se pojavio 1994. godine, u strateškom dokumentu australijske vlade *Kreativna nacija*, ali je široko prihvaćen tek krajem iste decenije (Molnar 2012). Britanski stručnjaci su pojmom „kreativna industrija“ naglašavali da individualne kreativnosti i talenti mogu da stvore bogatstvo, nova radna mesta, donesu ekonomski oporavak gradovima i privuku potencijalne investitore. Organizacija *Creative Industries Task Force* definiše kreativne industrije kao industrije „bazirane na kreativnosti, umešnosti i talentu s potencijalom za generisanje bogatstva i stvaranje novih radnih mesta na osnovu eksploatacije intelektualne svojine“. Autor predlaže model urbane obnove nazvan Kreativni grad (*Creative city*), koji podrazumeva integraciju urbane, socijalne i ekonomske politike u cilju oslobađanja kreativnog potencijala grada. Po njegovom mišljenju, razvoj kreativnih ekonomija će omogućiti diversifikaciju lokalnih ekonomija, a imaće i pozitivni uticaj i podsticanje kulturne raznolikosti (Landry 2000)². Kreativni resursi u razvojnim politikama

² Opšti diskurs kreativnog grada, podrazumeva izradu novog okvira za kulturno planiranje i povećanje inovacija, umetnosti i kreativnih kapaciteta u gradovima. U ovom procesu učestvuju gradski čelnici, političari, planeri i ostale zainteresovane strane (Jensen 2007). Ričard Florida (2002) uvodi pojam „kreativnog centra“ koji podrazumeva nameru

trebalo bi da se stave u službu jačanja identiteta lokalnih zajednica, kao i stvaranja bolje investicione klime i povoljnog okruženja za investiranje u njima, promovisanja pozitivnih vrednosti, podizanja nivoa javne/društvene svesti o značaju različitosti za održiv razvoj (Molnar 2012).

U radu se polazi od teze da je poslednjih godina XX veka došlo do značajnih promena u sferi kulturne politike gradskih uprava. Vujović navodi da se mogu razlikovati dva koncepta kulturne politike: humanistički i tržišni. U osnovi humanističkog pristupa je ideja da kultura bitno određuje pojedinca i društvo, samim tim i grad. Nasuprot tome, tržišni pristup vrednuje kulturna dobra kao dobra koja su podvrgnuta zakonima tržišta, vrednuje se ono što se trenutno traži, ne uzimajući u obzir da li se radi o autentičnom kulturnom sadržaju (Vujović 1997). Kulturna politika gradskih uprava tokom druge polovine XX veka oscilirala je od 1) tradicionalnog vođenja brige o gradskim institucijama kulture pedesetih godina, 2) preko sociokulturne politike šezdesetih, koja je akcenat stavljala na procese decentralizacije i rehabilitacije ambijenta i objekata, 3) umetničke politike kasnih sedamdesetih godina, do 4) tržišno usmerene marketinške kulturne politike osamdesetih, kada se kultura stavlja u službu lokalne privrede (Vasiljević 2009: 110).

U prošlosti je odnos između kulture i grada uvek posmatran jednostrano – kulturi je potreban grad. Međutim, noviji koncept podrazumeva da je gradu potrebna kultura. Javne praktične politike pozicioniraju kulturu u centar gradskog strateškog razvoja. Kultura obezbeđuje novu ekonomsku osnovu i doprinosi porastu privlačnosti grada (Vasiljević 2009: 109, Dragičević-Šešić 2009: 21). U periodu postfordizma, grad postaje centar ekonomije simbola i industrije kulture. Brendiranje postaje novo ime za promovisanje kulturnog identiteta grada, sada neposrednije vezano za ekonomski razvoj. Međutim, treba imati u vidu da nemaju svi gradovi iste institucionalne i prostorne kapacitete u odnosu na najrazvijenije gradove (Petrović, M. 2009b: 41, 91), u pogledu davanja odgovora na nove zahteve. Lokalna vlast je ključni faktor u sprovođenju planskog procesa razvojne politike i pozicioniranja grada (Dragičević-Šešić 2009: 29, 30, 31). Njena uloga ogleda se i u sposobnosti da kreira i upotrebi lokalno specifična dobra. Premda nemaju jednaku moć u odlučivanju, akteri koji takođe učestvuju u kreiranju i usmeravanju kulturne politike su: političari, investitori u nekretnine, stanovnici (udruženja građana, urbanih socijalnih pokreta) i urbani planeri (Vujović 1997).

da gradovi i regije postanu privlačna mesta u koja bi se doselili kreativni ljudi. Floridina ideja je da se gradovi takmiče u privlačenju kulturnog kapitala (ljudi), a ne samo novca, te u tom smislu i u uslovima koji pružaju pogodnost života za servisnu klasu (menadžere, administratore, stručnjake). Sposobnost grada da privuče visokoobrazovanu i kreativnu radnu snagu i investicije, da diversifikuje poslovanje postojećih institucija i organizacija i podigne nivo opšteg kvaliteta proizvodnje predstavlja osnovu za razvoj kreativnih industrija.

U prvom delu rada najpre se teorijski razmatraju osnovni pojmovi: *teritorijalni kapital, kulturni identitet grada, proces brendiranja gradova*, a u drugom se nudi empirijsko razumevanje strategije brendiranja grada, u segmentu kreativne upotrebe lokalne tradicije gradova srednje veličine, na primeru četiri grada u regionu Šumadije i Zapadne Srbije (*Nomenclature of territorial units for statistics – NUTS2*): Užica, Šapca, Kragujevca i Novog Pazara³. Razvojna stagnacija osamdesetih godina prošlog veka, ratovi, međunarodne sankcije i izolacija zemlje devedesetih godina, značajan pad industrijskog proizvoda⁴, zaposlenosti, gubljenje međunarodnih tržišta, loša privatizacija i period blokirane transformacije imali su za posledicu da gradovi Srbije gube kreativni potencijal. Prostornu strukturu zemlje i nakon 2000. karakterišu regionalna fragmentacija, velike razlike između razvijenih i nerazvijenih područja, naročito između Beograda i drugih gradova.⁵ U ovom radu akcenat će biti stavljen na percepciju identiteta mesta od strane stanovnika pomenutih gradova, a empirijsko razumevanje procesa brendiranja podrazumeva uporednu analizu na osnovu modela CBI (*City Brand Index*).

CBI objedinjuje šest aspekata brenda grada u strukturu heksagona. Dimenzije koje se posmatraju i međusobno rangiraju su: prisutnost, položaj, potencijal, puls grada, preduslovi i ljudi. Analiza se bazira na podacima anketnog istraživanja „Karakteristike teritorijalnog kapitala u Srbiji: strukturni i akterski potencijal lokalnog razvoja“, koje je rađeno u organizaciji Instituta za sociološka istraživanja u periodu april-septembar 2013. godine, na reprezentativnom uzorku stanovništva starog 18-65 godina. U istraživanju je učestvovao ukupno 1.331 ispitanik iz četiri grada u Srbiji: Kragujevac (N = 374), Šabac (N= 342), Užice (N = 320) i Novi Pazar (N = 295).

³ Navedeni gradovi predstavljaju odabrani uzorak gradova koji je uključen u anketno istraživanje „Karakteristike teritorijalnog kapitala u Srbiji: strukturni i akterski potencijal lokalnog razvoja“, u okviru velikog projekta Instituta za sociološka istraživanja: *Izazovi nove društvene integracije u Srbiji: koncepti i akteri*. Prema analizi rađenoj za *Prostorni plan Republike Srbije* (PPRS), navedeni gradovi imaju status centara nacionalnog značaja.

⁴ Srbija je 2008. godine dostigla svega do 80% BDP iz 1989. Značajno je smanjeno učešće industrije u BDP, sa 44,5% u 1989. na 17,4% u 2008 (Vujošević i dr. 2010: 59).

⁵ Srbija pripada redu evropskih zemalja najvećih regionalnih razlika u domenu stepena razvoja, mereno na nivou NUTS2 i NUTS3. Uprkos zakonskim promenama, pitanje rešavanja regionalnog razvoja i pokušaji decentralizacije i dalje idu sporo (Vujošević i dr. 2010: 56, 67). u Srbiji.

Teorijski okvir

Da bi se analizirali podaci pomenutog istraživanja, potrebno je uvesti sledeće pojmove: *teritorijalni kapital, kulturni identitet grada, proces brendiranja gradova*.

Prema definiciji OECD-a (2011), *teritorijalni kapital* predstavlja „jedan poseban skup faktora datog područja, koji privlači investicije, odnosno koji čini da investiranje na nekom datom području bude isplativije, odnosno prinosi na investicije veći nego u drugim područjima (naime, ne za sve investicije, već za one koje najveći prinos daju na tom području), pa je upravo zbog toga uputnije investirati na tom području, nego drugde“ (navedeno prema: Vujošević i dr. 2010: 40). Pre uvođenja pojma *teritorijalni kapital*, u dokumentima su se koristili njegovi analogni koncepti: nacionalni, regionalni, lokalni i teritorijalni potencijal. Teritorijalni kapital obuhvata „tvrde faktore“ i „meke faktore“⁶. U „tvrde faktore“ ubrajaju se: geostrateški položaj grada, klima, veličina, prirodni resursi, ekonomska struktura, „humani kapital“⁷, kvalitet života, kvalitet životne sredine, razvijenost tehničke infrastrukture i kulturno nasleđe. Poslednje decenije insistira se na takozvanim „mekim“, „relacionim faktorima“ teritorijalnog kapitala: kognitivno-saznajnim kulturnim institucionalnim kapitalom jednog područja. U „meke faktore“ ubrajaju se: sposobnost za inovacije, visine transakcionih troškova, socijalni kapital, stavovi i običaji pojedinaca, grupa i organizacija, razvijenost strateškog mišljenja, razvijenost mreža za komunikaciju i interakciju raznih aktera, subjektivni elementi kao što su regionalni i lokalni običaji i tradicija, regionalni mentalitet stanovništva i njegove posebnosti i dr. (Vujošević i dr. 2008: 9). „Tvrđi faktori“ nazivaju se još i merljivi faktori, objektivni elementi, dok se „meki faktori“ nazivaju još i nemerljivi faktori, subjektivni elementi. U radu će, kombinovanjem kvantitativne i kvalitativne metode, biti razmoterni pojedini elementi i „tvrđih“ i „mekih“ faktora teritorijalnog kapitala, ali će akcenat biti stavljen na poslednje.

Kako u radu analiziramo četiri grada, važno nam je da uvedemo pojam koji će imati relaciju dimenziju. U tu svrhu, na ovom mestu objasnićemo pojam identiteta grada. S obzirom da se u ovom radu bavimo kreativnom upotrebom lokalne tradicije, „meki faktori“ teritorijalnog kapitala, konkretno, saznajni kulturno-institucionalni kapital za nas je posebno važan, te ćemo akcenat staviti na objašnjenje kulturnog identiteta grada. Treba imati u vidu da kulturni identitet grada sadrži u sebi i „tvrde“ (kulturno nasleđe) i „meke“ faktore (sposobnost za inovaciju, regionalne i lokalne običaje i tradiciju) teritorijalnog kapitala. Pojam

⁶ Postoje elementi teritorijalnog kapitala koje nije lako svrstati ni u „tvrde“ ni u „meke“ faktore. Za njih se kaže da imaju karakteristike i jedne i druge grupe faktora.

⁷ Humani kapital pripada i „mekim“ faktorima teritorijalnog kapitala.

„identitet“ koristi se u različitim naukama i naučnim disciplinama: sociologiji, filozofiji, istoriji, matematici, kulturologiji, politikologiji i drugim oblastima naučnog rada (Petrović, G. 2009: 160). Ranko Bugarski definiše pojam na sledeći način: „pod identitetom se podrazumeva skup i kontinuitet suštinskih svojstava kojima se neka ljudska grupa ili jedinka definišu naspram drugih obezbeđujući tako svoju *samoistovetnost*“ (Bugarski 2005: 67).

Razumevanje identiteta mesta zavisi od toga ko ga tumači. Stanovnici, turisti, urbanisti, marketing timovi neće imati iste slike o istom gradu. Edward Relf razlikuje dva koncepta identiteta: *identiteta nečega (identity of)* koji ukazuje na jedinstvenost, razlikovanje od drugog, suštinski identitet grada i *identiteta s nečim (identity with)* koji određuje relacije s nečim drugim. Značajna kategorija koju uvodi Relf jesu *genius loci i masovni identiteti*. *Genius loci* predstavlja „duh prostora, duh mesta, prostor autentičnog i utemeljenog identiteta“. Masovni identiteti se formiraju putem masovnih medija, a predstavljaju konsenzusne slike mesta (Relph 1976: 48).

Sreten Vujović definisao je gradski kulturni identitet „kao samosvest jednog grada (pojedinaca i grupa u njemu) koji istorijski nastaje i razvija se u zavisnosti od kriterijuma koji taj grad uspostavlja u odnosima sa drugim gradovima“ (Vujović 1997: 269-281). Kulturni identitet grada objedinjuje najraznovrsnije elemente: „kulturnu baštinu i aktuelno stvaralaštvo, grupno i pojedinačno stvaralaštvo, način života i konkretne proizvode, umetnost i institucije kulture: pozorišta, opere, bioskope, različite kulturne modele (elitni, tradicionalni, alternativni...) i mnoge druge“ (Petrović, G. 2009: 177). S jedne strane, zasniva se na stalnim elementima: (materijalno nasleđe, institucije, stabilni tradicionalni obrasci ljudskog ponašanja), ali i na elementima koji su u stalnom procesu transformacije (Dragičević-Šešić 2009: 21, 22).

U definisanju identiteta, ali i u definisanju budućnosti ciljeva grada, veliki značaj imaju kulturni resursi. Kulturni resursi u širem smislu podrazumevaju tradicionalne navike i vrednosti stanovništva, kvalitet i specifičnost dobara masovne potrošnje. Milena Dragičević-Šešić koristi naziv *gradski kulturni kapital* da bi opisala važan resurs koji sadrži materijalno nasleđe grada, duhovno nasleđe i predstavljanje kulture kroz slike i istorijat grada, umetnost i medije (pesme, filmovi, vizuelna umetnost...) i ličnosti koje su povezane s istorijom grada. Postignut kulturni kapital u okviru zajednice otvara mnogo više mogućnosti gradu od finansijskog kapitala i prirodnih resursa (Dragičević-Šešić 2009: 28). Jedan grad može da stvori ili zadobije svoj kulturni identitet ukoliko vodi računa o sledećem: zaštiti kulturnog nasleđa, mestu umetnika u gradu, kulturnoj animaciji i duhovnom životu, kulturnoj difuziji i kulturnom i duhovnom značenju (Dragičević-Šešić 2009).

Kultura se strateški stavlja u službu ekonomskog razvoja gradova. Načina za to je mnogo, od čuvanja istorijskih objekata i njihove važnosti u presenta-

ciji gradova, do kreiranja novih prostora potrošnje u umetničkim galerijama, muzejima i sl. (Petrović, M. 2009b: 71, 72, 90, Radišić 2009: 64). Za razvoj turizma, privlačenje potencijalnih kadrova i investitora, neophodno je da kulturni identitet „komunicira“ s okruženjem. Investiranje u umetnost i kulturu uslov je budućeg ekonomskog razvoja grada (Vasiljević 2009: 109). Isti se ekonomski valorizuju kroz turizam, a čitavi gradovi postaju objekat kulturne potrošnje turista. U ovom smislu može se govoriti o kulturnom kapitalu gradova i različitoj rangiranosti po navedenom kriterijumu. Gubitak autentičnosti kompenzuje se rekreiranjem istorijske naracije i komodifikacijom imidža (Featherstone 1995).

U radu smo zainteresovani za mogućnost refleksivnosti „mekih faktora“ teritorijalnog kapitala i kulturnog identiteta kroz brendiranje grada. Brendirati neki grad znači „upravljati njegovim imidžom kroz primenu strateških inovacija i koordinaciju ekonomskih, komercijalnih, društvenih, kulturnih i političkih činilaca kojima grad raspolaže“ (Radojević 2011: 72). Za proces brendiranja važno je razmatranje strukturnih elemenata teritorije (teritorijalni kapital), ali je uočavanje neaktiviranih delova teritorije (teritorijalni potencijal) značajnije kako bi se razvile strategije i razvio angažman potrebnih resursa u cilju aktiviranja istih. Premda smo naglasili da će u radu akcenat biti stavljen na saznajni kulturno-institucionalni kapital, tačnije „meke faktore“ teritorijalnog kapitala, neće biti zanemareni ni „tvrdi faktori“, jer se prioriteti u brendiranju grada definišu strateškom analizom svih relevantnih odlika kojima grad raspolaže, imajući u vidu ne samo potrebe svojih stanovnika i privrede, već i potrebe potencijalnih investitora i turista. Prikupljaju se podaci o osnovnim tendencijama među korisnicima gradskih usluga u cilju maksimalnog zadovoljenja za njih važnih egzistencijalnih, komunalnih, infrastrukturnih, kulturnih i socijalnih potreba (Radojević 2011: 72).

Samo brendiranje se transformiše od materijalnih ka nematerijalnim dimenzijama, odnosno brendira se prodaja životnog stila, a ne materijalnih proizvoda (Ritzer 2001). Mitovi, legende i sećanja koja su se vekovima formirala u evropskim gradovima ne koriste se samo u nameri da se očuva kulturno nasleđe, već da bi se grad plasirao kao proizvod (Foot 2001). Oživljavanjem starih i stvaranjem novih gradskih mitova propagira se nova ekonomska i kulturna politika grada kojoj je cilj prosperitet (Dragičević-Šešić 2009: 23). Simbolička ekonomija (produkcija dominantne slike o gradu) preuzima mesto koje je nekad imala politička ekonomija (analiza materijalnih uslova života različitih društvenih grupa u gradu) (Zukin 1995). Promocija i reklamiranje grada kreira se sa ciljem da ubedi (lokalno) stanovništvo da je komodifikacija grada u potpunosti pozitivna i da je njegova uloga u ovom procesu vrednovana (Miles and Miles 2004: 5) putem formalnih i neformalnih kanala promocije grada. Najuspešnije gradove karakteriše velika socijalna i kulturna različitost, kao i

inovativni prostori potrošnje. Takvi gradovi privlače „širok spektar kapitala i investicija, obrazovanu radnu snagu, predstavništva transnacionalnih kompanija, aktere poslovnog, kongresnog, rekreativnog turizma, što dalje pojačava privlačnost grada za druge inovativne i preduzetne ljude“ (Petrović, M. 2009a: 93).

Međutim, na ovom mestu treba naglasiti da proces brendiranja ima svoja ograničenja. Na njih je upozoravao Dejvid Aker, navodeći faktore koji predstavljaju glavne prepreke procesu: „visoke cene, povećanje broja gradova konkurenata, fragmentiranost tržišta i medija, kompleksnost strategije, ali i iskušenje koje nosi promena identiteta, nepoverenje prema inovaciji, pritisak da se investira negde drugde, kratkoročni rezultati brendiranja“ (Aker 1996). Ono što je dodatno problematično u procesu brendiranja jeste dug vremenski period koji mora da prođe da bi se postigla vidljivost rezultata. Potrebno je više godina, nekada i decenija⁸ da bi se brend najpre izgradio i pozicionirao na tržištu, potom da bi korisnici ostvarili funkcionalno i emotivno poistovećenje sa njim, ali i da bi se na kraju održala ostvarena veza između korisnika i brenda. To je razlog zašto akteri koji bi trebalo da ulažu novčana sredstva u brendiranje gradova (javni sektor, lokalna samouprava, sponzori, privatni investitori, nevladine organizacije, civilno društvo), nemaju dovoljno poverenja u proces. Ukoliko i imaju poverenja, nedostaje strpljenje, jer je situacija na tržištu (pa i tržištu gradova) takva da se procesi odvijaju brzo, potrebno je odlučno donošenje odluka, a za svaku vrstu ulaganja se očekuju vidljivi rezultati u kratkom vremenskom roku.

Metodološke osobnosti analize

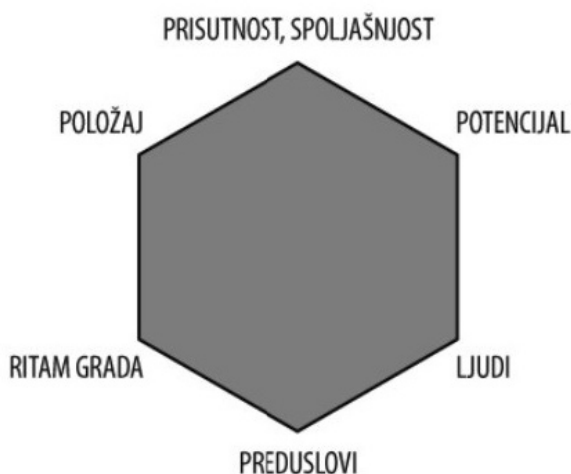
U svetu postoje desetine različitih lista kriterijuma prema kojima se gradovi rangiraju i prema kojima se utvrđuje njihov status, vrednost gradskog brenda ili nivo konkurentnosti. Postojanje tako brojnih lista govori pre svega o rastu uloge i značaja gradova kao centara lokalnog ekonomskog razvoja i njihovim težnjama da na najbolji mogući način budu prepoznati kako u regionalnom i nacionalnom, tako i u međunarodnom okruženju. Neke od metoda kojima se meri atraktivnost i pozicioniranost nekog grada su: Anholtove nacionalni brend indeks (*Anholt National Brands Index*), Anholtove gradski brend indeks (*Anholt City Brands Index*), Safronov barometar brendova evropskih

⁸ Da bismo pokazali koliko svaki korak u procesu brendiranja zahteva određeno vreme, navešćemo sledeći podatak: po rezultatima agencije *Interbrand*, koje je rađeno 2002. godine, a u kome je učestvovao veliki broj stručnjaka iz oblasti marketinga i brendiranja, došlo se do rezultata da je samo za proces osmišljavanja imena brenda potrebno 3 meseca. *Interbrand*, www.interbrand.com (pristupljeno 12. 4. 2013).

gradova, Prajsvaterhaus-Kupers lista gradova-lidera (*Pricewaterhouse-Coopers List of City Leadership*), Es end Dablju monitor evropskih gradova (*C&W European Cities Monitor*) (Radojević 2011: 74).

S obzirom da će se u radu koristiti model CBI, prikazaćemo njegovu strukturu i osobenosti. Gradski brend indeks CBI (*City Brand Index*) prilikom ocene gradova koristi metodologiju koju je utemeljio svetski priznati teoretičar brendiranja Simon Anholt (Skoko 2009). CBI gradove posmatra i meri njihov napredak kroz šest kategorija. Na Slici 1. ilustrovano je tih šest dimenzija. Svaka posebna tačka ovog heksagona predstavlja jedan od šest važnih segmenata kojima se daje na značaju kada je u pitanju ispitivanje snage brenda određenog grada (Vasiljević 2009: 113).

Slika 1. CBI indeks (Vasiljević 2009: 113)

Ukratko ćemo objasniti svaku od navedenih dimenzija. Pod *prisutnošću* podrazumeva se mesto, status grada u međunarodnom okruženju, prepoznatljivost grada. *Položaj* podrazumeva fizičke aspekte grada, reljef, klimu, geostrateški položaj. *Potencijal* grada se ogleda u njegovim ekonomskim i obrazovnim mogućnostima. Obrazovne mogućnosti odnose se na obrazovne institucije, odnosno mogućnost produkcije znanja. *Ritam grada* je važan deo imidža svakog grada, odnosi se na uzbuđenja, kratkoročna za posetioce i dugoročna za stanovnike. Najsnažniji utisak ostavljaju *ljudi*, stanovnici grada, njihova gostoprимljivost, prijateljski ili odbojni stav.

Preduslovi se tiču važnih pitanja – kako bi bilo živeti u datom gradu, da li je lako naći pristupačan i zadovoljavajući smeštaj, kakvi su opšti uslovi života (škole, bolnice, sportski tereni...) (Popesku i Gajić 2009).

Postoje autori koji smatraju da je većina navedenih lista kriterijuma subjektivno zasnovana, pa se postavlja pitanje u kojoj meri se na osnovu njih zaista objektivno mogu vrednovati čak i brendovi nekih od najpoznatijih, najrazvijenijih i najprivlačnijih gradova u svetu. Zato pojedini autori predlažu da se gradski brendovi rangiraju isključivo na osnovu objektivnih, kvantitativno merljivih kriterijuma koji se mogu identifikovati u svakom većem gradu. Pojedini među njima predlažu da se vrednost brenda nekog grada meri uzimajući u obzir komponente kao što su vrednost izvoza proizvoda i usluga kreiranih na području grada, visinu stranih investicija, priliv od turizma i visinu sredstava iz gradskog budžeta koja se usmerava u unapređenje komunalne infrastrukture u gradu, za uređenje grada i podršku turizmu u toku jedne kalendarske godine, a za računanje trendova predlaže se poređenje navedenih varijabli tokom određenog vremenskog perioda (Radojević 2011: 75).

Kao što postoje elementi teritorijalnog kapitala koje nije lako svrstati ni u „meke“ ni u „tvrde“ faktore, tako ni navedene dimenzije heksagona nije lako grupisati na taj način. Dimenzije heksagona pretpostavljaju refleksiju i „tvrđih“ i „mekih“ faktora teritorijalnog kapitala. Dimenzije *ljudi* i *ritam grada* pripadaju „mekim faktorima“ teritorijalnog kapitala, dimenzije *položaj* i *potencijal* mogu se svrstati u tvrde faktore, dok dimenzije *prisutnost* i *preduslovi* pripadaju i jednim i drugim faktorima. Dimenzije *prisutnost* i *ritam grada* trebalo bi da ukažu na potencijale kulturnog identiteta gradova.

U radu će biti preuzet CBI model. Važno je da napomenemo da se u analizi rezultata neće kvantitativno izvoditi CBI (brend indeks grada), već će se pojedinačno, ali i komparativnom analizom, istaći snage brenda gradova: Šabac, Kragujevac, Užice i Novi Pazar, a na osnovu navedenih dimenzija. Takav pristup će se primeniti iz dva razloga: uzorak koji je korišćen u istraživanju dozvoljava nam analizu navedenih gradova kroz prikaz studija slučaja (bez uopštavanja). Drugi razlog je taj što upitnik nije konstruisan za potrebe izračunavanja CBI indeksa, premda ima sasvim dovoljno elemenata koji se mogu koristiti za razmatranje navedenih dimenzija. Radiće se kombinovano kvantitativna i kvalitativna analiza za svaki od indikatora heksagona⁹.

Kontekst

Da bi se grad razumeo, neophodno je razumeti njegovu kontekstualnu ravan. Dakle, grad se „čita“ kontekstualno (Božović 2009: 14,15). Tu sposobnost

⁹ Izuzetak će biti dimenzija *položaja*, s obzirom da u radu analiziramo moguće potencijale razvoja grada na osnovu percepcije stanovnika pomenutih gradova, dok bi se dimenzija *položaj* (geostrateški položaj gradova, fizičke karakteristike, reljef i klima) analizirala na osnovu sekundarnih izvora.

da se „razumeju, usvoje i razvijaju značenja gradskih struktura, gradskih ikona i gradskih elemenata, kao što su susedstva i javni prostori“ Brecknock (Brecknock 2006) naziva kulturnom pismenošću koja predstavlja važan deo gradskog kulturnog kapitala današnjice (Dragičević-Šešić 2009: 23). Linč (Lynch 1970) ističe da od odnosa identiteta, strukture i značenja zavisi kakvu će stanovnici steći sliku o gradu.

S obzirom da rad ima za cilj da, analizom raspoloživih podataka, preko CBI modela, otkrije potencijale za razvoj navedenih gradova, pre analize ukažaćemo na dimenzije koje su u strateškim dokumentima Užica, Šapca, Novog Pazara i Kragujevca prepoznate kao prioritete. Sva četiri grada su usvojila *Strategiju održivog razvoja*, premda nije zahvalno porediti navedena dokumenta, s obzirom na bitno različitu metodologiju izrade strategija. Na ovom mestu nećemo se baviti analizom dokumenata, ali ćemo ukazati koliko su u strategijama grada prisutne sugestije o dimenzijama prikazanim u CBI heksagonu.

Grad Šabac¹⁰ je kao prioritete u strateškom planu izdvojio infrastrukturu i prostorno planiranje, ekonomski razvoj, unapređenje kvaliteta života i zaštiti životne sredine. Ako se osvrnemo na heksagon, možemo primetiti da se u strateškim dokumentima Šapca vodi računa o dimenziji položaja, potencijala i preduslova, a da su zanemarene dimenzije ljudi, ritam grada i prepoznatljivost.

Kragujevac¹¹ je u svom strateškom dokumentu izdvojio kao prioritete razvoja grada unapređenje infrastrukture, razvoj ekonomije i preduzetništva, zaštitu životne sredine, ruralni razvoj, unapređenje sistema zdravstvene i socijalne zaštite, unapređenje sistema obrazovanja i kulture, razvoj sporta i turizma. Kragujevac je, baš kao i Šabac, u strategijama razvoja prepoznao preduslove i potencijal, dok se „meki faktori“ teritorijalnog kapitala – ljudi i ritam grada, nisu našli među prioritetima razvoja, kao ni položaj („tvrđi faktor“ teritorijalnog kapitala). Kragujevac je, međutim, jedini grad koji je putem dimenzije prisutnosti prepoznao važnost kulture i kulturnog identiteta za razvoj grada.

Užice¹² se odlučilo za sledeći strateški pravac u funkciji razvoja regiona: „Unapređivati kapacitete regiona Užica novim programima i uslugama iz svih oblasti, razvojem mreže institucija i organizacija koje rade na očuvanju prirodnih i ljudskih resursa na celoj teritoriji Regiona, obezbeđivanju vladavine prava, zaštiti interesa građana i stvaranju uslova koji će omogućiti bolji život

¹⁰ Strategija održivog razvoja grada Šapca 2010-2020, <http://www.sabac.org/dokumenta/Strategija%20odrzivog%20razvoja%20grada%20Sapca.pdf> (pristupljeno 19. 9. 2014).

¹¹ Strategija održivog razvoja Kragujevca 2012-2017, <http://www.kragujevac.rs/userfiles/files/2011/Strategija%20odrzivog%20razvoja/Strategija%20Kragujevac%202012-2017.pdf> (pristupljeno 10. 9. 2014).

¹² Strategija održivog razvoja regiona Užica 2009-2012, <http://www.rpk-uzice.co.rs/servis/regpartnraz/strategijskiplan.pdf> (pristupljeno 21. 9. 2014).

svih, sa naglaskom na mlade“. Opšti cilj razvoja regiona predstavlja „sveukupan skladan i ravnomeran razvoj regiona Užica zvanom na lokalnim potencijalima, prirodnim i ljudskim resursima, i ekološkim standardima“. Grad Užice je u svom razvojnom planu akcenat stavio na preduslove i potencijale grada, dok su dimenzije prisutnosti, ritam grada, pa i položaj, zanemareni. Ljudski resursi se pominju, te je dimenzija ljudi donekle uključena u strategije razvoja, ali ne u kontekstu gostoprимljivosti i otvorenosti grada.

Novi Pazar¹³ je u strateškom planu prepoznao sledeće prioritete kada je u pitanju razvoj grada: razvoj ljudskih resursa i tržišta rada, unapređenje stimulativnog ambijenta za razvoj, razvoj privrede i ruralni turizam. Premda Novi Pazar pominje ljudske resurse u svom strateškom planu, oni, baš kao i na primeru Užica, ne odgovaraju u potpunosti dimenziji ljudi iz heksagona koja se pre svega odnosi na gostoprимljivost, otvorenost grada, a ne humani kapital. Novi Pazar je jedini grad koji je prepoznao ruralni turizam kao prioritet razvoja grada i time obuhvatio i dimenziju prisutnosti, pored dimenzije potencijala.

Analiza rezultata

Prisutnost (prepoznatljivost)

Dimenzija prisutnost biće prikazana pojedinačno za svaki grad, kako bi se istakle lokalne specifičnosti Užica, Šapca, Kragujevca i Novog Pazara. Lokalni potencijal navedenih gradova biće prikazan kroz percepcije identiteta mesta od strane ispitanika/stanovnika gradova u pogledu lokalnih specifičnosti grada. Odgovori na pitanja: „Šta mislite, po čemu je Vaš grad poznat?“¹⁴; „Da li Vaš grad ima svoje simbol(e)“; „Da li Vaš grad ima neki proizvod po kojem je prepoznatljiv?“; „Da li je nekada postojao neki proizvod po kojem je Vaš grad bio poznat, a danas više nije?“¹⁵ predstavljaju bitan indikator dimenzije prisutnosti. Način na koji stanovnici percipiraju svoj grad uvek je kontekstualan, jer se sadržaji lokalne kulture, lične istorije, neretko i subjektivan odnos ispitanika, uključuju u odabir određenog objekta/delatnosti kao markera prepoznat-

¹³ Strategija održivog razvoja Novog Pazara 2008-2012, (http://www.novipazar.rs/download/strategija_grada/strateski_plan_odrzivog_razvoja_novog_pazara.pdf) (pristupljeno 21. 9. 2014).

¹⁴ Pitanje je otvorenog tipa. Ispitanicima je data mogućnost da navedu 3 karakteristike. U analizi koja sledi uzet je u razmatranje prvi odgovor, s obzirom da je za sam proces brendiranja važna prva asocijacija ispitanika, bez većih promišljanja.

¹⁵ Poslednja 3 pitanja su poluotvorenog tipa. Ponudeni odgovori bili su: da, navesti koji/e; ne, nema; ne mogu da procenim. U analizi koja sledi razmatran je prvi u nizu navedenih odgovora.

ljivosti grada. Navedeni elementi ubrajaju se u „meke faktore“ teritorijalnog kapitala.

U Tabeli 1, Tabeli 2, Tabeli 3. i Tabeli 4. prikazani su neki od statistički značajnih i relevantnih odgovora na data pitanja za grad Šabac.

Tabela 1. Frekvencije odgovora na pitanje:
„Šta mislite po čemu je vaš grad poznat?“ (u %)

Grad	Odlike po kojima je grad Šabac poznat												
Šabac	Delatnost karakteristična za grad	Događaji i festivali	Fabrike i industrijski proizvodi	Istorijski i kulturni spomenici	Kulturne/obrazovne ustanove i sportska udruženja	Klavir	Mentalni sklop	Poznate ličnosti	Prirodne lepote	Tradicionalna hrana i piće	Kriminal	Ostalo	Ukupno
	3,2	43,8	3,8	11,0	11,1	3,8	3,8	2,9	5,3	1,3	3,8	6,2	100

Tabela 2. Frekvencije odgovora na pitanje:
„Da li vaš grad ima svoje simbole?“ (u %)

Grad	Simboli grada Šapca								
Šabac	Ne, nema	Ne mogu da procenim	Čivija	Grb grada	Istorijski i kulturni spomenici	Kulturne/obrazovne ustanove i sportska udruženja	Prirodne lepote i turističke atrakcije	Ostalo	Ukupno
	7,0	17,0	20,5	16,8	23,3	3,5	4,6	7,3	100

Tabela 3. Frekvencije odgovora na pitanje:
„Da li Vaš grad ima neki proizvod po kojem je prepoznatljiv? (u %)

Grad	Proizvod po kome je Šabac danas poznat						
Šabac	Ne, nema	Ne mogu da procenim	Tradicionalna hrana i piće	Fabrike	Džins (tekstil)	Ostalo	Ukupno
	21,0	12,0	40,7	21,4	,3	4,7	100

Tabela 4. Frekvencije odgovora na pitanje:
„Da li je nekada postojao neki proizvod po kojem je Vaš grad bio poznat, a danas više nije?“ (u %)

Grad	Proizvod po kome je Šabac nekad bio poznat										
Šabac	Ne, nema	Ne mogu da procenim	Metaloplastika	Šapčanka	Zorka	Tradicionalna hrana i piće	Obuća	Zanatski proizvodi	Fabrike i industrijski proizvodi	Ostalo	Ukupno
	3,0	14,2	,5	10,1	34,5	19,1	1,2	,9	7,8	8,7	100

Statistički gledano, grad Šabac se, u odnosu na ostale gradove, istakao kao grad festivala. U prilog ovoj tezi govori podatak da je čak 43,8% ispitanika prepoznalo grad Šabac kao festivalski grad. Pored festivalskog karaktera, premda ređe navođeni, nisu zanemarljivi ni istorijski i kulturni spomenici grada, kao i kulturno/obrazovne ustanove i sportska udruženja koje prepoznaje oko 11% stanovnika. Simbol po kome se grad Šabac takođe izdvaja u odnosu na druge gradove jeste čivija, izraženo lokalna specifičnost stanovnika Šapca. Čiviju kao simbol grada Šapca prepoznaje 20,5% stanovnika. Stanovnici Šapca poznati su po nadimku „čivijaši“¹⁶. Pojam označava šaljivost i vedar duh Šapčana, ali se koristi i kao sinonim za prevarante, prevrtljivce.

¹⁶ Postoji nekoliko verzija o poreklu ovog nadimka. Prema jednoj, knez Mihailo Obrenović je, prilikom jedne posete Šapcu, izrazio želju da kroz grad prođe fijakerom, međutim, jedan od pristalica dinastije Karađorđevića izvukao je čiviju iz kneževog fijakera. Tokom

Pored čivije, ispitanici Šapca vide kao simbole grada kulturno-istorijske spomenike (23,3%), kao i grb grada (16,8%). Kategorija tradicionalne hrane i pića, kao što ćemo videti i u slučaju drugih gradova, pokazala se i u Šapcu statistički dominantna (šabački sir i rakija), kada je reč o proizvodima po kojima je grad prepoznatljiv, a potom slede i proizvodi fabrika koje su nakon privatizacije opstale u Šapcu (21,4%), što pokazuje industrijski potencijal grada. Ovi podaci, konkretno – čivija, kao lokalna specifičnost Šapca, ali i prepoznatljiva lokalna hrana i piće, govore u prilog u uvodnom delu iznetoj tezi da se lokalni potencijal gradova poslednjih godina ogleda u sektoru usluga: proizvodnji pića, hrane i lokalnim specifičnostima. Upravo su ovi aspekti „mekih faktora“ teritorijalnog kapitala zanemareni u razvojnim strategijama grada Šapca, a pokazuju se značajni u percepciji ispitanika. S druge strane, nije zanemarljiv procenat ispitanika koj nije znao ili nije umeo da proceni proizvod karakterističan za Šabac (33%), te se može doći do zaključka da Šabac nema proizvod koji sadrži u sebi izrazitu lokalnu specifičnost. Industrija se pokazala kao bitan indikator prepoznatljivosti grada Šapca *nekad*. Ispitanici Šapca među proizvodima po kojima je grad *nekada* bio poznat, u velikom broju navode proizvode „ugašenih“ fabrika, navedenim redosledom: *Zorka* (34,5%) i *Šapčanka* (10,1%).

U pogledu kulturnog identiteta grada, konkretno kulturno-institucionalnog kapitala područja kao „mekog faktora“ teritorijalnog kapitala u gradu Šapcu, prepoznati su istorijski i kulturni spomenici, ali više kroz identitetsku dimenziju i humanistički koncept kulturne politike, prema kom kultura bitno određuje pojedinca, nego kao kulturni resurs tržišnog koncepta kulture. Festivalni karakter grada, koji, premda pripada dimenziji *prisutnosti*, može se svrstati i u dimenziju *ritam grada*, nije prepoznat u strategijama razvoja grada, premda podaci, iz ugla percepcije stanovnika, pokazuju značajan potencijal upravo u ovom segmentu. U Tabeli 5, Tabeli 6, Tabeli 7. i Tabeli 8. prikazani su neki od statistički značajnih i relevantnih odgovora na data pitanja za grad Kragujevac.

vožnje, točak je ispao, a pri padu, knez Mihailo, našavši se u prašini, izgovorio je „čivijaši“. Po drugoj priči iz sredine XIX veka, valjevski trgovac, Marko Kalaba, dolazio je često u kafanu kod Mije Dražića, gde su obično organizovane kartaške igre. Jedne večeri Kalaba je kockanjem dobio fijaker. Kada je u Valjevo dopremio nagradu, svi su se okupili da vide fijaker, međutim, točkovi sa fijakera su pali, a trgovac se našao u prašini, dok su se ostali smejali. Koliko ove priče pripadaju legendama, a koliko istorijskim činjenicama, teško je utvrditi, ali je čivija i danas ostala simbol grada Šapca i njegovih stanovnika. Čivijaši – Šabačka čivija, www.sabackacivija.com/posts/civijasi/ (pristupljeno 30. 3. 2014).

Tabela 5. Frekvencije odgovora na pitanje:
„Šta mislite po čemu je vaš grad poznat?“ (u %)

Grad	Odlike po kojima je grad poznat							
Kragujevac	Delatnost karakteristična za grad	Fabrike i industrijski proizvodi	Istorijski i kulturni spomenici	Kulturne/obrazovne ustanove i sportska udruženja	Poznate ličnosti	Ekonomsko stanje	Ostalo	Ukupno
	15,3	33,2	37,7	7,2	,7	,9	4,3	100

Tabela 6. Frekvencije odgovora na pitanje:
„Da li vaš grad ima svoje simbole?“ (u %)

Grad	Simboli grada Kragujevca								
Kragujevac	Ne, nema	Ne mogu da procenim	Fiat	Grb grada	Krst	Kulturne/obrazovne ustanove i sportska udruženja	Šumarice	Ostalo	Ukupno
	10,4	21,1	12,6	4,9	16,3	2,1	28,7	3,8	100

Tabela 7. Frekvencije odgovora na pitanje:
„Da li Vaš grad ima neki proizvod po kojem je prepoznatljiv?“ (u %)

Grad	Proizvod po kome je Kragujevac danas poznat							
Kragujevac	Ne, nema	Ne mogu da procenim	Fiat	Tradicionalna hrana i piće	Fabrike	Municija	Ostalo	Ukupno
	3,7	3,8	82,6	2,9	3,5	2,6	,9	100

Tabela 8. Frekvencije odgovora na pitanje:
 „Da li je nekada postojao neki proizvod po kojem je Vaš grad bio poznat,
 a danas više nije?“ (u %)

Grad	Proizvod po kome je Kragujevac nekad bio poznat									
Kragujevac	Ne, nema	Ne mogu da procenim	Fića	Jugo	Tradicionalna hrana i piće	Zastava	Tekstil	Fabrike i industrijski proizvodi	Ostalo	Ukupno
	6,5	16,0	11,0	15,4	,8	41,3	,3	8,3	,4	100

Statistički gledano, grad Kragujevac se, u odnosu na ostale gradove, istakao kao grad istorijskih spomenika. Tako ga vide 37,7% ispitanika. Već je pomenuto da objekti koje stanovnici grada posmatraju kao poznate predstavljaju značajne indikatore dimenzije, jer su kontekstualni i neretko oblikovani subjektivnim doživljajem stanovnika, istorijom grada i emotivnom komponentom. Iz ovih razloga smo i dimenziju prisutnosti svrstali i u „meke“, a ne samo „tvrde“ faktore teritorijalnog kapitala, jer se ne zasniva samo na objektivnim pokazateljima koje je lako izmeriti, već i na subjektivnim osećajima ispitanika. Stoga ne čudi da se kategorija istorijskih i kulturnih spomenika javlja kao najčešća baš u odgovorima među ispitanicima u Kragujevcu, posebno ako se ima u vidu park Šumarice, koji simbolizuje tragičan događaj iz prošlosti: streljanje đaka tokom Drugog svetskog rata. Odmah nakon istorijskih spomenika, stanovnici Kragujevca smatraju da je isti poznat po osnovnoj delatnosti karakterističnoj za dati grad, konkretno, automobilskoj industriji i po fabrikama (33,2%). Ovaj podatak ne čudi, s obzirom na industriju koja je u prošlosti bila razvijena, a u poslednjih nekoliko godina u velikoj meri obnovljena.

U pogledu simbola Kragujevca takođe prevladava istorijska dimenzija. Među simbolima grada izdvajaju se, navedenim redosledom: Šumarice (28,7%), Krst (16,3%) i *Fiat* (12,6%), koji ne pripada istorijskoj dimenziji. Frekvencija odgovora ispitanika u pogledu simbola krsta kao grada Kragujevca nije zanemarljiva, posebno ako se ima u vidu da se radi o spomeniku koji pripada novoj istoriji i da nema simboliku koju, s obzirom na pomenuti tragičan događaj, ima park Šumarice. *Fiat*, s druge strane, predstavlja industrijski proizvod, koji, obnovom fabrike u Kragujevcu, dobija na značaju. Premda se, po učestalosti odgovora na pitanje o simbolima grada našao na 3. mestu, *Fiat* se očekivano statistički istakao (82,6%) u odgovorima kao proizvod po kome je

grad Kragujevac prepoznatljiv. Automobilska industrija i njeni proizvodi ističu se u svim indikatorima dimenzije prepoznatljivosti, pa i u pogledu vremenske dimenzije: nekad/danas. Proizvodi po kojima je Kragujevac *nekad* bio poznat su navedenim redosledom: *Zastava* (41,3%), *Jugo* (15,4%), *Fića* (11,0%).

Ovi podaci pokazuju dinamičnost koncepta identiteta grada (Dragičević-Šešić, 2009) na koju smo ukazali u ranijim delovima izlaganja. Identitet grada stalno oscilira između stalnih elemenata i elemenata u procesu transformacije. Na primeru Kragujevca to je posebno vidljivo, kako u sektoru automobilske industrije, tako i u kontekstu istorijskih spomenika, premda bi se očekivalo da su upravo istorijski spomenici stalni elementi identiteta grada. Istorijski identitet grada oscilira između Šumarica kao stalnog elementa Kragujevca i novog simbola grada, krsta. S druge strane, u automobilskoj industriji dolazi do statistički značajnog zaokreta od *Zastave*, *Juga* i *Fiće*, kao prepoznatljivih proizvoda *nekada* do danas, u čak (82,6%) prepoznatom *Fiatu*, kao simbolu grada. Navedeni podaci i dinamičan karakter identiteta predstavljaju pravi izazov za strategije brendiranja grada – da li se osloniti na osećaj nostalgije i razvijati strategije brendiranja grada reaktualizacijom proizvoda, odnosno istorijskih spomenika iz prošlosti, ili prepoznati snagu novih proizvoda, odnosno istorijskih spomenika kao potencijalnih simbola Kragujevca danas. Očekuje se da će zbog navedenog specifičnog konteksta i emotivne komponente, Šumarice biti primarni simbol grada Kragujevca. Kontekstualna ravan automobilske industrije i istorijskih spomenika se bitno razlikuje, te u tom pogledu ne čudi podatak da se *Fiat*, a ne raniji *Zastavini* proizvodi, našao među simbolima grada, posebno što je otvaranje *Fiata* predstavljalo otvaranje novih perspektiva i radnih mesta u periodu krize. S druge strane, ne sme se zanemariti ni mogućnost reaktualizacije *Zastave*, *Juga* i *Fiće*, ali ne kao proizvoda, već kao promocije specifičnog stila života koji se vezuje za period socijalizma.

U Tabeli 9, Tabeli 10, Tabeli. 11. i Tabeli 12. prikazani su neki od statistički značajnih i relevantnih odgovora na gorenavedena pitanja za grad Užice.

Tabela 9. Frekvencije odgovora na pitanje:
„Šta mislite po čemu je vaš grad poznat?“ (u %)

Grad	Odluke grada Užice										
Užice	Ekonomsko stanje	Fabrike i industrijski proizvodi	Istorijski i kulturni spomenici	Kulturne/obrazovne ustanove i sportska udruženja	Mentalni sklop	Poznate ličnosti	Prirodne lepote	Tradicionalna hrana i piće	Turistički objekti i atrakcije	Ostalo	Ukupno
	1,5	12,7	27,9	3,8	3,0	2,3	4,0	28,3	10,7	5,9	100

Tabela 10. Frekvencije odgovora na pitanje:
„Da li vaš grad ima svoje simbole?“ (u %)

Grad	Simboli grada Užice								
Užice	Ne, nema	Ne mogu da procenim	Grb grada	Istorijski i kulturni spomenici	Kulturne/obrazovne ustanove i sportska udruženja	Tradicionalna hrana i piće	Fabrike i industrijski proizvodi	Ostalo	Ukupno
	19,2	27,9	13,2	23,8	3,6	4,8	3,8	3,6	100

Tabela 11. Frekvencije odgovora na pitanje:
„Da li Vaš grad ima neki proizvod po kojem je prepoznatljiv?“ (u %)

Grad	Proizvod po kojem je Užice danas poznato							
Užice	Ne, nema	Ne mogu da procenim	Tradicionalna hrana	Tradicionalno piće	Fabrike	Municija	Ostalo	Ukupno
	6,0	7,2	72,9	2,8	4,4	5,5	1,3	100

Tabela 12. Frekvencije odgovora na pitanje: „Da li je nekada postojao neki proizvod po kojem je Vaš grad bio poznat, a danas više nije?“ (u %)

Grad	Proizvod po kome je Užice nekad bilo poznato							
Užice	Ne, nema	Ne mogu da procenim	Prvi partizan	Proizvodi Cvete Dabić	Tradicionalna hrana i piće	Fabrike i industrijski proizvodi	Ostalo	Ukupno
	26,1	41,2	5,5	13,2	6,7	4,6	2,7	100

Grad Užice se pokazao kao prepoznatljiv po tradicionalnoj lokalnoj hrani i piću (28,3%). To potvrđuju i odgovori ispitanika na pitanje o proizvodu, gde je kategorija tradicionalne hrane, tačnije komplet lepinja, prisutna u većini odgovora ispitanika (čak 72,9%). Sledeća kategorija po kojoj je Užice prepoznatljivo su istorijski i kulturni spomenici (27,9%), a potom fabrike i industrijski proizvodi (12,7%). Među odgovorima o istorijsko-kulturnim spomenicima, najčešće se pominju Stari grad i Tvrđava, ali i Titova bista. U periodu od 1946. do 1992. grad se nazivao Titovo Užice, te ne čudi što je među navođenim istorijsko-kulturnim spomenicima prisutno i socijalističko nasleđe u percepciji identiteta mesta među stanovnicima Užica. I među simbolima grada Užica izdvaja se kategorija istorijskih i kulturnih spomenika (23,8%), premda treba naglasiti da nije mali procenat onih koji smatraju da grad nema svoj simbol ili ne mogu da procene o kom simbolu se radi (47,1%). Interesantan podatak je da su se među odgovorima na pitanje „Da li je *nekada* postojao neki proizvod po kojem je Vaš grad bio poznat, a *danas* više nije?“, (naglašavamo vremensku dimenziju *nekad*), našli proizvodi *Prvog Partizana*¹⁷, fabrike koja i dalje radi i ostvaruje doprinose. Postoji mogućnost da je u prošlosti, zbog ratova devedesetih, fabrika bila češće prisutna u javnom diskursu, te je iz tog razloga ispitanici svrstavaju u vremensku dimenziju *nekad*. Dakle, uprkos činjenici da fabrika i dalje radi, asocijacije ispitanika je smeštaju u prošlost. Ovo pokazuje koliko je dimenzija prepoznatljivosti, kao što je već naglašeno, oblikovana kontekstualno: subjektivnošću, ličnim doživljajem ispitanika i emocionalnom komponentom. S druge strane, Užičani su u najvećem procentu odgovorili da je proizvod po kome je grad bio poznat – peškiri i tekstil, proizvodi fabrike *Cveta Dabić* (13,2%). Ova fabrika je zatvorena, ali se na osnovu broja odgovora ispitanika vidi da predstavlja značajan pokazatelj prepoznatljivosti grada *nekad*. I ona, baš kao i prethodno navedena fabrika, „priča priču“¹⁸. Uprkos nave-

¹⁷ *Prvi partizan* bavi se proizvodnjom municije već 80 godina, počev od 1928, kada je i osnovan. Na samom početku Drugog svetskog rata fabrika je bila plen okupacionih snaga. Oslobođenjem grada, 24. septembra 1941. godine, pod kontrolom partizanskih vojnih vlasti počela je da radi Fabrika oružja. Užice je bilo u to vreme jedini grad u Jugoslaviji, a možda i u Evropi, u kome je pod okupacijom radila fabrika oružja. Fabrika je jedno vreme prekinula sa radom, 22. novembra, zbog podmetnute eksplozije u kojoj je nastradalo preko 120 ljudi. Prvi partizan, www.prvipartizan.com (pristupljeno 30. 3. 2013).

¹⁸ Tekstilni zavod *Cveta Dabić* je bilo najstarije industrijsko preduzeće u opštini Titovo Užice, osnovano 1898. godine kao tkačka radionica sa drvenim razbojima, a osnivači su bili strani akcionari. Nacionalizacija fabrike izvršena je 1945. godine. Fabrika je dobila naziv *Cveta Dabić* po radnici koja je u njoj radila, a za vreme rata poginula. Odmah po nacionalizaciji, fabrika je danonoćno radila zbog izuzetnih potreba zemlje u periodu posle rata. Užice nekad i sad: Užice od 1945-1997. Industrija (1946-1975), www.graduzice.org/userfiles/files/industrijaod1946do1975.pdf (pristupljeno 3. 10. 2013). Fabrika je ispuštala crvenu farbu u reku Đetinju, te su zbog toga ovu reku nazivali rekom krvi.

denim odgovorima, treba naglasiti da Užice nema dominantno prepoznatljiv proizvod iz prošlosti, jer je čak 67,3% ispitanika odgovorilo da takav proizvod ne postoji, odnosno, nisu mogli da procene koji bi to proizvod bio.

U Tabeli 13, Tabeli 14, Tabeli 15. i Tabeli 16. prikazani su neki od statistički značajnih i relevantnih odgovora na gorenavedena pitanja za grad Novi Pazar.

Tabela 13. Frekvencije odgovora na pitanje:
„Šta mislite po čemu je vaš grad poznat?“ (u %)

Grad	Odlike grada Novog Pazara										
Novi Pazar	Crkve i verski spomenici	Delatnost karakteristična za grad	Ekonomsko stanje	Fabrike i industrijski proizvodi	Istorijski i kulturni spomenici	Mentalni sklop	Tradicionalna hrana i piće	Običaji i način života	Kriminal	Ostalo	Ukupno
	10,4	11,4	1,4	19,5	23,2	5,1	16,4	3,0	1,2	3,8	100

Tabela 14. Frekvencije odgovora na pitanje:
„Da li vaš grad ima svoje simbole?“ (u %)

Grad	Simboli grada Novog Pazara												
Novi Pazar	Ne, nema	Ne mogu da procenim	Grb grada	Istorijski i kulturni spomenici	Turistički objekti i atrakcije	Sopoćani	Antul-alem džamija	Đurđevi stupovi	Džamije	Fabrike i industrijski proizvodi	Crkve i manastiri	Ostalo	Ukupno
	3,0	29,2	7,1	23,0	1,0	3,7	20,5	0,8	2,4	1,6	1,2	6,7	100

Tabela 15. Frekvencije odgovora na pitanje:
 „Da li Vaš grad ima neki proizvod po kojem je prepoznatljiv?“ (u %)

Grad	Proizvod po kome je Novi Pazar danas poznat							
Novi Pazar	Ne, nema	Ne mogu da procenim	Tradicionalna hrana	Fabrike	Tekstil (džins farmerke)	Obuća	Nameštaj	Ukupno
	,9	7,2	25,8	,3	61,9	,5	3,4	100

Tabela 16. Frekvencije odgovora na pitanje:
 „Da li je nekada postojao neki proizvod po kojem je Vaš grad bio poznat, a danas više nije?“ (u %)

Grad	Proizvod po kome je Novi Pazar nekad bio poznat								
Novi Pazar	Ne, nema	Ne mogu da procenim	Tradicionalna hrana i piće	Obuća	Tekstil	Zanatski proizvodi	Fabrike i industrijski proizvodi	Ostalo	Ukupno
	4,4	62,8	,2	7,8	11,2	12,7	,3	,7	100

Novi Pazar, baš kao i Kragujevac, izdvojio se kao grad prepoznatljiv po istorijsko-kulturnim spomenicima (23,2%). S obzirom da je, od navedenih gradova, multikulturalnost najviše izražena u Novom Pazaru, ne čudi podatak da stanovnici ovoga grada, u znatno većoj meri nego stanovnici Užica, Kragujevca i Šapca, smatraju da je on poznat po crkvama i verskim spomenicima (10,4%). Multikulturalnost se u izvesnoj meri ogleda i u podatku da veliki broj ispitanika smatra da je Novi Pazar poznat po tradicionalnoj hrani i piću (16,4%). Među odgovorima preovlađuju mantije¹⁹. Ispitanici u verskim i isto-

¹⁹ Koliko se ova poslastica izdvojila kao lokalna specifičnost Novog Pazara, može se videti i u *on-line* receptima, gde se mantije najčešće javljaju kao sintagma: „Sandžačke mantije“, „Pazarske mantije“, „made in Novi Pazar“ (premda se ređe mogu naći recepti „Kosovskih mantija“), a u opisu se navodi da se mantije *isključivo* prave u Sandžaku. Potencijal mantija kao tipičnog novopazarskog proizvoda i brendiranja istog ogleda se i u sledećim opisima: „Ko nije probao Novopazarske mantije ili Sandžačke mantije i dalje će se kleti u burek kao najbolji doručak. Ko proba mantije, menja mišljenje“. Vesti rs, www.vesti.rs (pristupljeno 1. 10. 2013).

rijsko-kulturnim spomenicima prepoznaju i simbole grada Novog Pazara, a među odgovorima se izdvajaju Antul-alem džamija i Sopoćani. Proizvod po kome je Novi Pazar prepoznatljiv su farmerke (61,9%), a podatak da su stanovnici Novog Pazara tradicionalnu hranu (pretežno mantije), odmah iza farmerki, navodili ka proizvod po kome je grad prepoznatljiv (25,8%), potvrđuje tezu o snazi tradicionalnih jela u sferi brend proizvoda grada Novog Pazara. Nekada je grad Novi Pazar, kako ispitanici navode sledećim redosledom, bio poznat po zanatskim proizvodima (12,7%), tekstilu (11,2%) i obući (7,8), ali ni Novi Pazar, baš kao ni Užice, nema dominantno prepoznatljiv proizvod iz prošlosti po kome je poznat, jer je čak 67,2% ispitanika odgovorilo da takav proizvod ne postoji, odnosno nisu mogli da procene koji bi to proizvod bio. S obzirom da je jedino Novi Pazar među prioritetima prepoznao ruralni turizam u strateškom planu razvoja grada, na osnovu navedenih podataka može se doći do zaključka da grad ima potencijala, upravo kroz promociju tradicionalne hrane i pića, ali i promocijom kulturnog identiteta grada koji svojim različitim crkvama i verskim spomenicima nudi jedan multikulturalni sadržaj posetiocima.

Potencijal

Potencijal grada zavisi od ekonomskih i obrazovnih mogućnosti koje on nudi. Kada smo definisali „tvrde faktore“ teritorijalnog kapitala, naveli smo da se tu ubrajaju kvalitet života, kvalitet životne sredine, razvijenost tehničke infrastrukture. Potencijal grada, dakle, reflektuje „tvrde faktore“ teritorijalnog kapitala, a u strateškim dokumentima sva četiri istraživana grada vodilo se računa upravo o ovoj dimenziji koja je isticana kao prioritet za razvoj grada. Potencijal grada biće razmatran na osnovu odgovora ispitanika na sledeća pitanja zatvorenog tipa: „Kako biste ocenili život u Vašem gradu danas, u odnosu na period od pre pet godina?“²⁰; „Imajući u vidu društveno-ekonomske promene i stanje u Srbiji danas, kako biste ocenili Vaš grad?“²¹. Ova pitanja tretiraće se kao najznačajnija pri proceni potencijala grada, ali će on biti razmatran komparativno i na osnovu odgovora, na petostepenoj skali likertovog tipa, sledećih pitanja:

²⁰ Ponuđeni odgovori na skali od 1 do 5 bili su: *mnogo bolji, nešto bolji, uglavnom isti, nešto gori, mnogo gori, ne mogu da procenim*, pri čemu je niža vrednost označavala bolju poziciju.

²¹ Ponuđeni odgovori na skali od 1 do 4 bili su: *jedan od najuspešnijih gradova, spada u grupu uspešnijih gradova, spada u grupu manje uspešnih gradova, jedan od najmanje uspešnih gradova, ne mogu da procenim*, pri čemu je viša vrednost označavala najmanju uspešnost gradova.

„Ako mladi žele bolju budućnost, oni treba da se odsele iz ovog grada i odu u razvijeniji deo Srbije“, „Ovaj grad sada pruža odlične uslove za život“²². Najpre će biti tabelarno prikazani statistički značajni rezultati na data pitanja, nakon čega će uslediti komparativna analiza potencijala datih gradova.

Tabela 17. „Kako biste ocenili život u Vašem gradu danas, u odnosu na period od pre pet godina?“

Grad	Broj ispitanika	Prosečna vrednost	Standardna devijacija
Kragujevac	374	3,33	1,746
Šabac	342	3,58	1,209
Užice	317	3,69	1,035
Novi Pazar	294	3,78	1,115
Total	1.328	3,58	1,339

Utvrđeno je da postoje statistički značajne razlike u oceni života u navedenim gradovima, u odnosu na period od pre pet godina ($F(3, 1326 = 7233, p < .01)$). Rezultati pokazuju da ispitanici iz sva četiri grada ocenjuju život u svom gradu uglavnom istim kao i pre pet godina, međutim, postoje izvesne razlike među odgovorima. Tako u Novom Pazaru, pa potom i u Užicu i Šapcu, ispitanici ocenjuju položaj nešto gorim nego pre 5 godina, dok su ispitanici u Kragujevcu, u odnosu na ostale gradove, dali najbolju ocenu u pogledu poboljšanja položaja. Navedeni podatak svakako je očekivan, s obzirom da se među ispitanicima pokazalo da, od svih gradova, najviša primanja imaju upravo Kragujevčani. Došlo je i do promene u perspektivi, jer se pokretanje *Fiata* desilo poslednjih pet godina, dok se u drugim gradovima u istom periodu nije ništa dogodilo.

²² Ponudeni odgovori na oba pitanja na skali od 1 do 5 bili su: *U potpunosti se slažem, Slažem se, Niti se slažem, niti se ne slažem, Ne slažem se, U potpunosti se ne slažem*, pri čemu je viša vrednost označavala potpuno slaganje.

Tabela 18. „Imajući u vidu društveno-ekonomske promene i stanje u Srbiji danas, kako biste ocenili Vaš grad?“

	Broj ispitanika	Prosečna vrednost	Standardna devijacija
Kragujevac	374	2,82	1,532
Šabac	342	2,68	1,001
Užice	320	3,22	1,039
Novi Pazar	293	3,51	1,308
Total	1.329	3,03	1,306

Utvrđeno je da postoje statistički značajne razlike u oceni društveno-ekonomskih promena i stanja u Srbiji danas među navedenim gradovima (F (3, 1325 =23.239, $p < .01$)). Ispitanici Šapca, potom i Kragujevca, uglavnom vide svoj grad kao uspešan, dok će ispitanici Novog Pazara, potom i Užica, svrstati svoj grad u grupu manje uspešnih gradova. Možemo primetiti konzistentnost rezultata sa prethodnim, s obzirom da su Kragujevac i Šabac bliži oceni uspešnih gradova u odnosu na Užice i Novi Pazar, baš kao što je, istim redosledom, vrednovano poboljšanje života u navedenim gradovima u odnosu na period od pre pet godina.

Tabela 19. „Ako mladi ljudi žele bolju budućnost, oni treba da se odsele iz ovog grada i odu u razvijeniji deo Srbije.“

	Broj ispitanika	Prosečna vrednost	Standardna devijacija
Kragujevac	374	3,59	1,579
Šabac	342	3,44	1,361
Užice	320	3,50	1,257
Novi Pazar	295	2,87	1,171
Total	1.331	3,37	1,309

Utvrđeno je da postoje statistički značajne razlike u oceni stanovnika različitih gradova da bi mladi trebalo da se odsele iz svog grada i odu u razvijeniji deo Srbije, ukoliko žele bolju budućnost (F (3, 1326 =17.941, $p < .01$)). Ispitanici iz svih gradova pretežno su neodlučni u pogledu davanja odgovora na ovo pitanje – niti se slažu, niti se ne slažu. Razlike u odgovorima postoje u pogledu toga da se ispitanici Kragujevca i Užica, potom i Šapca, manje slažu sa datom tvrdnjom u odnosu na stanovnike Novog Pazara.

Tabela 20. „Ovaj grad sada pruža odlične uslove za život.“

	Broj ispitanika	Prosečna vrednost	Standardna devijacija
Kragujevac	371	2,81	,905
Šabac	341	2,50	,886
Užice	319	2,17	,907
Novi Pazar	293	2,42	,969
Total	1.325	2,49	,944

Utvrđeno je da postoje statistički značajne razlike u navedenim gradovima u oceni da dati grad pruža odlične uslove za (F (3, 1320 =28.993, p<.01)). Ispitanici iz Užica se ne slažu sa datom ocenom, ne smatraju da Užice pruža odlične uslove za život, baš kao ni ispitanici iz Novog Pazara i Šapca, dok se ispitanici iz Kragujevca niti slažu niti ne slažu sa datom tvrdnjom.

Premda su svuda utvrđene statistički značajne, ali male razlike među gradovima, možemo uočiti izvesne konzistentnosti rezultata u pogledu dimenzije potencijala: grad Kragujevac, na osnovu prikazanih rezultata, pokazuje najviši stepen potencijala, dok Novi Pazar pokazuje najmanji stepen potencijala za razvoj.

Preduslovi

Preduslovi se odnose na mogućnost grada da zadovolji bazične potrebe: pristupačan i zadovoljavajući smeštaj, zadovoljavajući standard osnovnih potreba (škole, bolnice, javni transport...). Preduslove navedenih gradova utvrdićemo na osnovu ocene koju su ispitanici dali pretpostavkama za razvoj sledećih karakteristika grada, s obzirom na njihov kvalitet, razvijenost, očuvanost i slično (ocena 5 znači da je to izuzetno velika pretpostavka razvoja grada, a ocena 1 da ona ne predstavlja nikakvu pretpostavku razvoja grada): prirodni resursi i kvalitet životne sredine, rekreativne (zelene) površine i sportski objekti, saobraćajna infrastruktura (saobraćajna povezanost unutar grada i sa drugim mestima, kvalitet puteva i sl), komunalna opremljenost (opremljenost strujom, vodom, razvijenost kanalizacione mreže, regulisanje otpada i sl), socijalna infrastruktura (kvalitet i broj škola, bolnica, obdaništa), poslovna infrastruktura (broj, očuvanost i tehnička opremljenost proizvodnih pogona, ekonomskih inkubatora, industrijske zone), pokrivenost informacionom tehnologijom i telekomunikacijama (dostupnost i kvalitet interneta i sl).

Tabela 21. Preduslovi za razvoj grada

	Broj ispitanika	Prosečna vrednost	Standardna devijacija
Kragujevac	370	3,21	,795
Šabac	341	3,28	,769
Užice	317	3,31	,837
Novi Pazar	294	2,57	,792
Total	1.322	3,11	,849

Radi statističkih analiza kreirana je kompozitna varijabla koja je predstavljala prosečnu vrednost svih gorenavedenih pretpostavki. Utvrđeno je da postoje statistički značajne razlike u proceni preduslova između Novog Pazara i ostalih gradova. Ispitanici iz sva 4 grada smatraju da navedeni preduslovi ne predstavljaju ni malu ni veliku pretpostavku za razvoj gradova. Pazar u njima vidi najmanju pretpostavku za razvoj, dok nešto veću pretpostavku za razvoj vide, sledećim redosledom, ispitanici Kragujevca, Šapca, Užica.

Ritam grada

Ritam grada navedenih gradova biće razmotren na osnovu toga kako su ispitanici ocenili atmosferu („dušu“) grada na likertovoj petostepenoj skali, kao pretpostavku razvoja grada. Ritam grada predstavlja iracionalni element grada, koji se zasniva na subjektivnom osećaju i percepciji ispitanika. To je upravo „meki faktor“ teritorijalnog kapitala koji predstavlja veliki potencijal, ali i izazov procesu brendiranja koji ne može biti aktiviran bez potrebnih „čvrstih – tvrdih faktora“ teritorijalnog kapitala. S druge strane, predstavlja neophodan uslov procesu brendiranja, bez kojeg se „tvrdi faktori“ teritorijalnog kapitala, premda nužni, ne bi mogli staviti u funkciju brendiranja grada. Možda baš zbog teške merljivosti ove dimenzije, ona nije prepoznata ni u jednoj strategiji razvoja grada kao prioritet njegovog razvoja.

Tabela 22. „Da li i u kojoj meri atmosfera (‘duša’) grada predstavlja pretpostavku/potencijal za razvoj Vašeg grada?“

	Broj ispitanika	Prosečna vrednost	Standardna devijacija
Kragujevac	373	3,77	1,287
Šabac	342	3,85	01,119
Užice	320	3,52	1,298
Novi Pazar	294	3,73	1,186
Total	1.329	3,72	1,231

Utvrđeno je da postoje statistički značajne, ali male razlike u oceni atmosfere („duše“) grada ($F(3, 1324=4516 p<.01)$). Ocena atmosfere duše grada ispitanika sva četiri grada pokazuje da isti daju srednju vrednost – ni malu ni veliku ovoj stavci, kao pretpostavci razvoja grada. Dok se, s jedne strane, očekivalo nezadovoljstvo ispitanika u pogledu pitanja koja su se odnosila na potencijale i preduslove grada, usled loše ekonomske situacije, kako na globalnom, tako i na lokalnom planu, a posebno u gradovima srednje veličine u Srbiji, u javnom diskursu, često se „duša grada“ navodi kao komparativna prednost gradova Srbije u odnosu na druge gradove na globalnoj mapi gradova. Međutim, iznenađuje podatak da je jednom iracionalnom aspektu, koji ima veliku ulogu u stvaranju dodatne vrednosti grada, dodeljena srednja ocena. S obzirom da se multikulturalnosti i različitostima pridaje posebna vrednost prilikom brendiranja gradova, iznenađuje podatak da u ovoj stavci ispitanici Novog Pazara nisu u velikoj meri prepoznali potencijal grada. S druge strane, podatak koji ne iznenađuje jeste da ispitanici u Šapcu vide u atmosferi grada nešto veću pretpostavku. Ako se prisetime dimenzije prisutnosti, Šabac se u odnosu na druge gradove istakao kao festivalski grad, a u nastavku teksta ćemo videti da osobina koja je najviše prisutna među stanovnicima Šapca jeste veselost. Otuđa ne čudi što je Šabac prepoznat kao grad sa nešto većom „dušom“ u odnosu na ostale gradove.

Ljudi

Najsnažniji utisak ostavljaju ljudi, stanovnici, „softver“ grada, njihova gostoprimljivost, toplina, prijateljsko ophođenje, s jedne strane, ili pak predrasude i odbojni stav, s druge. Ovaj element heksagona biće razmotren na osnovu pitanja: „Da li postoje neke osobine po kojima su poznati ljudi koji žive u ovom gradu?“

Utvrđeno je da postoje statistički značajne razlike u frekvencama koje su ispitanici navodili za osobine po kojima su poznati ljudi koji žive u navedenim gradovima. Po negativnim osobinama izdvajaju se ispitanici Užica. Pored negativnih osobina, Užičani su druželjubivi i veseli i preduzimljivi. Preduzimljivost je izraženija nego kod stanovnika ostalih gradova. Šapčani su se, kao što je i u prethodnom poglavlju nagovešteno, u velikoj meri, u odnosu na ostale stanovnike, izdvojili kao veseli i kao umetničke duše. Međutim, Šapčani su poznati i kao čivijaši, a već smo naglasili da ova osobina može imati pozitivnu (veseli, druželjubivi), ali i negativnu konotaciju – prevaranti. Stanovnici Novog Pazara, u odnosu na ostale gradove, imaju najmanje negativnih osobina, a značajno se izdvajaju po gostoljubivosti i ne u toj meri, ali opet značajno više nego stanovnici u ostalim gradovima, po humanosti i poštenju. I u pogledu ove dimenzije, Kragujevac se izdvaja u odnosu na ostale gradove. Kragujevčani u najvećem procentu, u odnosu na druge gradove, smatraju da nemaju nijednu osobinu koja je svojstvena njima.

Zaključna razmatranja

Prikazane su sve dimenzije CBI indeksa. Na ovom mestu izneće se zaključna razmatranja. U dosadašnjim strateškim dokumentima gradova, dimenzije koje su pretežno ostale zanemarene u strateškim planovima za razvoj grada su „meki faktori“ teritorijalnog kapitala: ljudi, ritam grada i prisutnost koja pripada i „tvrđim“ i „mekim“ faktorima. Potencijale, položaj („tvrđi faktor“ teritorijalnog kapitala) i preduslove (i „tvrđi“ i „meki“ faktor teritorijalnog kapitala) su gotovo svi gradovi prepoznali kao prioritete u razvoju. U pogledu dimenzije *prisutnosti (prepoznatljivosti)*, sva četiri grada pokazuju izuzetan potencijal u izgradnji brendova. Ova dimenzija, između ostalog, predstavlja refleksiju stavljanja kulturnog identiteta grada u funkciju brendiranja grada. Podsećamo, Kragujevac je jedini grad koji je među prioritete svrstao kulturni razvitak grada. Ukoliko imamo u vidu frekvencije odgovora, Šabac je pokazao najveću snagu brenda, kao karnevalski grad. U pogledu proizvoda, tradicionalna hrana je stavka koja ne samo u Šapcu, već i u Užicu i u Novom Pazaru, predstavlja potencijal za brendiranje tradicionalne hrane i pića kao tipičnih za dati grad, s obzirom na visok nivo asocijacija između grada i navedenih proizvoda u sva četiri grada. Potencijalna snaga brendiranja grada Šapca nalazi se i u industriji, s obzirom da su i u vremenskoj dimenziji nekad i u vremenskoj dimenziji sada fabrike Šapca u velikoj meri pokazatelji prepoznatljivosti grada.

Najveći potencijal u izgradnji brenda grada, kada posmatramo kulturno i istorijsko nasleđe, prisutan je u Kragujevcu. Grad Kragujevac simbol je tragičnih događaja iz Drugog svetskog rata, a emotivna komponenta, bilo da je reč o pozitivnim ili negativnim emocijama, mnogo više od objektivnih potencijala

grada, doprinosi dimenziji prepoznatljivosti grada, samim tim i potencijalnoj snazi brenda grada. Grad Kragujevac ima moćne simbole u kontekstu automobilske industrije, a s obzirom da je automobilska industrija u velikoj meri prisutna i u dimenziji *nekad*, grad treba da prepozna kreativni potencijal moćnih simbola – automobila. Ako se ima u vidu da kola iz prošlosti često simbolizuju ne prevozno sredstvo, već neku bolju i mirniju prošlost, kontinuitet u napredovanju automobilske industrije treba da posluži da se promoviše specifičan način života preko navedenih proizvoda, samim tim da se promoviše novi imidž grada, a kreativne kampanje bi na taj način podržale i nastavak obnove fabrika. Kragujevac je, kao što smo i u pojedinačnoj analizi istakli, prikazao dinamičan karakter gradskog identiteta koji oscilira između stalnih elemenata i elemenata koji su u procesu transformacije. Upravo se u toj oscilaciji između prošlosti i sadašnjosti ogleda izazov procesa brendiranja grada Kragujevca.

Potencijal izgradnje brenda grada u Užicu svakako se ogleda u potencijalnom brendiranju tradicionalne hrane i pića. Ovo važi za sve gradove, jer frekvence u odgovorima pokazuju da ispitanici svih gradova (sem Kragujevca) svoj grad vide kroz ponudu tradicionalne hrane i pića, što potvrđuje tvrdnju da se potencijal gradova poslednjih godina ogleda u lokalnim specifičnostima u proizvodnji pića, hrane (Petrović, M. 2009a: 112).

Ovaj podatak treba iskoristiti u smeru izgradnje i upravljanja brendovima – proizvodima koji će putem ambalaže i promocije biti markeri prepoznatljivosti grada i posetilaca, ne samo stanovnika. Kulturno i istorijsko nasleđe takođe predstavlja potencijal u izgradnji brenda grada. Nikako nisu zanemarljive postojeće, ali i nekadašnje predratne fabrike, koje „pričaju priču“. Nimalo zanemarljiva frekvencija odgovora o peškirima *Cvete Dabić*, kao i tragična priča koja se vezuje za ovu radnicu, daje osnova za reaktualizaciju proizvoda pod istim imenom.

Novi Pazar je grad koji svojom multikulturalnošću već predstavlja visoko ocenjenu specifičnost, ako posmatramo snagu brenda. To su potvrdili i odgovori ispitanika koji u velikom broju prepoznaju crkve i džamije kao simbole grada. Potencijalna snaga kreativne promocije grada leži, baš kao i u ostalim gradovima, u brendiranju tradicionalne hrane: mantija kao tipičnog novopazarskog specijaliteta. Farmerke, proizvod prepoznat od najvećeg broja ispitanika kao marker prepoznatljivosti grada treba iskoristiti u svrhe kreativne promocije grada kroz specifičan stil života. To je jedan od načina da se poboljša imidž grada i među mladima.

Pretežno srednje ocene u pogledu pitanja o ekonomskim potencijalima grada ukazuju ne samo na nezadovoljstvo, već i na mirenje sa datom situacijom i neodlučnost, moglo bi se slobodnije tumačiti i apatičnost, u pogledu rešavanja situacije. Iako se pokazalo da postoje statistički značajne razlike među gradovima i, u najčešćem broju slučajeva, grad Kragujevac i Užice su pokazali

bolje potencijale za razvoj nego Novi Pazar i Šabac, ne može se očekivati aktiviranje kreativnih potencijala gradova na koje je ukazano putem dimenzije prepoznatljivosti, dok se ne razviju bolji ekonomski uslovi za razvoj istih. S druge strane, to biva problematično, jer vlada apatija među lokalnim stanovništvom i nedovoljno angažovanje lokalne samouprave, kako bi se stanje poboljšalo. U tom pogledu, dimenzija *potencijal* ukazuje na malu snagu brenda gradova, premda je ona u strateškim dokumentima sva četiri grada prepoznata kao prioritet u razvoju.

Dimenzija *preduslovi* je ključna u heksagonu i pretpostavlja neophodne preduslove za izgradnju brenda grada: prirodne resurse i kvalitet životne sredine, rekreativne (zelene) površine i sportske objekte, saobraćajnu infrastrukturu, komunalnu opremljenost, socijalnu infrastrukturu (kvalitet i broj škola, bolnica, obdaništa), poslovnu infrastrukturu, pokrivenost informacionom tehnologijom i telekomunikacijama. Novi Pazar mora da uloži napore da se ovi preduslovi poboljšaju, jer se ocena navedenih preduslova kreće oko srednje vrednosti. S obzirom da ova dimenzija predstavlja bazu za sve druge dimenzije i kreativne upotrebe istih, neophodan je rad na poboljšanju navedenih preduslova od strane svih stejkholdera grada.

„Duša grada“, odnosno ritam grada, vrlo dobro je ocenjen jedino u Šapcu. Upravljanjem stavkama iz dimenzije *prepoznatljivost* očekuje se i bolja ocenjenost ove stavke. Iz tog razloga, ne bi se smeo zanemariti i aktivirati kreativni potencijal koji pruža dimenzija *prepoznatljivosti*, kako bi se pojačala i dimenzija *ritma grada*. *Ljudi* su dimenzija koja bi takođe trebalo da doprinese boljoj oceni pulsa grada. Što se osobina tiče, Novi Pazar treba da da primer drugim gradovima, jer su u vrlo zapaženom broju njegovi stanovnici ocenjeni kao gostoljubivi. Gostoljubivost stanovnika je najznačajnija osobina u procesu izgradnje brenda gradova. Značajne osobine za navedeni proces su i veselost i boemija, koja je prisutna u Šapcu. Ne čudi podatak da su dimenzije *ljudi* i *ritam grada* zanemarene kako u strateškim planovima gradova, tako se ne prepoznaju u dovoljnoj meri ni među ispitanicima. Ove dimenzije su i svrstane u „meke faktore“, jer su teško merljive. Međutim, kako CBI model pokazuje, ove dimenzije predstavljaju značajne aspekte snage brenda, te bi i svest o njihovoj važnosti trebalo da bude razvijenija među stejkholderima grada koji razvojne strategije razvijaju pretežno na strukturalnim, tzv. „tvrdim faktorima“ teritorijalnog kapitala.

Imajući u vidu analizu navedenih dimenzija, stejkholderi grada bi svakako trebalo da porade na brižljivoj izradi strateških ciljeva i doslednoj primeni mera, kako brojni potencijali za kreativnu promociju gradova Kragujevca, Šapca, Užica i Novog Pazara ne bi ostali neiskorišćeni, a i kako bi poboljšanje jedne dimenzije vodilo jačanju ostalih dimenzija, samim tim stvorilo jaku osnovu za izgradnju brenda gradova, koji svakako imaju potencijal da se izbere, za početak na lokalnoj, a kasnije i na široj mapi gradova, da to i budu.

Literatura:

- Aker, David. 1996. *Building Strong Brands*. New York: Free Pr. Navedeno prema: Bursać 2009: 88.
- Božović, Ratko. 2009. „Grad i kultura“. *Časopis Kultura*, No 122-123: 11-19.
- Brecknock, Richard. 2006. *Planning & Designing Culturally: More than just a bridge, Comedia*, London. Navedeno prema: Dragičević-Šešić 2009: 23.
- Bugarski, Ranko. 2005. *Jezik i kultura*. Beograd: Čigoja, 67. Navedeno prema: Petrović, G. 2009: 159-160.
- Bursać, Bojana. 2009. „Prikaz teorijskih modela u definisanju identiteta grada: studija slučaja grada Beograda“ *Časopis Kultura*, No 122-123: 78-103.
- Castells and Borja. 1997. *Local and Global: The Management of Cities i The Information Age*. London: Earthscan Publications. Navedeno prema Petrović, M. 2009b.
- Čivijaši – Šabačka čivija. www.sabackacivija.com/posts/civijasi/ (pristupljeno 30. 3. 2014).
- Dragičević-Šešić, Milena. 2009. „Kultura u funkciji razvoja grada“, *Časopis Kultura*, No 122-123: 20-40.
- Featherstone, M. 1995. *Undoing Culture: Globalization, Postmodernism and Identity*. London: Sage. Navedeno prema: Petrović, M. 2009b.
- Florida, Richard. 2002. *The Rise of Creative Class*. New York: Basic, Books. Navedeno prema Bursać 2009: 84.
- Foot, John, 2001. *Milan since the Miracle. City, Culture and Identity*. Berg Publishers. Navedeno prema Dragičević-Šešić 2009: 21.
- Interbrand. www.interbrand.com (pristupljeno 12. 4. 2013).
- Jensen, O. B. 2007. *Understanding cultural urban branding*. SAGE Publications, Vol 6 (3): 211-236.
- Landry, Charles. 2000. *Creative city*. London: Earthscan. Navedeno prema: Bursać 2009: 84.
- Lynch, Kevin. 1970. *The Image of the City*. Cambridge: M.I.T, Press.
- Milles, S and M. Milles. 2004. *Consuming Cities*. Palgrave. Navedeno prema: Petrović, M. 2009b.
- Molnar D. 2012. Kulturne manifestacije u funkciji brendiranja grada, Edicija Communications: Culture and Creative Industries Policy Corner. Beograd: Grupa za kreativnu ekonomiju.
- Paliaga, Marko. 2007. *Brending i konkurentnost gradova*. Rovinj: M. Paliaga.
- Petrović, Gorana. 2009. „Beograd festival u funkciji oblikovanja imidža Beograda“. *Časopis Kultura*, No 122-123: 158-179.

- Petrović, Mina. 2009a. „Perspektive regionalnog razvoja – pogled odozdo“. U Igor Marić i Saša Milijić, ur. *Regionalni razvoj, prostorno planiranje i strateško upravljanje*. Beograd: Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije.
- Petrović, Mina. 2009b. *Transformacija gradova: ka depolitizaciji urbanog pitanja*. Beograd: ISI; Čigoja.
- Petrović, Mina, 2014. *Društvo i gradovi između lokalnog i globalnog*. Beograd: ISI; Čigoja.
- Popesku i Gajić. 2009. *Nove tendencije u marketingu – brendiranje gradova*. Beograd: Menadžment, marketing i trgovina.
- Prvi partizan. www.prvipartizan.com (pristupljeno 30. 3. 2013).
- Radišić, Slavica. 2009. „Postindustrijski grad i kulturna politika“. *Časopis Kultura*, No 122-123: 59-77.
- Radojević, Predrag. 2011. „Odlike mesta, stanovništva i privrede kao osnova brendiranja gradova u Srbiji. *Industrija, časopis ekonomskog instituta*, godina XXXIX, br. 2.
- Ritzer, G. 2001. *Explorations in the Sociology of Consumption*. Sage Publications. Navedeno prema: Petrović, M. 2009b.
- Relph, Edward. 1976. *Place and Placelessness*. London: Pion. Navedeno prema: Bursać 2009: 48.
- Skoko, Božo. 2009. „Gradovi brendovi“. *Made in*, No 9: 98-103.
- Strategija održivog razvoja Kragujevca 2012-2017. <http://www.kragujevac.rs/userfiles/files/2011/Strategija%20odrzivog%20razvoja/Strategija%20Kragujevac%202012-2017.pdf> (pristupljeno 10. 9. 2014).
- Strategija održivog razvoja grada Šapca 2010-2020. <http://www.sabac.org/dokumenta/Strategija%20odrzivog%20razvoja%20grada%20Sapca.pdf> (pristupljeno, 19. 9.2014).
- Strategija održivog razvoja Novog Pazara 2008-2012. http://www.novipazar.rs/download/strategija_grada/strateski_plan_odrzivog_razvoja_novog_pazara.pdf (pristupljeno 21. 9. 2014).
- Strategija održivog razvoja regiona Užica 2009-2012. <http://www.rpk-uzice.co.rs/servis/regpartnraz/strategijskiplan.pdf> (pristupljeno 21. 9. 2014).
- Užice nekad i sad: Užice od 1945-1997. *Industrija (1946-1975)*. www.graduzice.org/userfiles/files/industrijaod1946do1975.pdf (pristupljeno 3. 10. 2013).
- Vasiljević, A. 2009. „Kreiranje identiteta – brendiranje grada“. *Časopis Kultura*, No 122-123: 104-119.
- Vesti, rs. www.vesti.rs (pristupljeno 1. 10. 2013).
- Vincente, Jorge de. 2004. „State branding u 21 stoljeću“. *Fletcher school*: 3. Navedeno prema: Paliaga 2007.

- Vujošević, M., S. Zeković i T. Maričić. 2010. *Postsocijalistička tranzicija u Srbiji i teritorijalni kapital Srbije. Stanje, neki budući izgledi i predvidljivi scenariji*, Posebna izdanja 62. Beograd: Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije.
- Vujović, Sreten. 1997. „Grad, spektakl i identitet (Traganje za modernim kulturnim identitetom grada)“. *Sociologija*, Vol. 39, br. 2: 269-281.
- Zukin. 1995. *The culture of Cities*. Blackwell. Navedeno prema: Petrović, M. 2009b.

Andelka Mirkov

Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta

Univerziteta u Beogradu

e-mail: andelkam@yahoo.com

Aktivnosti građana u cilju poboljšanja kvaliteta života u gradovima Šumadije i Zapadne Srbije

Apstrakt

Ovaj rad je posvećen građanskom aktivizmu čiji je cilj poboljšanje kvaliteta života u gradu. Korišćeni su rezultati anketnog istraživanja realizovanog 2013. godine na reprezentativnom uzorku za gradove Kragujevac, Šabac, Užice i Novi Pazar. Osim stepena obaveštenosti i konkretnih aktivnosti građana, u analizu su uvršteni percepcija značajnih problema lokalne sredine i stepen očekivanja građana od različitih aktera koji bi trebalo da doprinesu razvoju grada. Sve četiri studije slučaja su pokazale da građani racionalno i kritički posmatraju značajne probleme svoje lokalne zajednice ili grada, ali nisu dovoljno informisani i veoma retko učestvuju u zajedničkim aktivnostima, dok istovremeno imaju velika očekivanja od državnih aktera.

Ključne reči: građanski aktivizam, kvalitet života, grad, Šumadija i Zapadna Srbija

Citizens' activities aimed to improve quality of life in towns of Šumadija and Western Serbia

Abstract

The paper deals with civic activism which aims to improve quality of life in the city. Results of the survey conducted in 2013 on representative sample of towns Kragujevac, Šabac, Užice and Novi Pazar are used. Besides the level of being informed and concrete activities of citizens, the analysis included citizens' perception of important problems in local environment and their level of expectations from various actors who should contribute to urban development. All four case studies show that citizens have rational and critical view on important problems in their local community or town, but they are not informed enough and very rarely participate in joint activities, while at the same time they have large expectations from state actors.

Keywords: civic activism, quality of life, town, Šumadija and Western Serbia

Uvod

Iako nema sistematskih pokazatelja kvaliteta života u gradovima Srbije, poznato je da postoje brojni problemi na nivou lokalne zajednice koji narušavaju uslove života u gradu.¹ Pored ekonomskih neprilika, nezaposlenosti i siromaštva, izdvajaju se komunalni i saobraćajni problemi, nezadovoljavajući rad javnih ustanova, ugrožena životna sredina, socijalno-patološke pojave. Sve ovo umanjuje razvojni potencijal gradova i regiona. Iskustvo razvijenih zemalja nas uči da poboljšanju kvaliteta života u gradu mogu doprineti različiti akteri i da je, osim zvaničnih institucija države i lokalne samouprave, važno angažovanje civilnog sektora, odnosno građana i nevladinih organizacija.

U ovom radu se ispituje spremnost stanovnika odabranih gradova Šumadije i Zapadne Srbije da se aktivno uključe u rešavanje problema lokalne sredine u kojoj žive. Cilj je da se utvrdi stepen obaveštenosti građana o raznim planovima, programima i aktivnostima u njihovom gradu, kao i stepen neposrednog učešća u zajedničkim aktivnostima koje su građani preduzimali. Osim toga, analizirana je percepcija značajnih problema lokalne zajednice ili grada da bi se utvrdilo u kojim oblastima je angažovanje potrebno. U obzir su uzeta i očekivanja građana od različitih aktera urbanog razvoja, jer ti podaci otkrivaju relativan značaj koji građani pridaju sopstvenom aktivizmu u odnosu na doprinos drugih aktera.

U analizi su korišćeni rezultati anketnog istraživanja koje je 2013. godine sproveo Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu na reprezentativnom uzorku za gradove Kragujevac, Šabac, Užice i Novi Pazar, koji predstavljaju studije slučaja.

Analitički okvir

U analizi iskustvenih podataka u ovom radu pošlo se od dva ključna pojma, a to su kvalitet života i građanski aktivizam.

Kvalitet života podrazumeva skup životnih uslova procenjenih sa aspekta zadovoljenja fizičkih, ekoloških, socijalnih i ekonomskih potreba pojedinca (Mijić-Vučković 2005: 249). Ovaj pojam se može posmatrati u normativnoj i vrednosnoj ravni. Normativna ravan podrazumeva postojanje standarda za zadovoljenje univerzalnih potreba ljudi, dok vrednosna ravan prepoznaje ulogu kulturnog miljea u postavljanju prioriteta prilikom zadovoljenja raznih potreba.

¹ Ovaj tekst rezultat je rada na projektu 179035 (*Izazovi nove društvene integracije u Srbiji: koncepti i akteri*, odnosno potprojekta: „Teritorijalni kapital u Srbiji: strukturni i delatni potencijal lokalnog razvoja“), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

Često se ističe da je kvalitet života relativan pojam, budući da obuhvata subjektivnu procenu pojedinca na koju utiču njegovi lični afiniteti i kulturni obrasci. U tom smislu, kvalitet života podrazumeva razliku između sopstvenih aspiracija i realnih mogućnosti za njihovo ostvarenje (Pušić 1997: 395).

Indikatori kvaliteta života su brojni, a najčešće se navode pokazatelji u sledećim dimenzijama: ekonomski status, stanovanje, zdravlje, obrazovanje, dostupnost institucija, društvena i politička aktivnost, zabava i rekreacija, kvalitet životne sredine, socijalna stabilnost, bezbednost.

Kvalitet života u gradu može biti određen i nivoom participacije građana (Pušić 1997: 397). Ovo se može razumeti na dva načina. Prvo, građanska participacija predstavlja način da se život u gradu prilagodi sopstvenim potrebama tako što će građani sami ukazivati na propuste koji se tiču kvaliteta života i učestvovati u njihovom otklanjanju. Drugo, sama građanska participacija je važan pokazatelj kvaliteta života u gradu, jer se samo u otvorenim i demokratskim sistemima građanin pojavljuje kao subjekt u procesu odlučivanja.

Prema teoriji režima, savremeni urbani sistem čine institucije i akteri koji se nalaze u izuzetno složenoj mreži odnosa (Stoker 1995). Glavni akteri urbanog razvoja su političari, ekonomski akteri, stručnjaci za prostor i građani (Vujović 2004: 154). Urbani režim podrazumeva međusobnu zavisnost pomenutih aktera, njihovu saradnju, usaglašavanje interesa i koordinaciju delovanja. Posebno se ističe značaj razvijanja takozvanog „trećeg sektora“, odnosno organizacija civilnog društva. Prednost se daje građanskoj participaciji, mogućnosti izbora od strane građana kao krajnjih korisnika i politici odlučivanja „odozdo“.

Građanska participacija podrazumeva razne aktivnosti građana kojima se vrši uticaj na kreiranje i sprovođenje javne politike. Često se koristi sledeća klasifikacija građanskog učešća prema intenzitetu i pravnom značaju:

1. Informisanje – pravo na dobijanje informacija od javnog značaja;
2. Konsultovanje – učešće u javnim raspravama ili u radu savetodavnih tela;
3. Upućivanje predloga i javne kritike – peticije, zborovi građana, protesti;
4. Neposredno učešće u odlučivanju (oblici neposredne demokratije) – referendum, skupština svih građana, građanska inicijativa (Milosavljević 2006: 20-21).

Kontekstualni okvir

Kada govorimo o kvalitetu života u gradovima bivših socijalističkih zemalja, uvek treba voditi računa o nasleđenom stanju iz prethodnog perioda.

Najpre, socijalističke gradove je u periodu industrijalizacije karakterisao izvestan stepen podurbanizovanosti u poređenju sa gradovima razvijenih kapitalističkih zemalja (Szelenyi 1996: 294). Ovo je bilo praćeno nižim kvalitetom infrastrukture i manjom raznovrsnošću gradskih sadržaja, što govori o kvalitativnoj dimenziji podurbanizovanosti (Petrović 2008: 62).

U poređenju sa gradovima drugih postsocijalističkih zemalja, gradovi Srbije su na početku transformacije bili u povoljnijoj poziciji, jer su već postojali elementi tržišne ekonomije, a gradska infrastruktura je bila razvijenija (Backović 2005: 42). Međutim, u periodu blokirane transformacije, gradovi u Srbiji su počeli da zaostaju za gradovima pojedinih postsocijalističkih zemalja. Politička i ekonomska nestabilnost, sankcije i propadanje industrije u Srbiji tokom devedesetih godina prošlog veka doveli su do drastičnog smanjenja ulaganja u stambene i infrastrukturne projekte, pošto država za to nije imala sredstava, a stranih investicija nije bilo. Neefikasnost javnih preduzeća zaduženih za pružanje raznih usluga u gradu proizvela je dodatno nezadovoljstvo građana u oblasti stanovanja i komunalne infrastrukture (Hegedüs and Teller 2013: 83). Privatizacijom stanova, odgovornost za održavanje je velikim delom prenet na građane, odnosno vlasnike, ali zbog pada životnog standarda ni oni nisu dovoljno ulagali, tako da se dobra početna pozicija gradova godinama pogoršavala.

Ratna zbivanja, međunarodna izolacija i stagnacija privrede proizveli su i druge probleme. Tokom devedesetih godina, politička elita Srbije nije bila zainteresovana za ekološka pitanja i znatno su smanjene investicije u zaštitu okruženja. Zapušteni industrijski sektor, nekontrolisani urbani razvoj, ilegalna gradnja, supstandardna komunalna infrastruktura i posledice bombardovanja samo su neki od ekoloških problema gradova u Srbiji (Petrović 2012a: 81-82).

Osim toga, ekonomska i politička kriza, dezorijentisanost institucija i neregulisana privatizacija pogodovale su razvoju organizovanog kriminaliteta i korupcije u mnogim postsocijalističkim zemljama, uključujući i Srbiju (videti Kovčo Vukadin 2008: 45).

Posle 2000. godine, socioekonomske reforme su intenzivirane, ali nisu uvedene sve potrebne zakonske i institucionalne promene koje bi omogućile konkurentnost i razvoj gradova, posebno kad je reč o imovinskom pravu nad zemljištem i nekretninama. Urbani razvoj je prepušten političkom voluntarizmu i arbitrarnom odlučivanju, što pospešuje sivu ekonomiju i korupciju, a sprečava ulazak stranih investicija u gradove Srbije (Petrović 2009: 256-257).

Imajući sve ovo u vidu, pretpostavlja se da rezultati poslednjeg istraživanja mogu da ukažu na sledeće probleme koji se tiču kvaliteta života u gradu:

1. siromaštvo i nezaposlenost;
2. neadekvatna komunalna, saobraćajna i socijalna infrastruktura;

3. ekološki problemi (kvalitet vazduha i vode, odlaganje otpada, nedovoljno zelenih površina);
4. socijalno-patološke pojave (kriminalne radnje, narkomanija).

Postavlja se pitanje u kojoj meri su građani spremni da svojim učešćem doprinesu prevazilaženju raznih problema u gradu u kojem žive. Pravni sistem u Srbiji omogućava različite forme građanskog aktivizma. Međutim, do realizacije predviđenih vidova građanskog učešća uglavnom ne dolazi jer su kod nas i dalje prisutni autoritarno upravljanje, komandno-kontrolni pristup odlučivanju i partokratija. Prethodna istraživanja pokazuju da je među građanima veoma izraženo nepoverenje u državne institucije, zbog čega izostaje motivacija građana za javno delovanje (Vujović 2004: 183, Vujović and Petrović 2007: 377). S druge strane, dominantna je sistemski ili državna orijentacija građana u pogledu rešavanja problema lokalne zajednice (Petrović 2012b: 100), što znači da građanska odgovornost još nije razvijena, nego se od države očekuje da bude vodeći akter.

Analiza podataka

U ovom radu su korišćeni rezultati anketnog istraživanja koje je Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu sproveo 2013. godine na reprezentativnom uzorku za odabrane gradove regiona Šumadije i Zapadne Srbije. Gradovi Kragujevac, Šabac, Užice i Novi Pazar predstavljaju studije slučaja i analizirani su bez uopštavanja. Uzorak za svaki od navedenih gradova je reprezentativan za stanovništvo starosti 18-65 godina.

U analizi aktivnosti građana u cilju poboljšanja kvaliteta života u gradu relevantne su sledeće dimenzije:

1. percepcija značajnih problema na nivou lokalne zajednice ili grada kao preduslov angažovanja građana na poboljšanju kvaliteta života;
2. informisanost građana o raznim planovima, programima i aktivnostima u gradu kao elementarni oblik građanskog učešća;
3. neposredno učešće građana u aktivnostima na nivou susedstva, delova grada ili celog grada koje se preduzimaju u cilju unapređenja kvaliteta života;
4. stepen očekivanja građana od različitih aktera koji bi trebalo da doprinesu urbanom razvoju.

Značajni problemi lokalne zajednice ili grada

U anketi su ispitanici pitani koji značajni problemi lokalne zajednice ili grada njih najviše zabrinjavaju. Pitanje je bilo otvorenog tipa i ostavljena je mogućnost da ispitanici navedu do tri problema. U Tabeli 1 naveden je procenat ispitanika koji su određeni problem (ili vrstu problema) naveli kao značajan u svom gradu ili lokalnoj zajednici.

Tabela 1. Značajni problemi lokalne zajednice ili grada
(% ispitanika)

	Kragujevac	Šabac	Užice	Novi Pazar
Nezaposlenost, ekonomska nestabilnost, loš životni standard	87,3	95,3	91,2	99,4
Neadekvatna komunalna opremljenost i građevinski problemi	24,2	8,9	15,5	24,9
Loši putevi i gradski saobraćaj	6,3	2,9	8,8	9,1
Nezadovoljavajući rad javnih ustanova	21,4	23,9	16,2	5,5
Nedovoljno kulturnih, zabavnih i sportskih sadržaja	3,7	9,6	3,4	,8
Zagađena životna sredina	4,2	12,1	15,3	1,8
Loši međuljudski odnosi	7,1	8,8	13,0	3,1
Kriminal	25,9	22,4	5,8	13,6
Narkomanija	3,6	14,5	,6	9,6
Demografski problemi	5,0	1,3	9,4	1,7

U sva četiri proučavana grada velika većina ispitanika kao značajan problem lokalne zajednice ili grada ističe razne ekonomske probleme kao što su nezaposlenost, ekonomska nestabilnost, propadanje domaće industrije i loš životni standard. Ova vrsta problema je najizraženija u Novom Pazaru, gde gotovo svi ispitanici (99,4%) navode neki ekonomski problem. Iako je razlika između četiri grada neznatna po tom pitanju, nije na odmet reći da je situacija za nijansu povoljnija u Kragujevcu (87,3%), što može biti odraz nedavnog zapošljavanja velikog broja radnika u fabrici Fijat automobili Srbija, koja je građanima dala nadu da će privredni problemi postepeno biti rešeni. Na pita-

nje „Koje je najznačajnije poboljšanje u Vašem gradu u poslednjih pet godina?“, više od polovine ispitanika iz Kragujevca (54,8%) navodi zapošljavanje i industrijsku proizvodnju, što ni približno nije slučaj u ostalim proučavanim gradovima (1% i manje).

Druga grupa značajnih problema lokalne zajednice ili grada obuhvata komunalne i građevinske probleme. Svaki četvrti ispitanik iz Novog Pazara (24,9%) i Kragujevca (24,2%) govori o neadekvatnoj komunalnoj opremljenosti i problemima koji se tiču građevinskih poslova. Ni Užice nije pošteđeno ovih neprilika, te o njima govori 15,5% ispitanika. Šabac se po tom pitanju razlikuje od preostala tri grada, tako da su komunalni i građevinski problemi znatno manje zastupljeni među odgovorima ispitanika iz ovog grada (u Šapcu je to sedmi od deset značajnih problema i primećuje ga 8,9% ispitanika). Pomenimo da više od trećine ispitanika iz Šapca (37,7%) smatra da je najznačajnije poboljšanje koje je učinjeno u gradu u poslednjih pet godina upravo uređenje grada i poboljšanje komunalne infrastrukture. Ovo upućuje na zaključak da je u prethodnom periodu zaista rađeno na otklanjanju nedostataka komunalne infrastrukture u tom gradu, pa nije začuđujuće to što njegovi stanovnici češće navode neke druge probleme.

Nezadovoljavajući rad javnih ustanova je problem na koji se uglavnom žale ispitanici iz Šapca (23,9%) i Kragujevca (21,4%), kao i iz Užica (16,2%), a u manjoj meri ispitanici iz Novog Pazara (samo 5,5%). Moguće objašnjenje ovakve distribucije odgovora ispitanika jeste politička situacija koja je bila aktuelna u proučavanim gradovima u vreme anketiranja. Tokom 2013. godine lokalnu vlast i politiku u Šapcu i Kragujevcu obeležili su politički pritisci, cepanje stranaka, „preletanje“ odbornika, pokušaji prekomponovanja većine u lokalnoj vlasti po uzoru na onu u republičkoj vlasti, zahtevi za smenu gradonačelnika, najavljivanje vanrednih lokalnih izbora. Stranačka netrpeljivost i borba za vlast su u ova dva grada stvorile lošu atmosferu, koja se odrazila na efikasnost javnih ustanova. U Novom Pazaru se ovi i slični problemi nisu izdvojili kao veoma značajni, s tim da se ovaj nalaz može pripisati manjoj kritičnosti Novopazaraca prema javnim ustanovama, koja je potvrđena odgovorima i na druga relevantna pitanja. Tek svaki drugi ispitanik iz Novog Pazara smatra da su neodgovornost lokalne vlasti i sporst u radu službi lokalne samouprave velike prepreke za razvoj (50,7% i 50,2%), dok se u preostala tri grada ovaj udeo kreće između 64,2% i 82,1%.

Kriminalne aktivnosti u gradu zabrinjavaju ispitanike iz Kragujevca (25,9%), Šapca (22,4%) i Novog Pazara (13,6%), a u manjoj meri ispitanike iz Užica (5,8%). Važno je napomenuti da su ovde obuhvaćeni i odgovori koji se tiču korupcije u lokalnim institucijama. Tako, na primer, svaki drugi Kragujevčanin koji se žali na kriminalitet u gradu govori konkretno o korupciji. Međutim, to što se ovaj odgovor često javlja u Kragujevcu ne znači da je u ostalim

gradovima korupcija manje zastupljena (prema mišljenju ispitanika). Više od 70% ispitanika u sva četiri grada ocenilo je da je korupcija u javnom sektoru velika prepreka za razvoj njihovog grada.

Od ostalih patoloških pojava građane zabrinjava narkomanija, posebno u Šapcu (14,5%) i nešto manje u Novom Pazaru (9,6%). Da ispitanici iz ova dva grada često opažaju probleme kao što su kriminalitet i narkomanija potvrđuje i veliki procenat slaganja sa iskazom „U ovom gradu ljudi su zabrinuti zbog čestih krađa, nasilja i narkomanije“ (77,5% u Šapcu i 58,0% u Novom Pazaru naspram 34,1% u Kragujevcu i 30,3% u Užicu).

Zagađena životna sredina je problem koji nešto češće navode stanovnici Užica (15,3%) i Šapca (12,1%), nego ispitanici iz druga dva grada (Kragujevac 4,2% i Novi Pazar 1,8%). Ovo se može povezati sa višom ekološkom svesću koju su stanovnici Šapca i Užica razvili zahvaljujući ekološkim akcijama, a u prilog ovome govore podaci o građanskom aktivizmu na lokalnom nivou, o čemu će kasnije biti reči (Tabela 3 i 4).

Kao značajan problem lokalne sredine neki ispitanici navode loše puteve i gradski saobraćaj – posebno u Novom Pazaru (9,1%), Užicu (8,8%) i Kragujevcu (6,3%), dok je u Šapcu, prema mišljenju ispitanika, ovaj problem manje izražen (samo 2,9%).

Od ostalih problema u gradu valja pomenuti nedovoljno kulturnih, zabavnih i sportskih sadržaja – primedba koju upućuju stanovnici Šapca (9,6%), a pominju se i loši međuljudski odnosi – posebno u Užicu (13,0%) i demografski problemi (pad nataliteta i iseljavanje) – takođe u Užicu (9,4%).

Iz svega navedenog se vidi da ispitanici racionalno i kritički sagledavaju značajne probleme svoje lokalne sredine. Pored zabrinutosti zbog lošeg životnog standarda stanovništva u uslovima ekonomske krize i visoke nezaposlenosti, ispitanici prepoznaju podurbanizovanost grada u kojem žive, pa tako navode probleme kao što su neadekvatna komunalna, građevinska i saobraćajna infrastruktura, ali i nedovoljnu institucionalnu razvijenost i manju raznovrsnost gradskih sadržaja. Nije izostala ni percepcija ekoloških i raznih socijalnih problema, koji takođe značajno određuju kvalitet života u gradu. Sve ovo je važno zbog toga što realno sagledavanje problema lokalne zajednice ili grada od strane njegovih stanovnika predstavlja jedan od preduslova za svrsishodno angažovanje građana na poboljšanju kvaliteta života u gradu.

Informisanost i neposredno učešće u aktivnostima građana

Informisanost građana je merena postavljanjem niza pitanja koja se tiču raznih planova, programa i aktivnosti u gradu. Tako je, na primer, od ispitanika traženo da iznesu subjektivnu procenu svoje informisanosti o razvojnim planovima grada tako što će izabrati odgovor na skali: odlična, dobra, loša,

nikakva. Zatim, zbog značaja koji strani donatori imaju, ne samo u pogledu finansiranja, nego i kad je reč o principima transparentnosti javne uprave i participativnosti građana, pretpostavljeno je da je relevantna i obaveštenost ispitanika o programima Evropske unije ili drugih stranih donatora, koji se u tom gradu sprovodio u poslednjih pet godina ili se trenutno sprovodi. Ukoliko su upoznati, trebalo je da navedu jedan ili više programa o kojima je reč. Takođe, postavljeno je pitanje da li su upoznati sa nekim programom prekogranične saradnje u koji je grad bio uključen u poslednjih pet godina, te da navedu jedan ili više takvih programa. Informisanost o vođenju javnih rasprava o strateškim dokumentima i projektima u gradu u poslednjih pet godina je utvrđena tako što su se ispitanici izjasnili da li su upoznati da je takvih rasprava bilo i ako jesu, da li su u njima učestvovali ili su samo obavešteni iz medija i drugih izvora. Osim toga, postavljeno im je pitanje da li su upoznati sa nekim aktivnostima u poslednjih pet godina koje su građani preduzimali ili preduzimaju da bi unapredili kvalitet života u gradu. Kao odgovor na ovo pitanje trebalo je navesti jednu ili više aktivnosti na nivou susedstva, delova grada ili celog grada koje su im poznate.

U Tabeli 2, za svaki grad pojedinačno, navedeni su procenti građana koji su dobro informisani o svakom od navedenih planova, programa i aktivnosti. Kada je reč o razvojnim planovima grada, obuhvaćeni su odgovori ispitanika koji su procenili da je njihova informisanost odlična ili dobra. Za programe Evropske unije ili drugih stranih donatora i programe prekogranične saradnje, ali i za aktivnosti koje su građani preduzimali da bi unapredili kvalitet života u gradu, dobro informisanim se smatraju ispitanici koji su naveli bar jedan program ili aktivnost sa kojima su upoznati. O javnim raspravama koje se tiču strateških dokumenata i projekata u gradu dobro su informisani ispitanici koji su u njima učestvovali, kao i oni koji su o njima obavešteni iz medija i drugih izvora (do 1,5% ispitanika je učestvovalo u javnim raspravama, a ostali su samo obavešteni).

Ispitanici iz Kragujevca su jedino o razvojnim planovima grada bolje informisani od ostalih ispitanika (30,3%). U svim drugim pokazateljima informisanosti građana bolji su ispitanici iz Šapca (do 23,7%) i ovde je reč o statistički značajnim razlikama između gradova. Pošto dobra informisanost ni u najboljem slučaju ne dostiže jednu trećinu ispitanika, opšta ocena koja važi za sva četiri grada jeste da je obaveštenost građana prilično niska.

Tabela 2. Informisanost građana (% ispitanika)

	Kragujevac	Šabac	Užice	Novi Pazar	
Razvojni planovi grada	30,3	26,3	21,8	16,6	Fi = 0,136 Kramerov V = 0,096 p = 0,002
Programi Evropske unije	7,2	21,3	10,0	8,2	Fi = 0,286 Kramerov V = 0,165 p = 0,000
Programi prekogranične saradnje	9,5	12,6	5,6	1,0	Fi = 0,312 Kramerov V = 0,180 p = 0,000
Javne rasprave o strateškim dokumentima i projektima	15,2	23,7	12,5	6,2	Fi = 0,176 Kramerov V = 0,124 p = 0,000
Aktivnosti građana na unapređenju kvaliteta života	10,9	23,3	13,2	7,5	Fi = 0,265 Kramerov V = 0,153 p = 0,000

Tabela 3. Informisanost o aktivnostima koje su građani preduzimali da bi unapredili kvalitet života u gradu (% ispitanika)

	Kragujevac	Šabac	Užice	Novi Pazar
Nije upoznat/a	89,4	76,9	86,9	92,3
Ekološke akcije	4,8	18,2	7,9	3,4
Aktivnosti na poboljšanju komunalne infrastrukture	1,2	2,1	2,2	2,5
Kulturne aktivnosti	1,6	,9	1,1	,7
Ekonomske i privredne aktivnosti	,3	–	–	,5
Aktivnosti u zdravstvu i socijalnoj zaštiti	–	,5	,9	–
Aktivnosti u oblasti sporta	1,0	,2	,4	,7
Omladinski aktivizam	,5	1,0	–	,3
Protesti i štrajkovi	2,1	,2	,4	,5
Peticije	,5	1,4	–	–
Prikupljanje novca u humanitarne svrhe	–	1,3	,6	–
Nešto drugo	,3	,5	–	–

U Tabeli 3 detaljnije je prikazana informisanost građana o aktivnostima na nivou susedstva, delova grada ili grada u celini kako bi se videlo o kojim tačno aktivnostima na poboljšanju kvaliteta života je reč.

Kao što je prethodno navedeno, većina ispitanika u sva četiri grada nije upoznata sa aktivnostima koje su građani preduzimali da bi unapredili kvalitet života u gradu. Među odgovorima onih kojima je poznato da je takvih aktivnosti bilo najčešće se javljaju razne ekološke akcije (čišćenje grada, čišćenje reke, ozelenjavanje). O tome najviše govore ispitanici iz Šapca (18,2%), a u znatno manjoj meri ispitanici iz drugih gradova.

U sva četiri grada retko se javljaju odgovori koji se tiču aktivnosti na poboljšanju komunalne infrastrukture (taj udeo ne prelazi 2,5%). U Tabeli 3 navedene su i ostale aktivnosti građana, koje neće biti posebno komentarisane s obzirom na veoma mali broj ispitanika koji su o njima obavешteni, mada su i ovi odgovori značajni jer otkrivaju kojih aktivnosti je bilo, makar i u rudimentarnoj formi. Neka buduća istraživanja, koja bi se produbljeno bavila aktivnostima građana na nivou užih prostornih celina u gradu, trebalo bi da pruže celovitiju sliku.

Ako je ispitanik naveo barem jednu aktivnost građana na poboljšanju kvaliteta života u gradu sa kojom je upoznat, postavljeno mu je dodatno pitanje o tome da li je on lično učestvovao u nekoj od tih aktivnosti. Zbog uporedivosti sa prethodno iznetim podacima (Tabela 3), udeo ispitanika koji nisu učestvovali u aktivnostima građana (Tabela 4) obuhvata i ispitanike koji nisu upoznati da je takvih aktivnosti bilo (a ne samo one koji nisu uzeli učešće iako su bili informisani). Drugim rečima, za svaki grad pojedinačno procenti su izračunati u odnosu na ceo uzorak proučavanog grada.

Što se tiče učešća građana u navedenim aktivnostima, situacija je još drašćičnija nego po pitanju informisanosti o takvim akcijama. Izuzetno veliki broj ispitanika u sva četiri grada uopšte nije uzeo učešće ni u jednoj od pomenutih aktivnosti (95% ispitanika i više). Među aktivnostima u kojima su ispitanici učestvovali izdvojile su se ekološke akcije u Šapcu i Užicu, ali ovaj put je taj procenat pao na oko 2% u oba grada. Aktivnosti na poboljšanju komunalne infrastrukture se javljaju u Šapcu (1,5%). Ostalim aktivnostima posvetilo se manje od 1% ispitanika. Ovako mali procenti nisu potpuno iznenađujući s obzirom na to da je uglavnom reč o aktivnostima na nivou susedstva ili delova grada, što znači da nisu svi ispitanici bili potencijalni učesnici, mada ostaje primedba da ovakve aktivnosti ne dostižu veće razmere ni u onim delovima grada ili interesnim sferama u kojima su pokrenute.

Tabela 4. Učešće u aktivnostima koje su građani preduzimali da bi unapredili kvalitet života u gradu (% ispitanika)

	Kragujevac	Šabac	Užice	Novi Pazar
Nije učestvovao/la	96,8	95,0	96,2	98,6
Ekološke akcije	,8	2,0	1,9	,7
Aktivnosti na poboljšanju komunalne infrastrukture	,5	1,5	,6	,3
Kulturne aktivnosti	,5	–	,3	–
Ekonomske i privredne aktivnosti	–	–	–	–
Aktivnosti u zdravstvu i socijalnoj zaštiti	–	–	,6	–
Aktivnosti u oblasti sporta	–	,3	–	,3
Omladinski aktivizam	,3	–	–	–
Protesti i štrajkovi	,5	,3	–	–
Peticije	,5	,6	–	–
Prikupljanje novca u humanitarne svrhe	–	–	,3	–
Nešto drugo	–	,3	–	–

Zanimljivo je da je skoro polovina ispitanika iz sva četiri grada izrazila slaganje sa iskazom „Ljudi vole svoj grad i spremni su da zajednički rade na poboljšanju uslova života“ (od 44,6% u Šapcu do 49,3% u Novom Pazaru). Međutim, pravo stanje dobro ilustruje još veće slaganje ispitanika sa iskazom „Ekonomska situacija u ovom gradu je teška, a svi očekuju da će je rešiti neko ili nešto spolja“ (od 57,1% u Kragujevcu do 71,8% u Novom Pazaru). U proučavanim gradovima postoji tendencija da se odgovornost za unapređenje kvaliteta života ustupa drugim akterima.

Očekivani doprinos različitih aktera razvoju grada

Imajući u vidu da je informisanost građana o raznim planovima, programima i aktivnostima u gradu veoma niska, pa je samim tim i građansko učešće prilično zapostavljeno, potrebno je osvrnuti se i na pitanja koja se tiču očekivanog doprinosa različitih aktera da bi razvoj grada bio uspešan. U skladu sa

konceptom urbanog režima, ispitanicima su kao mogući akteri u razvoju grada navedeni sledeći subjekti: država, regionalna kancelarija i lokalna vlast, koji bi delovali kroz razne programe i podsticaje, zatim privatne firme i privrednici, koji bi razvoju grada mogli da doprinesu ulaganjima i odgovornim ponašanjem prema zajednici, nevladine organizacije i udruženja građana, Evropska unija ili, pak, sami građani – preduzimljivim ponašanjem kao što je samozapošljavanje ili odgovornim ponašanjem poput brige o životnoj sredini. Za svakog aktera pojedinačno ispitanici su odgovorili koliki doprinos od njega očekuju: veoma veliki, veliki, srednji, mali ili nikakav. U Tabeli 5 prikazan je procenat ispitanika iz određenog grada koji imaju velika ili veoma velika očekivanja od navedenih aktera urbanog razvoja.

Tabela 5. Očekivani doprinos različitih aktera razvoju grada
(% ispitanika)

	Kragujevac	Šabac	Užice	Novi Pazar
Država	92,7	69,3	81,2	49,8
Regionalna kancelarija	72,0	54,3	69,3	50,2
Lokalna vlast	90,3	62,2	83,3	50,9
Privatne firme – širenjem poslovanja	66,1	53,6	60,1	48,6
Privrednici – odgovornim ponašanjem	64,7	58,7	61,7	44,9
NVO, udruženja građana	42,9	35,3	39,7	33,5
Evropska unija	57,2	46,3	43,4	45,9
Građani – preduzimljivim ponašanjem	72,1	52,1	59,4	44,1
Građani – odgovornim ponašanjem	80,1	57,7	64,9	45,5

Kao što su ranija istraživanja pokazala, građani i dalje imaju velika očekivanja od državnih aktera. To je i razumljivo s obzirom na moć kojom oni raspolažu u poređenju sa ostalim akterima urbanog razvoja u Srbiji, posebno ako se imaju u vidu nerazvijenost civilnog društva, slaba privreda i nedovoljna prisutnost programa Evropske unije. Pošto velika većina ispitanika smatra da je nezaposlenost najveći problem njihove lokalne zajednice ili grada, a obično se podrazumeva da je rešavanje ovog problema u ingerenciji države, najveći doprinos ispitanici očekuju upravo od centralne vlasti. Ohrabrujuće je to što ispitanici podjednaku pažnju poklanjaju potencijalnom doprinosu lokalne

vlasti, koja bi u nešto drugačijem tipu urbanog režima mogla da preuzme odgovornost za širi spektar ekonomskih i socijalnih problema građana, kao što je slučaj u mnogim evropskim zemljama. Ispitanici značajan doprinos očekuju i od regionalne kancelarije, što znači da je uloga ovog aktera vidljiva i prepoznatljiva među stanovnicima proučavanih gradova.

Ako uporedimo sva četiri grada prema prosečnim vrednostima očekivanja od svih aktera, primetićemo da najveća očekivanja imaju ispitanici iz Kragujevca (70,9%), zatim iz Užica (62,6%) i Šapca (54,4%), a najmanja ispitanici iz Novog Pazara (45,9%). Ove razlike su verovatno uslovljene prethodnim iskustvom stanovnika ovih gradova. Kragujevac je regionalni centar i univerzitet-ski grad, ima bogatu kulturnu baštinu i istorijsko nasleđe, a nekada se mogao pohvaliti kao vodeći industrijski centar. Ovaj grad ima velike predispozicije da privuče pažnju zvaničnih institucija i organizacija civilnog društva, kao što je često i bio slučaj, pa njegovi stanovnici očekuju da bi tako trebalo da bude i ubuduće. Novi Pazar, kao grad srednje veličine, zbog svog perifernog položaja nema istu moć privlačenja, tako da su njegovi stanovnici uglavnom prepušteni sami sebi, pa su i očekivanja znatno manja.

U ovom svetlu treba razumeti donekle paradoksalne nalaze o očekivanom doprinosu samih građana. Uprkos nedovoljnoj informisanosti i niskom građanskom aktivizmu, Kragujevčani imaju velika očekivanja od građana (veća nego stanovnici preostala tri grada), što je odraz opšteg optimističnog stava koji prevladava u tom gradu. S druge strane, među stanovnicima Novog Pazara, koji je inače poznat po preduzetništvu, maloj privredi i neformalnoj ekonomiji, iskazan je generalni pesimizam u pogledu očekivanog doprinosa svih aktera, pa i samih građana. Zanimljivo je da u sve četiri studije slučaja ispitanici uglavnom nisu prepoznali različite aspekte uloge građana, kao ni privatnog sektora, tako da su procenti koji se odnose na preduzimljivo i društveno odgovorno ponašanje veoma slični.

Stanovnici proučavanih gradova najmanji doprinos očekuju od nevladinih organizacija i udruženja građana. Nerazumevanje uloge koju imaju ove organizacije i nepoverenje u njihov rad potiču iz perioda blokiranog postsocijalističke transformacije, a prisutni su i dalje zbog toga što ni država ni civilni sektor ne čine dovoljno da uspostave partnerski odnos i saradnju (upor. Milićević 2011: 60). Važno je primetiti da ispitanici imaju veća očekivanja od samih građana nego od nevladinih organizacija i udruženja građana, a to ukazuje na suštinsku razdvojenost unutar civilnog sektora, koja umanjuje akcioni potencijal građana, bilo da je reč o spontanom ili organizovanom delovanju.

Zaključak

Dobijeni podaci u sve četiri studije slučaja ukazuju na racionalno i kritičko sagledavanje značajnih problema na nivou lokalne zajednice od strane građana, ali i na nizak stepen informisanosti o različitim aktivnostima, programima i razvojnim planovima grada i minimalno učešće u aktivnostima građana realizovanim na nivou susedstva, delova grada ili grada u celini. Ovaj nalaz je u skladu sa iskazanom sistemskom ili državnom orijentacijom građana u pogledu očekivanog doprinosa razvoju grada, dok je građanski aktivizam i u tom smislu zapostavljen.

Pored zaključaka koji su zajednički za sva četiri grada, moguće je izvesti posebne zaključke za svaki grad pojedinačno. U Kragujevcu, na primer, ispitanici očekuju da će svi akteri (uključujući i same građane) dati veliki doprinos razvoju grada, dok je stepen građanskog aktivizma veoma nizak, tako da je inertnost glavna karakteristika stanovnika ovog grada. Potpuno je drugačija slika u Šapcu, gde su ispitanici relativno dobro informisani i nešto više angažovani na poboljšanju kvaliteta života u gradu, ali je problem u tome što kritičnost građana prema javnim institucijama, u uslovima nekooperativnog modela upravljanja, može otežati komunikaciju građana sa lokalnom vlašću. Užice je po mnogim pitanjima izrazilo podeljena mišljenja, tako da se stiče utisak da u ovom gradu nije postignut konsenzus o tome koji su značajni problemi njihove lokalne sredine, što umanjuje verovatnoću da se građani spontano organizuju u cilju eliminisanja navedenih problema. Mada je okupiranost egzistencijalnim problemima prisutna u sva četiri grada, ova karakteristika je najizraženija u Novom Pazaru, što u kombinaciji sa nedovoljnom kritičnošću građana prema lokalnim institucijama uzrokuje nizak stepen građanskog aktivizma u tom gradu. Da bi se ovi i drugi gradovi u Srbiji uspešno razvijali, potrebno je da građani budu obavешteni, zainteresovani i aktivni, a lokalna vlast spremna da sa njima saruđuje.

Literatura:

- Backović, Vera. 2005. Evropski gradovi u postsocijalističkoj transformaciji. *Sociologija*, Vol. XLVII, No. 1: 27-44.
- Hegedüs, József and Nóra Teller. 2013. Social Landlords and Social Housing Management. In József Hegedüs, Martin Lux and Nóra Teller, eds. *Social Housing in Transition Countries*. New York – London: Routledge.
- Kovčo Vukadin, Irma. 2008. Kriminalitet na području jugoistočne Europe. *Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu*, Vol. 15, No. 1: 35-54.

- Mijić-Vučković, Jelena. 2005. *Grad – juče, danas, sutra: održivi razvoj*. Beograd: Narodna knjiga – Alfa.
- Milićević, Radovan. 2011. Demistifikacija nevladinih organizacija kao društvenih aktera u Srbiji. U Jelena Belić, ur. *Evropski standardi u Srbiji: Priimenom evropskih standarda do regionalnog razvoja Srbije*. Beograd: Fond Centar za demokratiju.
- Milosavljević, Bogoljub. 2006. Analiza pravnog okvira i politike u Srbiji i drugim evropskim zemljama. U SKGO, prir. *Građansko učešće na lokalnom nivou: Analiza pravnog okvira i politike u Srbiji i drugim evropskim zemljama: Istraživanje postojećeg stanja*. Beograd: SKGO.
- Petrović, Mina. 2008. Istraživanje socijalnih aspekata urbanog susedstva: percepcija stručnjaka na Novom Beogradu. *Sociologija*, Vol. L, No. 1: 55-78.
- Petrović, Mina. 2009. *Transformacija gradova: ka depolitizaciji urbanog pitanja*. Beograd: ISI FF.
- Petrović, Mina. 2012a. Ekološki odgovorno građanstvo: teško dostižan ideal u Srbiji. U Mina Petrović, prir. *Glokalnost transformacijskih procesa u Srbiji*. Beograd: Čigoja štampa – ISI FF.
- Petrović, Mina. 2012b. Pretpostavke novog modela upravljanja okruženjem u Srbiji. *Sociologija*, Vol. LIV, No. 1: 87-104.
- Pušić, Ljubinko. 1997. *Grad, društvo, prostor*. Beograd: ZUNS.
- Stoker, Gerry. 1995. Regime Theory and Urban Politics. In David Judge, Gerry Stoker and Harold Wolman, eds. *Theories of Urban Politics*. London: Sage Publications.
- Szelenyi, Ivan. 1996. Cities under Socialism – and After. In Gregory Andrusz, Michael Harloe and Ivan Szelenyi, eds. *Cities after Socialism: Urban and Regional Change and Conflict in Post-Socialist Societies*. Oxford – Cambridge: Blackwell Publishers.
- Vujović, Sreten. 2004. Akteri urbanih promena u Srbiji. U Anđelka Milić, prir. *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevnica Srbije na početku trećeg milenijuma*. Beograd: ISI FF.
- Vujović, Sreten and Mina Petrović. 2007. Belgrade's Post-Socialist Urban Evolution: Reflections by the Actors in the Development Process. In Kiril Stanilov, ed. *The Post-Socialist City: Urban Form and Space Transformations in Central and Eastern Europe after Socialism*. Springer.

Milica Vesković

Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta

Univerziteta u Beogradu

e-mail: milica.ves@gmail.com

Karakteristike i stavovi potencijalnih prekograničnih migranata iz Centralne Srbije

Apstrakt

Koristeći podatke prikupljene u anketnom istraživanju koje je Institut za sociološka istraživanja obavio u proleće 2013, prikazaćemo sociodemografske karakteristike i stavove ispitanika o situaciji u njihovoj lokalnoj sredini koji bi mogli da predstavljaju motive za emigraciju. Očekujemo da će se opšte nezadovoljstvo životnim uslovima u lokalnoj sredini, nezaposlenost i teškoće za zasnivanje sopstvene porodice pokazati kao *push* faktori migracionih kretanja. Držeći se tokova u savremenoj teoriji migracija, ispitaćemo udeo žena u potencijalnom migracionom stanovništvu, kao i značaj društvenih veza u podsticanju na razmišljanje o preseljenju. Naime, pored analize uticaja sociodemografskih faktora, kao i opšteg (ne)zadovoljstva životnim standardom i problema u neposrednom okruženju, razmotrićemo da li i činjenica da neko od članova porodice već radi u inostranstvu ima uticaja na ovakvu odluku. Postojanje migracione mreže koja umanjuje ekonomske i emotivne troškove trebalo bi da ima odlučujući uticaj na pojedinca da napusti zemlju porekla.

Ključne reči: pol, starost, brak, radni status, problemi lokalne zajednice, lokalpatriotizam, migracije, migracione mreže

Characteristics and attitudes of potential cross-border migrants from Central Serbia

Abstract

In this article we'd used the data which was collected through surveys conducted by the Institute for Sociological Researches in the spring of 2013. We intend to show sociodemographic characteristics and respondents' attitudes of the situation in their local area that could represent a motive for emigration. We expect that general dissatisfaction with life conditions entered the local environment, unemployment and difficulties in conceiving their own family will show as "push" factors of migration flows. Adhering to the trends in contemporary theory of migration, we will examine the share of women in the potential migrant population

and the importance of social networks to encourage thinking about moving. Specifically, in addition to analyzing the impact of socio-demographic factors as well as general (dis)satisfaction with standard of living and problems in the immediate environment, we consider whether the fact that a family member is already working abroad has an impact on this decision. The existence of migration networks, which reduces the economic and emotional costs, should have a decisive impact on the individual to leave the country of origin.

Keywords: gender, age, marriage, employment status, the problems of the local community, patriotism, immigration, migration networks

Uvod

Istraživanje migracionog potencijala zemalja u razvoju može se posmatrati kao izazovno i korisno iz dve perspektive¹. S jedne strane, nalazi se zemlja porekla, matica, koja samim procesom iseljavanja trpi velike posledice. Na prvom mestu, postavlja se pitanje demografskog gubitka. Kako je na našim prostorima zapažen kontinuirani proces starenja stanovništva, pad nataliteta i povećanje stope mortaliteta, iseljavanje, gotovo po pravilu najvećeg broja mladog i radno sposobnog stanovništva, može Srbiji doneti velike demografske, socijalne i ekonomske gubitke.² Međutim, s druge strane, naša dijaspora, sinhronizovana sa odgovarajućim državnim politikama, može u velikoj meri da učestvuje u prosperitetu matice. Iako vladajući diskurs ide u prilog stalnog gubitka i slabljenja zemlje kao posledice iseljavanja stanovništva, izostavlja se činjenica da najrazvijenije zemlje sveta svoju dijasporu postavljaju na vrh prioriteta razvoja u svakom pogledu. Razvijanje odgovarajućih i usklađenih državnih politika moglo bi doprineti da se i naša dijaspora više ne posmatra samo kao gubitak, već i kao prioritetan resurs nacionalnog razvoja.³

¹ Ovaj tekst rezultat je rada na projektu 179035 (*Izazovi nove društvene integracije u Srbiji: koncepti i akteri*, odnosno potprojekta: „Teritorijalni kapital u Srbiji: strukturni i delatni potencijal lokalnog razvoja“), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

² Prognoze za Srbiju u periodu 2011-2041. prilično su obeshrabrujuće i pokazuju da postoji mogućnost da broj stanovnika u 2041. godini padne na 5,5 miliona, što bi za oko 23% bilo manje nego u 2011, da obim radne snage padne za 21% i da se broj stanovnika starijih od 65 godina poveća za 14% (Kupiszewski i dr. 2012). Ovakvo stanje koje, pored opadanja broja stanovništva, karakteriše i njegovo rapidno starenje, prvenstveno je posledica negativnog prirodnog priraštaja – u periodu od 2006 do 2010. kretao se između -31,9 hiljada i 34,7 hiljada (Pavlov 2012: 2). Međutim, ova situacija je i posledica negativne neto migracije koja se u ovom periodu kretala oko -15 hiljada godišnje (Pavlov 2012: 2).

³ Dijaspورا predstavlja izvor brojnih resursa – ljudskih (nivo obrazovanja, treninga, veština i znanja stečenog u uslovima različitim od domaćih i u saradnji sa uspešnim pojedincima iz oblasti kojom se bave), finansijskih i preduzetničkih (doznake, strane direktne

S druge strane, iseljavanje sa naših prostora zanimljivo je i za zemlje destinacije. Iz njihove perspektive, dolazak naših državljana na njihovu teritoriju i uključivanje imigranata u domaće ekonomske, kulturne i socijalne strukture može da ima dvojak uticaj. Useljavanje i integrisanje visokoobrazovanih i talentovanih stranaca može samo da ubrza dalji napredak zemlje destinacije i takve migracije su ohrabrivane u njihovim razvojnim politikama. Međutim, strah se javlja od dolaska nekvalifikovanog i siromašnog stanovništva i tražilaca azila koje bi predstavljalo dodatni teret za njihove socijalne strukture. Evropska unija, koja je uz Ameriku najčešća odrednica naših migranata, vođena strahom od dolaska talasa imigranata iz zemalja novih članica, inicira brojna istraživanja koja za cilj imaju predviđanje broja imigranata iz zemalja koje imaju tendenciju priključenja. Studije ovog tipa rađene su u našem regionu – pored istraživanja Međunarodne organizacije za migracije (IOM) koja je 1998. istraživala migracioni potencijal na ovim prostorima,⁴ u Srbiji je Grupa 484 sprovedla slično istraživanje u okviru projekta *Zapadni Balkan na beloj šengenskoj listi* (Pavlov 2009), a u Hrvatskoj je to obavio Institut za migracije i narodnosti (Božić i Burić 2005). Međutim, pioniri u istraživanju ovog tipa bila su istraživanja u bivšim socijalističkim zemljama koje su odavno ravnopravne članice EU – Slovačkoj, Poljskoj i Mađarskoj, a koja su obavili Fassmann i Hintermann 1996. godine (Fassmann and Hintermann 1998).

Ovaj rad ima za cilj ispitivanje sociodemografskih karakteristika i motiva potencijalnih prekograničnih migranata iz Centralne Srbije. U radu su korišćeni podaci istraživanja koje je sredinom 2013. godine sproveo Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu u okviru šireg projekta *Karakteristike teritorijalnog kapitala u Srbiji*. Primenjen je metod studija slučaja u četiri grada: Kragujevac, Novi Pazar, Užice i Šabac, a cilj je bio da se utvrde potencijali razvoja gradova srednje veličine u našoj državi. Sam upitnik, dakle, nije bio skrojen sa ciljem ispitivanja migracionog potencijala našeg stanovništva, što predstavlja prepreku detaljnom i preciznijem istraživanju ovog fenomena. Međutim, u samom upitniku su se nalazila pitanja na osnovu kojih se može, makar približno, odrediti sociodemografski profil i stavovi osoba koje imaju želju da napuste Srbiju i svoj život i profesionalnu karijeru nastave negde izvan njenih granica.

investicije, trgovina, ušteđevina, poslovna ulaganja, humanitarna pomoć), socijalnih (mreže između članova dijaspore, mreže povezivanja zemlje destinacije i matice, profesionalne veze, porodične veze), emocionalnih (nostalgija, dobra volja za saradnju i ulaganje) i lokalnih (upoznatost sa lokalnim kontekstom i posebna povezanost sa mestom porekla).

⁴ Ovo istraživanje je obuhvatilo, pored tadašnje Savezne Republike Jugoslavije (bez Kosova i Metohije), još 11 zemalja Centralne i Istočne Evrope. Nalazi su pokazali da naši građani imaju najveći migracioni potencijal (čak je 26% stanovništva želelo da se trajno iseli iz zemlje). Međutim, ovi rezultati zahtevaju stalnu proveru, uz promenjenu metodologiju, usled kontinuirane izmene političkog i socioekonomskog konteksta.

Teorijska osnova našeg pristupa, po uzoru na prethodno navedene studije, jesu mikroanalitički modeli⁵ u čijem je središtu pojedinac koji donosi odluku da li će migrirati ili ne, tj. pokazuje nameru da se iseli. Njegove intencije saznajemo na osnovu pitanja u upitniku koja se odnose na njegove planove za budućnost. U literaturi postoje brojne kritike istraživanja migracionog potencijala pomoću upitnika o namerama pojedinaca. Na prvom mestu jeste zamerka da se iz upitnika ne vidi da li će se i kada migracione intencije ostvariti i koliko dugo će se ispitivani pojedinac zadržati u inostranstvu. Drugo, procena migracionog potencijala zavisi od tipa pitanja i načina na koji je osmišljen upitnik. Dalje, nije jasno da li su u migracione intencije uključene pravne barijere koje kasnije mogu biti uklonjene (usled članstva u EU, npr). Na kraju, teško je utvrditi da li su se predikcije realizovale i zbog teškoća u praćenju i u merenju migracionih kretanja.

Uprkos ovim zamerkama, smatramo da je svaka studija migracionog potencijala sa ovom vrstom metodologije višestruko korisna: na prvom mestu, ovom studijom slučaja možemo proveriti usvojene teorije o profilu potencijalnog prekograničnog migranta, što je cilj narednog dela. Dalje, analiza njihovih stavova o lokalnoj zajednici upućuje na *push faktore* koji ih navode na razmišljanje da napuste zemlju, dok analiza stavova o razlozima za preseljenje vezanim za destinaciju upućuje na *pull faktore*. Možda i najvažnije, ove analize su značajne za izradu migracionih politika zemlje (na koju ciljnu populaciju treba uticati i koje faktore uzeti u obzir za zadržavanje potencijalnih migranata ili podsticanje njihovog cirkularnog kretanja i investiranja u zemlju porekla).

Demografske karakteristike potencijalnih migranata – studija slučaja

Sva četiri grada u kojima je istraživanje rađeno su gradovi u Centralnoj Srbiji, srednje veličine i razvijenosti. Prema *Profilima zajednice* (preuzeto sa zvaničnih sajtova opština – grad Novi Pazar, Grad Užice, Profil Grada Kragujevca, Šabac, profil zajednice) sva četiri grada karakteriše industrijska proizvodnja kao i, uz izuzetak Šapca, postojanje državnih i privatnih fakulteta. U prvim decenijama nakon Drugog svetskog rata u njima je proizvodnja kontinuirano rasla, sve do kraja osamdesetih godina prošlog veka, kada privreda beleži pad u čitavoj zemlji. Posledica cvetanja privrede jeste znatan priliv stanovništva u

⁵ Pored ovog mikroanalitičkog modela koji ćemo koristiti u svojoj analizi, u literaturi i drugim obavljenim istraživanjima ovog fenomena koriste se i makromodel i mezomodel. U okviru prvog pomenutog modela analiziraju se političke, kulturne i ekonomske strukture na nivou države, zemlje porekla i destinacije, kao i svetski sistem. U okviru mezomodela u analizu se uključuju struktura, snaga, broj i sadržaj društvenih veza migranata (Brettell and Hollifield 2008).

ove opštine, najviše iz iste oblasti, ali i ostatka Srbije, dok je nešto manji broj iz država bivših članica SFRJ i inostranstva.⁶ I nakon urušavanja socijalističkog sistema i zapadanja čitave Srbije u sveopštu krizu, nastavlja se doseljavanje stanovnika na ove teritorije, naročito kao posledica ratova koji su buktali u neposrednom okruženju. Tako, prema popisu stanovništva iz 1981, do ove godine u Novi Pazar se doselilo 8006 stanovnika, a rezultati popisa stanovništva iz 2011. ukazuju da na ovoj opštini živi ukupno 27.666 doseljenika (od ukupno 109.327 stanovnika). Doseljavanje se odvijalo postepeno, a najveći broj doseljenih lica na teritoriju Novog Pazara, beleži se u periodu 1996-2000. godine, 3079, što se objašnjava ratom na Kosovu i Metohiji, kada većina gradova teritorijalno bližih ovoj pokrajini beleži porast doseljenog stanovništva. Slično je i sa drugim gradovima: prema popisu stanovništva iz 1981. 41.664 stanovnika Kragujevca je navelo da nije rođeno u ovom gradu. Doseljavanje se nastavlja i svoj vrhunac dostiže nakon doseljavanja Srba sa Kosova i Metohije, tj. u periodu između 1996-2000, 9823, da bi danas, tj. prema popisu iz 2011, broj doseljenika, nezavisno od toga u kom period su se doselili, došao do 79.235, od ukupno 177.468 stanovnika sa stalnim boravištem na teritoriji ovog grada. Za razliku od njih, preostala dva grada, Šabac i Užice, kao pogranični gradovi najbliži Bosni i Hercegovini, u kojoj se na početku devdesetih vodio rat, beleže najveći priliv stanovništva u tom periodu – Šabac 6037, a Užice 2356. U periodu do 1980. Šabac beleži 23.665, a Užice 17.508 doseljenika. Danas Užice ima ukupan broj od 32.266 doseljenika (od ukupno 78.018 stanovnika), a Šabac 52.991 (od ukupno 115.347 stanovnika).

Bez obzira što ovi podaci pokazuju priliv stanovništva u istraživane gradove, ipak, prema uporednim analizama podataka periodičnog popisa stanovništva (Prirodno kretanje stanovništva u Republici Srbiji 2010) primećujemo da ove opštine beleže blagi pad broja stanovnika nakon 2000. godine, izuzev Novog Pazara, koji beleži blagi rast broja svojih građana u pomenutom periodu. Pored opadanja prirodnog priraštaja, ovakvo stanje jeste i posledica unutrašnjih i spoljašnjih migracija, koje, pored toga što predstavljaju vidljivo i trenutno rasipanje stanovništva, uzrokuju i dalje negativne demografske posledice. Pre nego što pređemo na analizu mogućih motiva za napuštanje zajednica i preseljenje u neku drugu državu, pozabavićemo se analizom demografskog profila osobe koja iskazuje intencije da promeni mesto boravka.

Prvo, da napomenemo na koji način je u istraživanju operacionalizovan migracioni potencijal. Naime, to smo učinili kroz pitanje: „Kakvi su Vaši pla-

⁶ Podaci koji slede navedeni su prema izdanjima Republičkog zavoda za statistiku koja sadrže rezultate prikupljenih podataka prilikom popisa stanovništva 2011. godine (Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. u Republici Srbiji, Migracije 2013, Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. u Republici Srbiji, Stanovništvo, uporedni pregled broja stanovnika 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991, 2002 i 2011. 2013).

novi za budućnost u pogledu mesta stanovanja?“, pri čemu su ispitanici mogli da se izjasne da ne žele da se sele iz zajednice u kojoj trenutno žive, zatim da žele da se presele u neki grad ili selo u Srbiji, ili da se presele u inostranstvo i na kraju su imali ponudenu opciju da o tome nisu razmišljali. Prema našem istraživanju, rezultati, po opštinama, su sledeći (Tabela 1):

Tabela 1. Planovi građana o budućem mestu stanovanja (u %)

Grad	Nema planove da se seli iz grada	Preseljenje u neko drugo mesto u Srbiji	Preseljenje u inostranstvo	Nije o tome razmišljao/la
Kragujevac	59,5	4,6	4,6	39,1
Šabac	77,1	4,7	3,5	14,7
Užice	56,4	13,5	4,4	25,7
Novi Pazar	29,7	2,4	7,2	60,8

Iz prethodne tabele vidimo da je najveći procenat onih koji imaju nameru da napuste Srbiju iz Novog Pazara i da su oni, ujedno, i građani koji se u najmanjem procentu opredeljuju za opciju da imaju nameru da ostanu u svojoj zajednici. S druge strane, među Šapčanima je najveći broj onih koji imaju nameru da ostanu u svom gradu, a najmanji je procenat onih koji nameravaju da napuste zemlju. Naravno, ovaj broj potencijalnih migranata iz našeg istraživanja ne ukazuje na činjenicu da će oni zaista napustiti Srbiju. Naime, Krieger govori o migriranju kao o procesu koji prolazi kroz različite faze. Prvu fazu karakteriše intencija u odnosu na migriranje, drugu fazu predstavlja razvijanje inklinacije ka migriranju prevazilaženjem „prirodne intencije“ i integrisanje mogućnosti za migriranje u moguće alternativne akcije. Treća faza jeste razvijanje konkretne intencije ka migriranju upoređivanjem različitih alternativa (Krieger 2004). Na kraju dolazi do migracionog ponašanja. S obzirom da u našem upitniku nije bilo pitanja o dužini trajanja razmišljanja o preseljenju, niti o tome da li su ispitanici već preduzeli neke korake radi iseljavanja, rezultati koje smo prikazali mogu se uzeti samo kao indikacija pomenute faze. Dakle, broj onih koji će stvarno napustiti mesto stanovanja je daleko manji od gore navedenog.

Da pogledamo, ipak, karakteristike građana koji su prevazišli „prirodnu inerciju“ u odnosu na migriranje. Naime, selektivnost migracija ove vrste jeste njihova važna odlika (Bobić 2007, Werheimer-Baletić 1982, 1999). Zapravo, uz pretpostavku slobodnog kretanja stanovništva između područja porekla i odredišta migracija, postoji u području porekla određena autoselekcija migranata iz ukupnog stanovništva, odnosno veća inklinacija ka emigraciji prema sledećim obeležjima: pol, starost, bračno stanje, obrazovanje, materijalni položaj itd. (Werheimer-Baletić 1999). Prema ranijim istraživanjima, najjača

statistička veza se pokazuje između starosti i odluke o iseljavanju (Bobić 2007: 108). Starost između 20 i 40 godina je najčešće vreme donošenja ovakvih odluka usled najveće sposobnosti adaptacije na nove uslove života i rada i najjačeg uticaja povoljnih prilika u zemlji destinacije. Što se tiče uticaja pola, ranije su u ekonomskim migracijama pretežno učestvovali muškarci, dok u savremenom postindustrijskom društvu sve više mladih visokoobrazovanih žena participira u ovim kretanjima, pa se u literaturi često govori o feminizaciji radne snage. Takođe, posledica tranzicije migracija (Bobić 2007: 111) jeste i promena u pogledu obrazovanja migranata. Ranije, tokom šezdesetih godina prošlog veka, u ekonomskim migracijama su pretežno učestvovala lica nižeg obrazovanja i kvalifikacija (radnička zanimanja), dok migracije u savremenom društvu podstiču na mobilnost mlade, visokoobrazovane stručnjake. Ono što je ostalo nepromenjeno jeste pripadnost srednjem sloju kao glavno obeležje migranata – s jedne strane, i dalje je mobilnost gotovo nedostupna najsiromašnijem stanovništvu usled materijalnih troškova ovog procesa, a najprivlačnija pripadnicima srednje klase koji imaju sredstava za ovaj poduhvat, a sa druge strane, osećaju da ne mogu da zadovolje svoje potrebe u zemlji porekla. Da pogledamo kako ova autoselekcija izgleda u istraživanim gradovima.

U našem uzorku, od ukupnog broja ispitanika iz Kragujevca koji su iskazali nameru da se isele, 64,7% čine muškarci, a 35,3% žene. Dalje, najveći broj potencijalnih migranata iz ovog grada se nalazi među populacijom od 31 do 42 godine, 41,2%, a najmanje onih koji su u starosnoj dobi između 55 i 66 godina, 5,9%. U pogledu bračnog statusa, najviše je bilo onih koji su neoženjeni/neudati (64,7%) ili žive u braku (29,4%), dok nijedan ispitanik iz ovog grada koji je razveden ili je udovac nije iskazao želju da napusti Srbiju. Zatim, postojanje dece mlađe od 18 godina u porodici je takođe bio značajan faktor koji utiče na odluku na migriranje: čak 71,4% potencijalnih migranata iz Kragujevca nemaju decu. Najveći procenat potencijalnih migranata završio je srednju školu, 56,2%, dok je najmanje onih sa stečenim visokim obrazovanjem, svega 6,2%. U pogledu materijalnog položaja, izdvajaju se pripadnici nižeg srednjeg materijalnog položaja koji čine 47,1% potencijalnih migranata, dok nijedan pripadnik višeg materijalnog položaja ne razmišlja o preseljenju. Da zaključimo: potencijalni migrant iz Kragujevca bi verovatnije bila osoba muškog pola, starosti između 31 i 42 godine, neoženjena i bez dece, sa završenom srednjom školom i nižeg srednjeg materijalnog položaja.

U Šapcu je među ispitanicima sa inklinacijama na preseljenje takođe više pripadnika muškog pola, 66,7%, dok je udeo žena 33,3%. Najviše je pripadnika najmlađe populacije od 18 do 30 godina, 66,7%, dok se na ovaj korak uopšte ne odlučuju građani iz starosne populacije između 43 i 54 godine života (0%). Svoj život u inostranstvu najviše vide Šapčani i Šapčanke koji ne žive u braku, niti u vanbračnoj zajednici, 50% u okviru istraživane populacije, dok razvedeni

i udovci čine svega 8,3% ove populacije. U pogledu toga da li u porodici ima dece ili ne nije prevelika razlika – oni koji imaju čine 45,5%, a oni koji nemaju – 54,5%. Isto kao kod potencijalnih migranata iz Kragujevca, najveći broj Šapčana koji nameravaju da se isele je sa završenom školom – 50% namerava da napusti Srbiju, dok je podjednak udeo ispitanika sa osnovnim i visokim obrazovanjem, po 25%. Preseljenje kao opciju najpre vide pripadnici nižeg srednjeg materijalnog položaja, 66,7%, dok tu opciju pripadnici nižeg materijalnog položaja uopšte ne razmatraju. Tako, osoba koja je u vreme sprovođenja istraživanja živela u Šapcu, a razmatra mogućnost odlaska u inostranstvo bi pre bila mlada osoba (18-30), muškog pola, koja nikada nije stupila u brak, bez dece, sa završenom srednjom školom i nižeg srednjeg materijalnog položaja.

Rezultati prikupljeni u Užicu takođe pokazuju da su muškarci spremniji da se presele u inostranstvo i čine 57,1%, nego što su na taj korak spremne žene koje čine 42,9% pripadnika ove grupacije i to su prvenstveno mladi ljudi od 18 do 30 godina, 73,3%, dok o preseljenju ne razmišljaju građani iznad 43. godine života. Dalje, svoju budućnost u nekoj drugoj zemlji najviše vide samci, 75%, a najmanje je onih koji više nisu u bračnoj zajednici, razvedenih i udovaca/udovica, 8,3%. Isto kao i u prethodna dva grada, najveći udeo imaju osobe bez dece, 60%. Nastavak svog života i karijere van Srbije najviše planiraju osobe sa završenom srednjom školom – udeo od 64,3%, a najmanje osobe sa završenom osnovnom školom. Potencijalni migranti iz Užica najčešće pripadaju nižem srednjem materijalnom položaju, 53,3%, dok pripadnici višeg materijalnog položaja ne pripadaju ovoj grupaciji. Dakle, preseljenje iz Srbije kao alternativu razmatra mladi (18-30), visokoobrazovani Užičanin, samac, bez dece i zauzima niži srednji materijalni položaj.

Na kraju ostaju rezultati za Novi Pazar. Daleko veću spremnost da napuste zemlju pokazuju muškarci kojih među potencijalnim migrantima ima 90,5%. Oni prvenstveno pripadaju mladoj populaciji između 18 i 30 godina, 52,4%, dok je najmanje onih koji se nalaze u životnom dobu od 43 do 54 godine, 4,8%. Nameru da se presele u inostranstvo, među stanovnicima Novog Pazara, imaju najviše oni koji nikada nisu stupali u brak, niti živeli u vanbračnoj zajednici, čak 60%, dok ih uopšte nema među razvedenim pojedincima i onima koji su ostali bez bračnog partnera. Prema očekivanjima, osobe bez dece, 45,5%, spremnije su na ovaj korak od onih koji imaju decu. Najviše je onih sa završenom srednjom školom, 52,4%, dok alternativu napuštanja zemlje najmanje razmatraju visokoobrazovani, 9,5%. Pored toga, potencijalni migranti iz Novog Pazara najčešće pripadaju nižem srednjem materijalnom položaju, 57,1%, dok ih među pripadnicima višeg srednjeg i višeg uopšte nema. Prema tome, potencijalni prekogranični iseljenik iz ovog grada jeste mladi muškarac (18-30), koji nikada nije započinjao bračni ili vanbračni život, bez dece, završio je srednju školu i ima niži srednji materijalni položaj.

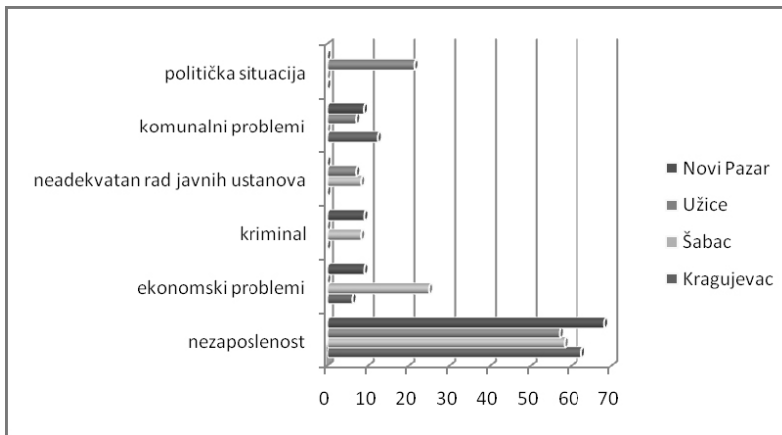
Nakon uporedne analize rezultata iz sva četiri grada, možemo konstatovati da je profil potencijalnog migranta za svaki grad gotovo identičan – pripada populaciji ispod 30 godina, sa izuzetkom Kragujevca u kojem nameru da se isele imaju najviše osobe između 30 i 42 godine, koja se i ujedno nalazi u periodu najpogodnijem za zasnivanje sopstvene porodice, a s tim i za rađanje i odgajanje dece. Posmatrano iz tog ugla, potencijalni migranti zaista postaju velika pretnja za održanje broja stanovnika ovih gradova, ali i čitave države. Međutim, odliv ove populacije nije jedinstven samo za Srbiju. Naime, u raznim istraživanjima, kao što smo gore naveli, najjača statistička veza se pokazuje između starosti i odluke o iseljavanju, tj. da su mladi ljudi ispod 40 godina starosti najzastupljeniji u migratornoj populaciji (Bobić 2007: 108). To se može objasniti prvo, stvarnim mogućnostima koje proizilaze iz ovog životnog doba (bolja fizička kondicija i opšte zdravstveno stanje, preduzetnost, inicijativnost, kreativnost, sposobnost prilagođavanja, itd), a drugo, odlikama potražnje za radnom snagom (mlađe osobe, boljeg fizičkog i zdravstvenog stanja, itd) (Mojčić i Petrović 2013: 232). Dakle, ova činjenica, koja se pokazuje i u rezultatima našeg istraživanja, odraz je ekonomske racionalnosti samih migranata, ali i strukture potražnje za radom (Werheimer-Baletić 1999: 307). Dalje, u svim gradovima se pokazuje da su muškarci spremniji da se isele od žena. Međutim, za razliku od istraživanja koja su vršena sredinom prošlog veka, ipak postoji statistički značajan broj žena koje se odlučuju na promenu mesta boravka, što se slaže sa tvrdnjama savremenih autora o nastanku feminizacije migracija usled promene uloga polova u podeli rada (Pešić 2013). Takođe, potvrđuje se da su osobe koje nisu u braku i koje su bez dece spremnije da napuste svoju zemlju od onih koje su se već ostvarile u okviru vlastite porodice. Jedino što nekako „izmiče“ pravilu jeste materijalni položaj i obrazovanje. Iako važi da danas najveći broj visokoobrazovanih ima nameru da karijeru nastavi van zemlje, vidimo da ovu intenciju u sva četiri grada najviše iskazuju osobe sa završenom srednjom školom. Što se materijalnog položaja tiče, uobičajeno je da migriraju osobe koje pripadaju srednjem materijalnom položaju, usled neophodnih troškova migracije (Bobić 2013), ali primećujemo da tu nameru imaju i pripadnici nižih slojeva, naime, najviše pripadnici nižeg srednjeg materijalnog položaja. Naravno, ovde govorimo samo o trenutnoj nameri da se pojedinci isele iz Srbije (nismo pitali koliko dugo ta namera traje), tako da se svi rezultati ne moraju slagati sa zapažanjima autora o ranijim tokovima migracije. To se naročito odnosi na materijalni položaj jer je vrlo verovatno da će materijalni troškovi iseljenja prevladati želju promene mesta boravka i da na kraju neće doći do ostvarenja migratornog ponašanja.

Motivacioni faktori prekograničnih migracija – studija slučaja

U prethodnom poglavlju smo prikazali sociodemografski profil građana ovih gradova koji imaju migracione namere, a u ovom poglavlju ćemo predstaviti eksplicitne motive za iseljenje iz zemlje. Prema *push-pull* teoriji (Zimmermann 1996), postoje faktori pritiska u zemlji porekla koji podstiču ljude da napuste svoju zemlju i postoje faktori privlačenja u zemljama destinacije koji ih privlače da se u njima nastane. Međunarodna organizacija za migracije (IOM 1999) razlikuje pet *pull faktora*: bolji uslovi života i zarada, iskustvo drugih ljudi sa migriranjem, dobra perspektiva zapošljavanja i više individualne slobode; i dva *push faktora*: etički problemi i ekonomski problemi u zemlji porekla.

U našem istraživanju, tzv. *push faktori* se mogu prepoznati preko pitanja otvorenog tipa: „Koji značajni problemi Vaše lokalne zajednice/grada Vas najviše zabrinjavaju?“⁷ Pošto su u pitanju različiti gradovi nejednake razvijenosti i prihoda, očekivane su i razlike u konkretnim problemima. Međutim, u sva četiri grada su se javili isti problemi.

Grafikon 1. Značajni problemi zajednice (%)

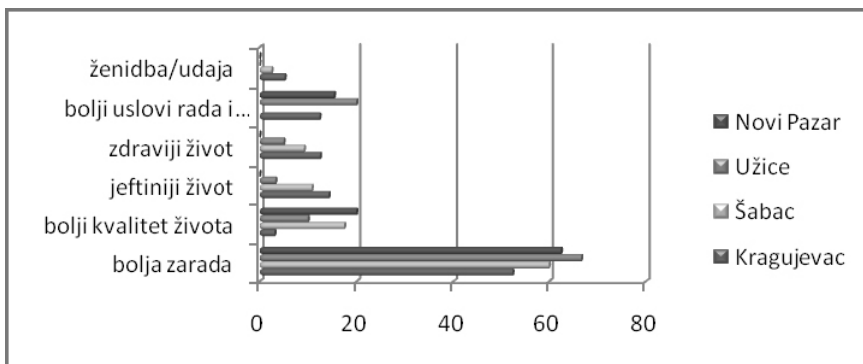
Iz prethodnog grafikona vidimo da je nezaposlenost prvi problem po prioritetu koji zabrinjava ispitivane građane koji iskazuju nameru da se isele iz zemlje (Kragujevac 62,5%, Šabac 58,3%, Užice 57,1%, Novi Pazar 68,2%). Od ostalih problema, za Šabac se izdvajaju ekonomski problemi u vidu ekonomske nestabilnosti i siromaštva, pa se 16,7% ispitanika opredelilo da ovaj problem postavi na vrh liste prioriteta. Dalje, znatan deo potencijalnih migranata iz Užica opredelio se za problem nestabilne političke situacije, 21,4%, dok su ispi-

⁷ Pitanje nije bilo namenjeno samo istraživanju *push faktora* prekograničnih migracija, već je predviđeno da se rezultati koriste i u analizama sa drugom svrhom.

tanici iz Kragujevca nešto više zabrinuti za komunalne probleme, 12,4%. Ostali problemi koji se javljaju kao prioriteti su podržani od strane manje od 10% ispitanika iz sva četiri grada. Dakle, prvenstvena motivacija za emigriranje iz Srbije, konkretnije iz ovih gradskih sredina, jesu dva potisna faktora – individualna i društvena loša ekonomska situacija i neorganizovan i nestabilan društveni sistem. Ova vrsta potisnih faktora utvrđena je i u drugim istraživanjima (Grečić i dr. 1996, Grečić 1998, Fassmann and Hintermann 1998, IOM 1995, 1997, 1999, Božić i Burić 2005, Hooghe et al. 2008).

Pull faktore prepoznajemo iz odgovora na pitanje o razlozima za preseljenje. Iz Grafikona 2 vidimo da je glavni motivacioni razlog preseljenja u stranu državu kod potencijalnih migranata iz sva četiri grada bolja zarada (Kragujevac 52,3%, Šabac 59,4%, Užice 66,7%, Novi Pazar 62,5%), što je logičan odgovor na nezaposlenost i lošu ekonomsku situaciju koji su se pokazali kao glavni odbijajući faktori u mestu u kome ispitanici sada žive. Dalje, mnogo ispitanika iz ove grupacije smatra da druga društva pružaju bolje uslove rada i profesionalnog napredovanja (Kragujevac 12,5%, Užice 19,1%, Novi Pazar 15,4%), što odgovara činjenici velikog broja naših visokokvalifikovanih iseljenika od kraja prošlog veka. Zanimljivo je da je značajan procenat onih koji smatraju da je u inostranstvu jeftiniji život (Kragujevac 13,5%, Šabac 10,8%, Užice 3,3%). Uzevši sve prethodno navedene motive u obzir, ne čudi što je i značajan procenat onih koji kao faktor navode i sveukupni bolji kvalitet života u zemlji destinacije (Kragujevac 3,5%, Šabac 17,5%, Užice 10%, Novi Pazar 20,%). Pored toga, javljaju se i stavovi da je u zemljama destinacije zdraviji život, mada potencijalni migranti nisu u značajnom procentu navodili zagađenje životne sredine kao zabrinjavajući problem u njihovoj zajednici. Na kraju, najmanji je broj onih koji su motiv videli u formiranju porodice, iako je reunifikacija porodice jedna od glavnih karakteristika savremenih migracija (Levitt 2001).

Grafikon 2. Osnovni razlozi preseljenja (%)

U inostranstvu, dakle, naši ispitanici vide bolju perspektivu u smislu životnog i profesionalnog napredovanja, ali i lagodniji i zdraviji život. Ovi faktori koji su navedeni kao privlačeći u odgovorima naših ispitanika odgovaraju, kao i u slučaju *push faktora*, rezultatima drugih istraživanja koja smo gore naveli. Nezadovoljstvo životnim standardom koje je posledica nezaposlenosti, kao i konstantna politička previranja, koja od rušenja socijalizma traju već više od dve decenije, utiču na mlade ljude da planiraju svoju budućnost izvan mesta porekla. Pretpostavljamo da neizvesnost *pull faktora*, kao i veliki materijalni troškovi koji prate prostornu pokretljivost ljudi, mogu sprečiti realizaciju migratornog ponašanja. Dalje, isključenost iz već uspostavljenih socijalnih veza, kao i emotivna vezanost za teritoriju, takođe mogu uticati na promenu smera planova ovih ispitanika. Stoga, upravo ovi faktori koji se odnose na umreženost pojedinaca i njihovog odnosa sa mestom življenja predstavljaju predmet istraživanja sledećeg dela rada.

Migratorno iskustvo i postojanje emocionalnih prepreka

Mnogi potencijalni migranti koji, uprkos tome što imaju ekonomsku mogućnost da se isele, ne odlučuju se na takav korak usled straha od neuključenosti u socijalni život u zemlji destinacije, ili zbog vezanosti za mesto u kome žive i društvenu mrežu u koju su uključeni u zemlji porekla. Pretpostavljamo da ispitanici koji su ranije živeli izvan matične države, bilo da su tamo rođeni, ili da su se školovali, kao i oni kod kojih neko od članova porodice sada živi u mestu destinacije, imaju veće šanse da prevaziđu emocionalne prepreke od onih koji nemaju takva iskustva. Razlog pronalazimo u uključenosti ovih ispitanika u društvene mreže, bilo sa članovima društva destinacije, ili pojedincima koji su ranije migrirali. Neki autori čak, poput Mesija (Massey 1988), imigracioni proces i objašnjavaju kroz veze koje se razvijaju između pojedinaca potencijalnih migranata i onih koji se nalaze u zemlji destinacije. Ove veze obezbeđuju potencijalnim migrantima značajne resurse koje koriste kako bi smanjili rizike i troškove migracija: informacije o proceduri, finansijska podrška, izgledi za pronalaženje posla, administrativna pomoć, fizička prisutnost i emocionalna solidarnost (Meyer 2001). S obzirom na ovakav teorijski koncept koji se uklapa u mikroanalitički model koji smo prihvatili na početku rada, očekujemo veliki udeo ispitanika sa migratornim iskustvom i rodbinskim vezama sa ranijim migrantima među potencijalnim migrantima iz gradova koje smo ispitivali.

Među ispitanicima u Kragujevcu koji iskazuju nameru da se presele, samo jedan ispitanik ima prethodno migratorno iskustvo. Ostali ispitanici koji su neki period svog života proveli u inostranstvu su neodlučni ili imaju nameru da ostanu u Srbiji. Dalje, zanimljiv podatak je da svi ispitanici iz

Kragujevca koji su neki od stepena obrazovanja stekli van naše države imaju nameru da, nakon povratka, ovde i ostanu. Takođe, rad u inostranstvu nekog od članova porodice ne predstavlja motiv na iseljenje – nijedan ispitanik koji pokazuje intenciju na iseljenje nije naveo da živi u domaćinstvu u kojem neko od članova radi u inostranstvu. Slična je situacija i u Šapcu – među ispitanicima koji iskazuju intencije ka preseljenju takođe je samo jedan ispitanik imao prethodno migratorno iskustvo i to u vidu školovanja u inostranstvu, dok samo dva ispitanika žive u domaćinstvu gde neko od članova radi van Srbije. Kod Užičana se situacija neznatno razlikuje, naime svoju budućnost van Srbije vide dva ispitanika koja su ranije živela u inostranstvu i to u toku svog školovanja, a samo jedan potencijalni migrant navodi da neko iz domaćinstva radi u inostranstvu. U pogledu uticaja migratornog iskustva na razmišljanje o iseljenju ne odstupaju ni ispitanici iz Novog Pazara, gde je svega jedan ranije živio u inostranstvu, pri čemu razlog emigracije nije bio školovanje. Iako je ovaj grad poznat po emigriranju lokalnog stanovništva, što je, pored ostalog, motivisano i spajanjem porodice, zanimljiv je podatak da se u našem uzorku nije našao nijedan ispitanik koji je pokazao inklinaciju da emigrira, a da pri tome ima nekog od članova domaćinstva u inostranstvu.

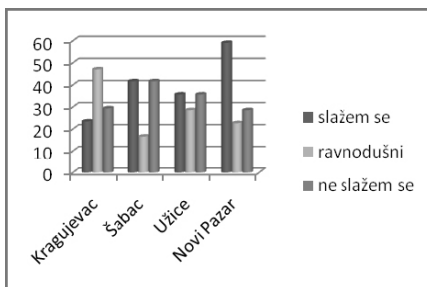
Pre analize smo, na osnovu prihvaćenih teorijskih koncepata, očekivali da će među potencijalnim migrantima iz gradova koje smo istraživali biti veći procenat onih sa prethodnim migratornim iskustvom, kao i onih sa čvrstim rodbinskim mrežama, jer bi to znatno umanjilo i emotivne i materijalne troškove. Međutim, rezultati analize odstupaju od očekivanih. Prilikom dalje analize podataka usmerenih na ispitanike koji su ranije živeli van Srbije (nezavisno od toga da li imaju planove da ponovo napuste zemlju ili u njoj da ostanu) utvrdili smo da ovakav vid povezanosti sa inostranstvom imaju ispitanici koji pripadaju starijoj grupaciji, preko 43 godine, što, ako se držimo usvojenih pravila selektivnosti u migracijama, kao i rezultata ovog istraživanja koje smo gore naveli, objašnjava ove nalaze. Dalje, možemo pretpostaviti da upravo lično migratorno iskustvo, kao i iskustvo članova njihove porodice predstavlja faktor negativne motivisanosti na iseljenje. Mnogi inostranstvo, naročito zapadne zemlje, posmatraju kao društva u kojima je mnogo jednostavnije steći uslove za pristojan život. Očekivanja bivaju izneverena kada se naiđe na velike prepreke prilikom traženja zaposlenja, kao i obezbeđivanja uslova stanovanja. Pored toga, iskustvo velike udaljenosti od porodice i prijatelja često može delovati kao prepreka za planiranje ponovnog napuštanja zemlje porekla. S druge strane, ukoliko motivacioni faktori (*push* i *pull*) nadjačaju materijalne i emocionalne prepreke, migratorno iskustvo i učešće u čvrstim migratornim mrežama koje karakterišu rodbinske odnose (Predojević-Despić 2009: 214) ne moraju da budu presudni za planove iseljenja. To se može pretpostaviti i kod ispitanika potencijalnih migranata iz gradova koje smo istraživali, pa rezultati

ukazuju da je znatno više onih koji, bar u toj početnoj fazi, ne razmišljaju o emotivnim troškovima, tj. iskazuju nameru da se isele nezavisno od učešća u migratornim mrežama.

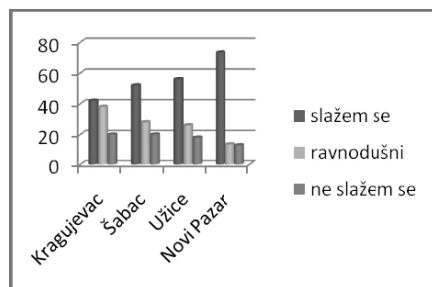
Emotivna strana motivisanosti na iseljenje, pored uključenosti u društveni život, kako u mestu življenja, tako i u mestu destinacije, podrazumeva i stepen vezanosti ispitanika za grad u kojem žive. Prilikom analize imali smo na umu da se „ljudi sa mestima povezuju socijalnim, ali i emocionalnim vezama“ (Zeman and Zeman 2010: 76). Razlog zašto mesta izazivaju emocije u nama neki autori pronalaze u tome što „ona reflektuju vrednosti i uverenja koja smo naučili i iskusili u tom okruženju“ (Humnon, prema Zeman and Zeman, 2010: 76). Ova emocionalna vezanost za mesto često prevladava nezadovoljstvo socioekonomskim uslovima i predstavlja ključnu prepreku za iseljenje, ali u velikoj meri i za razmišljanje o mogućnosti promene mesta boravka. Da li je emotivna vezanost za mesto u kojem žive imala uticaja na iskazivanje migratornih namera, ispitivali smo preko sledećih iskaza: „Kad nisam u ovom gradu, jedva čekam da se vratim“, „Ne bi mi bilo teško kada bih morao/la da se odselim iz ovog grada“, „Želeo/la bih da i moja deca žive u ovom gradu“. Radi jasnijeg uvida značaja vezanosti za mesto, upoređićemo odgovore potencijalnih migranata i onih koji ne iskazuju inklinaciju za preseljenje.

„Kad nisam u ovom gradu,
jedva čekam da se vratim“

Grafikon 3. Stavovi potencijalnih migranata (u %)

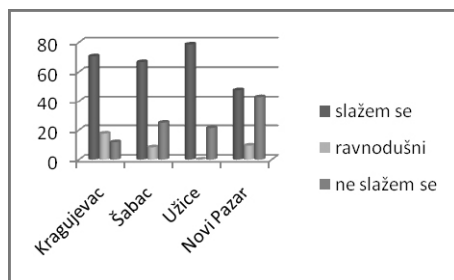

Grafikon 4. Stavovi ispitanika koji nemaju nameru da se isele (u %)

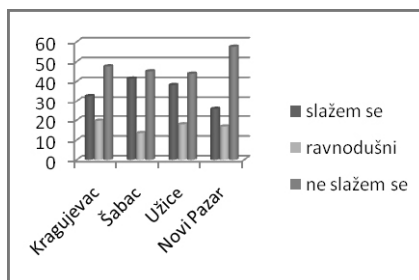

„Ne bi mi bilo teško kada bi morao/la
da se odselim iz ovog grada“

Grafikon 5. Stavovi potencijalnih
migranata (u %)

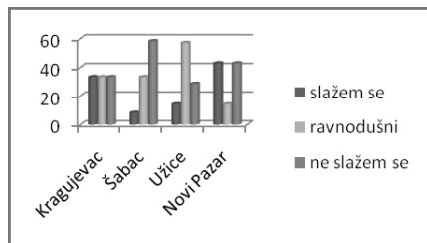

Grafikon 6. Stavovi ispitanika koji
nemaju nameru da se isele (u %)

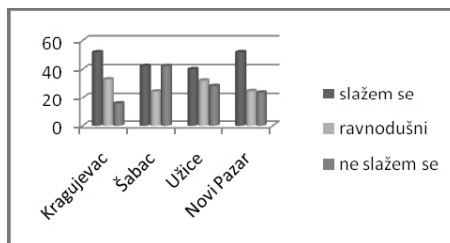

„Želeo/la bih da i moja deca žive
u ovom gradu“

Grafikon 7. Stavovi potencijalnih
migranata (u %)

Grafikon 8. Stavovi ispitanika koji
nemaju nameru da se isele (u %)

Emotivna vezanost za mesto iskazana preko stava „Kad nisam u ovom gradu, jedva čekam da se vratim“ u nešto većoj meri se primećuje kod ispitanika koji nisu iskazali nameru da se isele iz Srbije i to u sva četiri grada (Grafikon 3 i Grafikon 4). Vezanost za mesto koju prati potreba boravka u njemu, najviše je izražena kod stanovnika Novog Pazara koji nemaju nameru da se isele (čak se 73,4% ispitanika složilo sa ovim stavom). Zanimljivo je, međutim, da je veliki procenat (čak 59,1%) potencijalnih migranata iz ovog grada iskazao istu potrebu. Ovo ide u prilog nadjačavanju emotivne komponente od strane *push* i *pull* faktora, ali navodi i na očekivanje da se početna intencija emigracije neće kod svih ostvariti. U slučaju ostala tri grada, ispitanici koji nemaju nameru da se sele u znatno većem procentu iskazuju potrebu boravka u svom mestu. Međutim, nije zanemarljiv procenat i potencijalnih migranata koji su se sa ovim stavom složili.

Veliki procenat potencijalnih migranata iz sva četiri grada (Grafikon 5), očekivano, iseljenje iz mesta stanovanja ne doživljava teško, gde se izdvajaju stanovnici Užica, gde se čak 78,6% ispitanika sa intencijom iseljenja složilo sa stavom „Ne bi mi bilo teško kada bi morao/la da se odselim iz ovog grada”. Slično je i sa potencijalnim migrantima iz Kragujevca i Šapca, gde se sa ovim stavom složilo više od polovine potencijalnih migranata (Kragujevac 70,6%, Šabac 66,7%). Ponovo se izdvaja Novi Pazar, gde je jako mala razlika u procentu ispitanika sa migratornim intencijama koji su se stavom složili (47,6%) i onih koji se sa stavom ne slažu (42,9%). Sa ovim stavom se u većem procentu nisu složili ispitanici iz sva četiri grada koji nemaju nameru da se sele (Grafikon 6). Međutim, jako je mala razlika stanovnika Šapca i Užica koji su stav podržali i onih koji se sa njim nisu složili – podržalo ga je 41,4% Šapčana koji imaju nameru da tu ostanu, a nije se složilo 45,1%; podržalo ga je 38,2% Užičana koji nemaju nameru da napuste Srbiju, a nije se složilo 43,9%. Najveći procenat ispitanika koji nisu potencijalni migranti i koji se nisu složili sa ovim stavom jesu ispitanici iz Novog Pazara, 57,5%.

Vezanost za tradiciju mesta i potrebu za njenim očuvanjem ispitanici su iskazivali preko stava „Želeo/la bih da i moja deca žive u ovom gradu“ (Grafikon 7 i Grafikon 8). Zanimljivo je da je isti procenat potencijalnih migranata iz Kragujevca i Novog Pazara stao i za i protiv ovog stava – Kragujevac u oba slučaja 33,3%, Novi Pazar u oba slučaja 42,9% ispitanika iz ove grupe. Najizraženija je razlika kod potencijalnih migranata iz Šapca, gde je ovaj stav podržalo svega 8,3%, dok se sa njim nije složilo 58,3%. Podjednak procenat u pogledu podržavanja i protivljenja ovom stavu pokazuju Šapčani koji nemaju nameru da emigriraju – u oba slučaja 36,4%, dok su stanovnici Kragujevca i Novog Pazara koji imaju nameru da u njemu i ostanu velikom većinom podržali ovaj stav – u oba slučaja 51,7%.

Emotivna vezanost za mesto boravka, iako je izraženija kod ispitanika koji nemaju nameru da napuste Srbiju, nije nezanemarljiva i kod onih sa izraženim inklinacijama za preseljenje. U njihovom slučaju bismo rekli da nezadovoljstvo životom u zajednici, uz očekivanja od uslova u mestu destinacije, nadjačava tu emotivnu vezanost. Međutim, njeno postojanje nam u isto vreme govori da, iako je mali procenat onih koji sebe vide van mesta stanovanja, njihove trenutne namere neće biti ostvarene u iskazanom procentu. S druge strane, nepostojanje emocionalne vezanosti za mesto stanovanja kod ispitanika koji svoju budućnost vide u Srbiji ukazuje na veliki uticaj materijalnih i društveno-emotivnih troškova na njihovu viziju sopstvene budućnosti. Međutim, ovaj podatak navodi i na očekivanje da će, u budućnosti, određen broj onih koji trenutno nemaju nameru da se isele, to ipak učiniti. Sticanje povoljnih uslova za emigraciju, uz nepostojanje emotivne usidrenosti na jednom mestu, može lako dovesti do migratornog ponašanja, iako prethodno nije bilo takvih intencija, ili je period planiranja kratko trajao.

Zaključak

Obim moguće migracije, prema obavljenom istraživanju, kreće se od 7,2% u Novom Pazaru, do 3,5% u Šapcu. Iako ovaj rezultat ne pokazuje da će potencijalni migranti zaista i preduzeti dalji korak kako bi se iselili, ipak bi njihovo izjašnjavanje namere života van Srbije trebalo da podstakne jedinstven stav kreatora migratornih politika. Naime, migraciona strategija bi trebalo da sa drži strateške ciljeve prema ovom fenomenu, kao i mere za njihovu realizaciju. Trebalo bi definisati da li će se raditi na sprečavanju ovih emigracionih trendova, da li treba nastojati da se oni regulišu i prate, ili će se podsticati kao jedan od načina odgovora na ekonomsku krizu i generalno lošu ekonomsku situaciju u Srbiji, ili, pak, i jedno i drugo, uz razvijanje različitih ciljeva i različitih mera i politika za različite ciljne grupe.

Iz analize rezultata smo uočili da profil potencijalnih migranata u sva četiri grada ukazuje na to da je reč o mladim ljudima u punoj snazi, pred kojima tek stoji rešavanje egzistencijalnih pitanja, poput sticanja stambenog prostora, zasnivanja radnog odnosa i sopstvene porodice. Razlog tome se uglavnom nalazi u njihovoj većoj adaptibilnosti na nove uslove u zemlji destinacije, što ih čini spremnijim na uspešniju integraciju, ali i ukazuje na manju verovatnoću da će se vratiti u Srbiju. Njihovo iseljenje bi smanjilo procenat radno aktivnog stanovništva, koje kod nas već godinama ima trend opadanja, ali bi i doprineo konstantnom negativnom prirodnom priraštaju. S obzirom na rečeno, migracione politike bi trebalo posebno da budu usmerene na ovu ciljnu grupu. Sve strategije i projekti usmereni na mlađu populaciju bi trebalo da definišu jasne ciljeve: ili, poboljšanjem socijalno-ekonomskih uslova, zaustaviti vladajući trend iseljavanja mladog stanovništva, ili podstaći njihovu mobilnost uz politiku podrške njihovim mrežama i inicijativama usmerenim na zajednicu porekla. Ako imamo u vidu da se srpsko društvo još uvek nije oporavilo nakon raspada SFRJ, da posledice decenijskih ratova još uvek nisu izlečene, a da je svetska ekonomska kriza samo produbila postojeće probleme u Srbiji, rekli bismo da je ova druga opcija, podsticanje mladih na mobilnost realnija i, usled materijalnog, ljudskog, socijalnog i kulturnog kapitala koji pokretljivošću stiču, korisnija za eventualni oporavak zemlje.

Na osnovu prikazanih podataka, primećujemo da ne postoji čvrsta emocionalna vezanost za mesto, u smislu potrebe za fizičkom neodvojivošću od njega. Postepeno odvajanje od mesta porekla kod naših ispitanika prvenstveno se primećuje kod potencijalnih migranata, ali nije zanemarljivo i u stavovima ostalih ispitanika. Savremeni globalizacijski procesi koji za posledicu imaju izmenjen način života, kao i promenu vrednosnih orijentacija građana, dobrim delom briše potrebu građana da bezuslovno ostanu u svom mestu. Povoljniji uslovi rada i života, kao i sticanja znanja usmeravaju kretanje ljudi, a da pri

tome mesto porekla više nije ograničavajući faktor. Međutim, mnoga istraživanja u zemlji i u inostranstvu ukazuju na činjenicu da je dijaspora čvrsto emotivno usmerena na matičnu državu. Tako, emotivnu vezanost za mesto ne moramo više izjednačavati sa inertnošću. Ulaganje u njegov prosperitet, pomaganje nemigratornom stanovništvu koje u njemu ostaje, kao i aktivno učešće u društvenom i političkom životu, daleko više svedoče o emotivnoj vezanosti pojedinaca za mesto porekla. Stoga, prilikom procene bitnosti emotivnog odnosa pojedinca za napredak društva, ovaj odnos treba posmatrati kao aktivno učešće pojedinca u njegovom prosperitetu, a ne kao bezuslovan boravak u njegovim okvirima.

Literatura:

- Bobić, M. 2007. *Demografija i sociologija – veza ili sinteza*. Beograd: Službeni glasnik.
- Bobić, M. 2013. *Postmoderne populacione studije*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Božić, S i I. Burić. 2005. Migracioni potencijal Hrvatske – mikroanalitički aspekti. *Migracijske i etničke teme* 21, br. 1-2. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti.
- Bretell, C. and J. Hollifield. 2008. *Migration Theory: Talking Across Disciplines*. New York: Routledge.
- Fassmann, H. and C. Hintermann. 1998. Potential East-West Migration – Demographic Structure, Motives and Intentions, *Czech Sociological Review*, Vol. 6, No. 1.
- Grad Novi Pazar. www.novipazar.rs (pristupljeno 23. 5. 2014).
- Grad Užice. www.graduzice.org (pristupljeno 23. 5. 2014).
- Grečić, V. 1998. *Jugoslovenske spoljne migracije*. Beograd: Savezno ministarstvo za rad, zdravstvo i socijalnu politiku; Institut za međunarodnu politiku i privredu.
- Grečić, V. 2010. *Srpska naučna dijaspora*. Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu.
- Grečić, V., V. Matejić, Đ. Kutlača i O. Mikić. 1996. *Migracije visokostručnih kadrova i naučnika iz SR Jugoslavije*. Beograd: Savezno ministarstvo za rad, zdravstvo i socijalnu politiku; Institut za međunarodnu politiku i privredu.
- Hooghe, M., A. Trappers, B. Meuleman and T. Reeskens. 2008) Migration to European Countries. A structural Explanation of Patterns, 1980-2004. *International Migration Review*, Vol. 42, No. 2.

- IOM. 1995. *Profiles and Motives of potential migrants from Albania*. Budapest: International Organisation for Migration.
- IOM. 1997. *Profiles and Motives of potential migrants from Bulgaria*. Geneva: International Migrations Vol. 35. No. 3.
- IOM. 1999. *Migration potential in Central and Eastern Europe*. Geneva: International Organisation for Migration.
- Krieger, H. 2004. *Migration trends in an enlarged Europe*. European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions.
- Kupiszewski, M., D. Kupiszewska i V. Nikitović. 2012. *Uticaj demografskih i migracionih tokova na Srbiju*. Beograd: Međunarodna organizacija za migracije, Misija u Beogradu.
- Levitt, P. 2001. Transnational migration: tacking stock and future directions. *Global Networks*, Vol. 3, No. 1.
- Massey, D. S. 1988. Economic Development and International Migration in comparative Perspective. *Population and Development Review*, No. 14.
- Meyer, J. 2001. Network Approach versus Brain Drain: Lessons from the Diaspora. *International Migration*, Vol. XXXIX, No. 5.
- Mojić, D. i I. Petrović. 2013. Mladi i legitimnost društvenog poretka u Srbiji: razmišljanja i delanja u pravcu emigracija. *Sociologija*, Vol. LV, No. 2.
- Pavlov, T. 2009. *Migracioni potencijal Srbije*. Beograd: Grupa 484.
- Pavlov, T. 2012. *Dijaspora kao resurs lokalnog razvoja*. Beograd: Grupa 484; USAID Srbija.
- Pešić, J. 2013. Rodna perspektiva u proučavanju migracija. *Sociologija*, Vol. LV, No. 2.
- Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. u Republici Srbiji, Migracije. 2013. Beograd: Republički zavod za statistiku.
- Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. u Republici Srbiji, Stanovništvo, uporedni pregled broja stanovnika 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991, 2002 i 2011. 2013. Beograd: Republički zavod za statistiku.
- Predojević-Despić, J. 2009. Migrantske mreže: nezaobilazna perspektiva u proučavanju savremenih međunarodnih migracija. *Sociološki pregled*, Vol. XLIII, No. 2.
- Prirodno kretanje stanovništva u Republici Srbiji. 2010. Beograd: Republički zavod za statistiku.
- Profil grada Kragujevca. <http://www.kragujevac.rs/userfiles/files/Ler/Profil%20zajednice.pdf> (pristupljeno 25. 5. 2014).
- Šabac, profil zajednice. www.sabac.org, (pristupljeno 26. 5. 2014).
- Wertheimer-Baletić, A. 1982. *Demografija: stanovništvo i ekonomski razvitak*. Zagreb: Informator.

Wertheimer-Baletić, A. 1999. *Stanovništvo i razvoj*. Zagreb: MATE.

Zeman, M. G. i Z. Zeman. 2010. *Uvod u sociologiju (održivih) zajednica*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.

Zimmermann, K. 1996. European migration: push and pull. *International Regional Science Review*, Vol. 19, No. 1-2.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

332.14(497.11)(082)
316.334.56(497.11)(082)

STRUKTURNI i delatni potencijal lokalnog
razvoja / priredila Mina Petrović. - Beograd :
Sociološko udruženje Srbije i Crne Gore : Filozofski fakultet,
Institut za sociološka istraživanja, 2014 (Beograd :
Čigoja štampa). - graf. prikazi, tabele. - 254 str. ; 25 cm

“..radovi saopštени na konferenciji Strukturni i delatni
potencijal lokalnog razvoja, održane 13. decembra, 2013. godine,
u organizaciji Instituta za sociološka istraživanja (ISI) Filozofskog
fakulteta Univerziteta u Beogradu, a u sklopu projekta Teritorijalni
kapital u Srbiji: strukturni i delatni potencijal lokalnog razvoja...” -->
predgovor. - Tiraž 100. - Napomene i bibliografske reference
uz tekst. - Bibliografija uz svaki rad. - Abstracts.

ISBN 978-86-918053-1-9 (SUSC)

1. Петровић, Мина [приређивач, сакупљач]
а) Регионални развој - Србија - Зборници
б) Градови - Развој - Србија -
Зборници